

ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

TÜRKOLJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 5 (55), 2011

Қыркүйек-қазан/eylül-ekim

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж кәуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2011

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакциялық коллегия

**Редакция алқасының төрағасы /
председатель редакционной коллегии**
Ташимов Лесбек Ташимұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,
техника ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор
Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті
филология ғылымдарының
докторы, профессор

**Бас редактор орынбасары /
Заместитель главного редактора**
Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы
Түркология ғылыми-зерттеу институтының
директоры философия ғылымдарының
докторы, профессор

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі); ф.ғ.д.,
проф. Ахматалиев А. (Бішкек); проф. С.Айвурал
(Түркістан); ф.ғ.д., проф. Бахадирова С. (Некіс); ф.ғ.д.,
проф. Бердібай Р. (Түркістан); ф.ғ.д., проф. Ыбыраев Ш.
(Астана); т.ғ.д., проф. Бутанаев В. (Абакан); ф.ғ.д.,
проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Егоров Н.
(Чебоксары); ф.ғ.д., проф. Ергөбек Қ. (Түркістан); ф.ғ.д.,
проф. Илларионов В. (Якутск); ф.ғ.д., проф. Закиев М.
(Қазан); т.ғ.д., проф. Қызласов И. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф.
Қайдар Ә. (Алматы); т.ғ.д., проф. Мадуан С. (Түркістан);
ф.ғ.д., проф. Махмеддин Н. (Алжир); ф.ғ.д., проф.
Миннегулов Х. (Қазан); ф.ғ.д., проф. Мұсаев К.
(Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Мырзахметов М. (Алматы);
ф.ғ.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут); ф.ғ.д., проф. Орус-
оол С. (Қызыл); ф.ғ.д., проф. Сарыбаев Ш. (Алматы);
ф.ғ.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.ғ.д., проф. Тухлиев Б.
(Ташкент); ф.ғ.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск);
ф.ғ.д. Улаков М. (Нальчик); ф.ғ.д., проф. Черемисина М.
(Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Хребитсек Л. (Прага); т.ғ.д.,
проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.ғ.д., проф. Кунафин Г.С.
(Уфа); ф.ғ.д., проф. Шербак А. (Санкт-Петербург); ф.ғ.д.,
проф., ф.ғ.к. Әбжет Б. (жауапты редактор); Танауова Ж.
(жауапты хатшы).

SAHIBI / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

**Yayın Danışma Kurulu Başkanı /
Head of the Editorial Board**
Prof.Dr.Lesbek Taşimoglu Taşimov
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor-in-Chief
Prof.Dr.Kulbek Sarsenuli Ergöbek
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör Yardımcısı

**Baş Editör Yardımcısı / The assistant to the
Editor-in-Chief**
Prof.Dr. Dosay Tursunbayulu Kenjetay
Türkoloji İlimi-Araştırma Enstitüsü Başkanı

Horata O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof.Dr. Ahmatallyev A.
(Bişkek); Prof.Dr. Aynural S. (Türkistan); Prof.Dr.
Bahadirova S. (Nökis); Berdibay R. (Türkistan); Prof.Dr.
Ş.Ibraev (Astana); Prof.Dr. Butanayev B. (Abakan); Prof.Dr.
Vasiliyev D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev K. (Bakü); Prof.Dr.
Egorov N. (Çeboksarı); Prof.Dr. Ergöbek K. (Türkistan);
Prof.Dr. İllariyonov V. (Yakutsk); Prof.Dr. Zakyev
M.(Kazan); Prof.Dr. Kızlasov İ. (Moskova); Prof.Dr. Kaydar
A. (Almati); Prof.Dr. Maduan S. (Türkistan); Prof.Dr.
Mahieddin N. (Aljir); Prof.Dr. Minnegulov H. (Kazan);
Prof.Dr. Musayev K. (Moskova); Prof.Dr. Mirzahmetov M.
(Almati); Prof.Dr. Nureddin M. (Beirut); Prof.Dr. Orus-ool
S. (Kızıl); Prof.Dr. Saribaev Ş. (Almati); Prof.Dr. Tural S.
(Ankara); Prof.Dr. Tuhliev B. (Taşkent); Prof.Dr. Tibikova
A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr. Ulakov M. (Nalçik);
Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr. Hrebitsek L. (Praga);
Prof.Dr. Yuvalı A. (Kayseri); Prof.Dr. Kunafin G.S. (Ufa);
Prof.Dr. Şerbak A. (Sankt-Peterburg); Dr. Abjet B. (Genel
editör); Tanaouova J. (Genel sekreter).

Т.Н.ЕРМЕКОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӘЛЕМДЕСУ ЭТИКЕТІНЕ ҚАТЫСТЫ
ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

В статье рассматриваются языковые единицы, выражающие этикет приветствия (ЯЕЭП) в тюркских языках, как лингвокультурологический код с коммуникативно-прагматическим грузом, отражающие национальные познания и национально-культурное бытие разных этносов с точки зрения их мировоззрения. Сравнительный анализ ЯЕЭП в тюркских языках показывает, что общий культурологический констант определяет национальные образы картины мира.

Makalede Türk lehçelerinde kullanılan ve görgü ürinde selamlaşması ifade eden dil birimleri açıklamakta olup bu birimler çeşitli halkların milli ve kültür hayatını aksedilen iletişim ve sosyal ilişkilerinin anlamını içermektedir. Türk lehçelerinin mukayesesi gösteriyor ki ortak kültür değişmezi milli dünya görüşlerini belirlemektedir.

Қазіргі тіл білімінің антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі "адам-тіл-мәдениет" және "адам-тіл-ойлау" үштігіне сүйенетін зерттеулердің жаңа бағыттарына жол ашты. Сондықтан да тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының біріне айналды. Содан болу керек, қазіргі зерттеулерде сырт қарағанда екі түрлі семиотикалық жүйеде танылатын тіл мен мәдениет бірін-бірі толықтыратын, өзара тығыз байланысты тұтас жүйе ретінде қарастырылады. Тілді сол ұлттың мәдениетімен бірлікте қарастыру арқылы лингвистер тілтаным ғылымының шеңберінен шығып, ұлттаным деңгейіндегі құнды дүниелерге қол жеткізе бастады. Бір ұлттың мәдениеті оқырман мен тыңдарманға оның тілдік таңбалары арқылы баяндалады. Өйткені тіл – мәдениеттің қайнар көзі, тіл арқылы екінші ұлттың мәдениетінен хабардар боламыз. Тіл ұлт мәдениетіндегі негізгі ақпаратты сақтап, жинақтайды және оны таратады.

Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру – қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесі ғылыми еңбектерде жиі көтерілуде. Осындай зерттеу жұмыстарында ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл тек тұлғалық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен қатар ол мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан жиі қарастырылып, талданатын болды. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады.

Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер мен бірге этикетті коммуникемдер, әсіресе сәлемдесу, қоштасуға байланысты коммуникемдер жатады. Себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады. Осымен байланысты қазіргі заманда мәдениетаралық қарым-қатынас мәселесі де алға шыға бастады. Бір халықпен екінші халықтың сәлемдесуіне байланысты коммуникемдерді зерттеу арқылы әр халықтың танымы, мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрінен мәлімет алып қана қоймай, өз халқының артықшылықтарын да тани түсесін.

Әр халықтың сөз қолданысын салыстыру арқылы мәдениетаралық коммуникацияға бет бұру мәселесі кейінгі уақытта ғана қолға алына бастағандықтан, әлі де болса шешімін таппаған мәселелер баршылық. Осындай тың, қиын, өзекті мәселелердің бірі – сәлемдесу этикетіне қатысты коммуникемдерді кешенді түрде лингвомәдени және лингвокогнитивтік тұрғыдан салыстыра зерттеу.

Бір халық пен екінші халықтың қарым-қатынас жасау әрекеті сол халықтың коммуникативтік нормасын байқатады. Коммуникативтік норма – топтағы жиналған адамның қарым-қатынастағы салтының жиынтығы. Ғалымдар коммуникативтік тәртіптің үш түрін көрсетеді: ұлттық, топтық, жекелік. Қазіргі лингвистиканың, дәлірек айтсақ, мәдениетаралық коммуникация төңірегіндегі зерттеушілердің басты міндеті – коммуникативті халықтық мәдениеті тұрғысынан көріп, ғылыми көзқарас қалыптастыру.

Сәлемдесу этикеті әр халықтың қарым-қатынас жасаудағы ерекшелігі болып саналады. Сәлемдесу этикетіне байланысты қалыптасқан тілдік бірліктерді «коммуникемдер» терминімен атау ұсынылды. Бұл мәселе үндіеуропа тілдерінде жақсы зерттелгенімен, түркі тілдерінде бұған қатысты зерттеу тапшы. Зерттеуші Ж. Ибраимова қазақ тіліндегі коммуникемдерді 9 топқа бөліп қарастырады [1]. Зерттеушінің осы саладағы алғашқы сәтті қадамын құптай отырып, аталған коммуникемдерді 3 топқа топтастырып қарауға болады деп ойлаймыз:

1. Этикетті коммуникемдер;
2. Эмоционалды-бағалау коммуникемдері;
3. Мәтін түзуші коммуникемдер.

Зерттеуші көрсеткен коммуникемдердің өзге түрлерін осы аталған үш топтың аясында қарастыруға болады. Сөйлеу этикеті – халық мәдениетінің қажетті элементі. Сөйлеу этикеті мәдениеттің құрылымды бөлігі болып табылады. Сөйлеу мәдениетінің айтылуында әр дәуірдің әлеуметтік қатынастары жинақталған. Ұлттық мәдениеттің элементі ретінде сөйлеу этикеті ұлттық өзгешелігімен ерекшеленеді. Айталық қытайлықтардың

«тамақтанып үлгердіңіз бе?» деп амандасуы бұл халықтың ерте тұрып тамақтануы, іле-шала еңбекке араласуымен байланысты туындаса, моңғол халықтарында сәлемдесудің өзгешелігі мезгілге байланысты. Бұл олардың көшпелі өмір салтымен, негізгі кәсібі мал шаруашылығымен байланысты болса, екінші жағынан, өздерін табиғаттың бір бөлшегі санайтын моңғолдықтар үшін жыл мезгілдерінің де маңызы зор. Сондықтан да бұл халық амандасып, хал-жағдай сұрасуда жыл мезгілдерін қалай өткізіп жатқанын сұрайды: «Мал семіз бе?», күзде: «Күз жақсы өтіп жатыр ма?», көктемде: «Көктемді сәтті қарсы алдыңыз ба?», ал қыста: «Қалай қыстап жатырсыз?» деп амандасса, ал жалпы сәлемдесу малшылардың көшпелі өміріне қатысты: «Қалай көштіңіз?», «Малыңыз қалай?» т.б.

Түркі халықтарының сәлемдесуіне байланысты қалыптасқан тілдік бірліктерді функционалдық сипатына қарай: төл коммуникемдер және кірме коммуникемдер; дербес тілдік және ортақ коммуникемдер деп бөліп қарастыруға болады. Сондай-ақ бұл коммуникемдер сәлемдесу жағдайына (ресми, бейресми), тұрмыс салтына (қонақпен, жолаушымен, егіншімен амандасу) және жас мөлшеріне (кішімен, үлкенмен, құрдаспен амандасу) қарай ажыратылады. Айталық якут тіліндегі *неруен-нергуй коммуникемі* якут тілі үшін төл коммуникем, әрі осы халыққа ғана тән болғандықтан, дербес тілдік коммуникем, *дорообо коммуникемі* – кірме коммуникем.

Мұсылман дініндегі түркі халықтары үшін ортақ сәлемдесу формасы: "Ассалаумағалейкум! (*Сізге тыныштық, амандық тілеймін!*), оған жауап ретіндегі *Уағалайкүмиссәлем!* (*Өзіңізге де соны тілеймін*). Бұл мұсылман дінінің басты ұстанымы – бейбітшілік пен тыныштықты қалауынан туындағанын және оның осы дінді ұстанатын халық арасында тараған мәдени кодқа айналғандығын көрсетеді. Бірақ осы амандасу формуласының өзі әр халықта әр түрлі қолданылады. Мысалы, қазақ, ұйғыр, өзбек, қырғыз халықтарында бұл, негізінен, қол алысу арқылы және ер адамдар арасында қолданылса, татарлар мен башқұрттарда қол алысусыз жүретін амандасу формасына жатады. Бұл амандасу әйелдер арасында қолданылатын халықтар да бар. Ресми жағдайда татар мен башқұрт халықтары *«Исэнмесез!»*, *«Хэерлэ кич!»*, *«Хэерлэ иртэ!»* коммуникемдерін қолданады. Бұл сәлемдесу формуласы қазақ, қырғыздағы *«Сәлеметсіз бе!»*, *«Қайырлы таң!»*, *«Қайырлы күн!»*, *«Қайырлы кеш!»* сияқты коммуникацияға түсушілер арасында белгілі бір этикеттік қашықтық (дистанция) жағдайында және қол алысусыз жүргізіледі. Ал осы сәлемдесулер, сондай-ақ *«Нихэл?»*, *«Саумысыз?»* формулалары жақын адамдардың арасында қол алысу арқылы жүреді. (www0.disput.az/index.php?showtopic=140952)

Чуваш тіліндегі этикетті сәлемдесуді зерттеуші В.А.Кузнецов амандасудың акционалды (әрекеттер: қол алысу, бас киімін шешу, қолын кеудесіне қою, құшақтасу т.т.), кинетикалық (ишарат), мимикалық (күлімсіреу, қасын көтеру т.т.), интонацияны құбылту сияқты әр түрлі бейвербалды амалдармен қабат жүретінін көрсетеді [2].

Қарашай-балқар тіліндегі сәлемдесуді француз, орыс тілдерімен салыстыра зерттеген Ф.А. Тамбиева бұл тілде сәлемдесудің үш түрі болатынын көрсетеді: 1) ерлер арасында, 2) еркек пен әйел арасында және 3) әйелдер арасында [3].

Эрттен ахишы болсун! Кюн ахишы болсун! Танг ахишы болсун! (Таң жақсы болсын!) Таң жақсы болсын! коммуникемінің қолданылуын осы тілдегі сәлемдесу формасын ағылшын, орыс тілдерімен салыстыра қарастырған А.Чаушев қарашай халқының ерте тұрып, еңбекке араласуымен түсіндіреді және бұл сәлемдесудің тек әйелдерге арналатынын, ал әйелдер оған «Ахшылықк кёр!» формасымен жауап беретінін айтады. Зерттеуші сондай-ақ жасы мен әлеуметтік жағдайына байланысыз жиі қолданылатын «Салам!» коммуникемін қарашай-балқарлар күніне неше рет кездесе, сонша рет айтатыны туралы қызықты мәлімет келтіреді. Бұл аталған этностың қарым-қатынастағы ынтымағын, бір-біріне жақсы тілегін аямайтындығын көрсетеді [4].

Чуваш тіліндегі Ыра кун! (Қайырлы күн!), Ыра кас! (Қайырлы кеш!), Ыра сунса кётетпёр! (Қош келдіңіз!) Силам! (Сәлем!) Ыра кун пултар! (Қайырлы күн болсын!) коммуникемдері мен якут тіліндегі : Утуе сарсыарда! (Қайырлы таң!) Утуе кун! (Қайырлы күн!) Утуе кизьэ! (Қайырлы кеш!) коммуникемдері алғашқы компоненттері. Амандасудың бұл түрі радио мен теледидар дикторларының тілінде жиі қолданылатынын айтады. Ал сахалардың нағыз амандасу үлгілері *неруен-нергуй, эдэрдэ* қазіргі кезде қолданыстан мүлде шығып бара жатқанын көрсетеді. Бұл тілде қазір қолданылатын *кэпсиэ* сөзі *баяндаңыз, сөйлеңіз* мәніндегі императивті тілекті білдіреді (түбірі кеп - сөз, сөйлеу, салыстырыңыз: өзбек: гап, ұйғыр: гәп). Ал экстралингвистикалық фактордың әсерінен, орыс халқымен үнемі байланыста болу нәтижесінде қалыптасқан *Дорообо* (орыс тіліндегі *здорово* сөзінен алынған) коммуникемі де қазіргі сахалар тілінде кездеседі. Қазіргі түркі тілдерінде жиі қолданылатын сәлемдесу коммуникемдері ретінде төмендегілерді атауға болады:

Башқұрт: *Хэйерле кен! Хэйерле иртэ! Хэйерле кис!*

Татар: *Исэнмесез! Хэерлэ кич! Хэерлэ иртэ!*

Гагауз: *Gun aydin!*

Қырғыз: *Salaammatszbe!*

Түрік: *Merhaba! Gun aydin!*

Өзбек: *Salaam aleikhem!*

Жалпы түркі тілдерінде ортақ, бірақ фонетикалық ерекшеліктері бар сәлемдесу коммуникемдері: *Ассаламағалейкум! Сәлем! Қайырлы күн! Қайырлы таң! Қайырлы кеш!*

Ал *Сәлеметсіз бе! Мерхаба* (қазақ тіліндегі мәні: мархабат)! араб тілінен енген. Бұл жерде *Сәлеметсіз бе! Сәлем!* коммуникемдері *Ассаламағалейкум!* коммуникемінің ықшамдалуы нәтижесінде қалыптасқан. Бұл коммуникемдер бұрынғы қазақтың амандасып жөн сұрасуында жиі қолданылған, негізгі

Т.Н.Ермекова. Түркі тілдеріндегі сәлемдесу этикетіне қатысты...

тіршілігі малмен байланысты болған халқымызға тән «Мал-жан аман ба!» қолданысын ығыстырып келеді.

«Сөз атасы – сәлем» дейтін халқымыздың сәлемдесу сөздерін қолданудың, жұмсаудың өзіндік қалыптасқан жүйесі бар. Жалпы, қазақ сөйлеу этикетіне тән сәлемдесу коммуникемдері де өзге түркі халықтарындағы секілді қарым-қатынас типтеріне қарай ажыратылды:

Сәлемдесу типтері	Қарым-қатынас типтері	Қосымша ақпараттар
Сәлеметсіз бе? Сәлемет пе? Сәлеметсіздер ме?	Үлкен мен кіші, ресми қарым-қатынас	Ізет көрсету
- Амансыз ба? - Ат-көлік аман ба? -Мал-жан аман ба?	Үлкендер, ауыл адамдары	Жағдай сұрасу
Ассалаумағалейкум/ Уағалейкумассалам! (Салаумалейкум/ Әліксалам!) –	жасы кіші жасы үлкенге, бейресми, ер адамдар	Құрметтеу нышанын байқату
-Салаумалейкум// Әліксалам)	жас шамасы қатар, бейресми, ер адамдар	Амандасу
Сәлем!	Қатар құрбылар, бейресми	Амандасу

Сонымен сәлемдесу сөздері қалыпты қарым-қатынасқа, уақыт ыңғайына, адресат пен адресанттың жынысына, жасына, олардың қалалық немесе ауылдық жерде тұруына т.б. байланысты.

Қорыта келгенде, түркі тілдеріндегі сәлемдесу коммуникемдері әмбебап сипатымен ерекшеленеді. Сәлемдесу коммуникемдері социумдардың барлық қабаттарында қолданыла отырып, адамдар арасындағы иерархиялық қатынасты білдіруде маңызды роль атқарады. Бұл иерархия үлкен мен кішінің, қатар-құрбының арасындағы коммуникативтік этикет пен гендерлік сипаты арқылы ажыратылады. Әр түрлі коммуникативтік мәдениет өкілдері болғанымен, түркі халықтарының сәлемдесу этикетінде ортақ жайттар көп. Сәлемдесуде қолданылатын ортақ тілдік бірліктермен бірге айырмашылықтардың да болуы дүниенің тілдік бейнесінің этнос танымындағы спецификалық ерекшеліктерін көрсетеді, әрі бұл бірліктер тұлғааралық коммуникациядағы доминант ретінде танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ибраимова Ж. Қазақ тіліндегі мүшеленбейтін сөйлемдер. Қарағанды, 2008.
2. Кузнецов А. В. Вербальные средства этикетного общения в чувашском языке (Опыт компаративного, контрастивного и этнолингвокультурологического изучения): Дис. ... канд. филол. наук. 10.02.20. Чебоксары, 2004, 201 с. РГБ ОД, 61:04-10/989.

3. Тамбиева Ф.А. Приветствие как коммуникативная ситуация во французском, русском и карачаево-балкарском языках. Пятигорск, 2004.
4. Чаушев А. Этноспецифика форм приветствия в карачаево-балкарской, русской и английской коммуникативных культурах. Волгоград, 2008.

REZUME

T.NERMEKOVA (Almaty)
LANGUAGE UNITS EXPRESSING GREETING ETIQUETTE IN TURKIC
LANGUAGES

The article deals with the language units expressing greeting etiquette in Turkic languages, as lingua-cultural code with communicatively-pragmatical the cargo, reflecting national knowledge and national-cultural life of different ethnoses from the point of world outlook. Comparative analysis of the language units expressing greeting etiquette in Turkic languages shows that the general culturological constants defines national images of a picture of the world.

М.С.ЖОЛШАЕВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АСПЕКТОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІ

В статье рассматривается одна из актуальных проблем тюркской аспектологии категориальный статус категории характера протекания действия в казахском языке. Категория аспектуальности в этом плане интересна прежде всего, своей сложностью как в семантическом плане, так и в формально-функциональном плане. К этому следует добавить, что, несмотря на значительное количество исследований по казахскому глаголу, статус категории характера протекания действия еще не получил однозначного толкования. Преобладание аналитических форм выражения аспектуальности, в которых участие принимает большое количество разнообразных по семантике вспомогательных глаголов (при этом до сих пор не выявлено, какие вспомогательные глаголы с какими семантическими группами основных глаголов сочетаются и какие типы аспектуальной семантики при этом формируются) – все это определило актуальность и выбор данной категории в качестве объекта.

Makalede Kazak dilindeki hareket sürecinin dil kategorileri incelenmekte olup bu kategorilerin anlam, fonksiyon ve şekilleri söz konusudur. Kazakça fiiliyle ilgili çalışmalarda halen hareket süreci iyice yorumlanmamıştır. Bu yüzden yapılan araştırmamızda bu konu açıklanmıştır.

Бүгінгі түркологиядағы лингвистикалық зерттеулер ғылыми парадигманың үшінші сатысы деңгейінде жүргізілуде. Бұл тілді тек қарым-қатынас құралы ғана емес, қоғамдағы саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани, тарихи өзгерістердің куәсі және сол ақпараттарды бойында сақтай отырып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің құрал немесе дереккөз ретінде танумен байланысты болса керек. Дегенмен, ұлттық тілдің табиғатын және құрылымдық жүйесін дұрыс әрі толық тану үшін таза тілдік зерттеулердің қажеттігі талас тудырмайды.

Түркітанымдағы өзекті саналатындардың бірі - аспектологиялық бағыттағы мәселелер. Қай тілде болмасын, оның ішінде түркі тілдерінде, қазақ тілінде де аспектуалды семантика коммуникативтік процесте маңызды рөл атқарады. Өйткені коммуникацияда қолданыс жиілігі жағынан да, қолданыстағы белсенділік сипаты жағынан да бірінші кезекте етістіктер тұрады. Түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тілінде де етістіктің аспектуалды семантикасын жасайтын негізгі тілдік құрылымдарға етістіктің аналитикалық формалары жатады. Оның тұрпаты мен мазмұны тілде қимылдың өту сипаты категориясы арқылы көрінеді. Қимылдың өту сипатына қатысты өзекті мәселе ретінде екі нәрсені атап өтуге болады: *біріншісі* - мұның (қимылдың өту сипаты) тілдік категориялар жүйесіндегі орны мен тілдік категориялық статусы қандай

болу керек; *екіншісі* - етістіктің аналитикалық формасы арқылы берілетін аспектуалды семантиканың түзілу механизмдері қандай деген мәселе. Бұл екі мәселенің де туындауы түркі тілдеріндегі етістік сөз табының грамматикалық сипатының күрделілігімен байланысты болып келеді. Біз мақала көлемінде түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясының категориялық мәртебесіне тоқталамыз. Әрбір ғылым белгілі бір тәсілмен ұйымдасқан ортақ қасиетке ие ұғымдар жиынтығы – категорияларға негізделеді. Лингвистикада тілдік жүйе элементтері ортақ қасиеттері мен белгілері негізінде өзара топтасып, категория құрайды. Сөйтіп, жалшы ерекшеліктері негізінде бірігетін тілдік элементтердің кез келген тобы категория деп түсіндіріледі. Тіл элементтері бір-бірімен байланысып жатқан және өзара қарым-қатынаста болатын иерархия құрайтын күрделі жүйе түзеді десек, кез келген жүйенің құрылымы болатыны белгілі. Жүйелі-құрылымдық нәрсенің ішкі жіктелісі жүйе элементтерінің өзара байланысы, олардың бір-біріне қатысы т.б. тұрғысынан айқындалады. Сол себепті тілдік бірліктердің топтарға, категорияларға жіктелу негіздемесі әр түрлі болып келеді. Болмыстың концептуалды бейнесі тілде түрлі жүйеден көрінеді: мәселен, пынайы құбылыстардың сөз атауларында көрінуі; белгілі бір жүйеге түскен формалар арқылы берілуі және т.т.. Соңғысы грамматикалық категорияларға қатысты. Грамматикалық категория және олардың типологиясына қатысты мәселелер зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Бұл орайда С.Д.Кацнельсон, И.И.Мещанинов, В.Г.Адмони, В.Н.Ярцева, А.В.Бондарко, С.Исаев, Ы.Маманов және т.б. еңбектерін атап өтуге болады. Грамматикалық категория термині тар мағынада морфологиялық категория деген ұғымда қолданса, ал кең мағынада грамматикалық категория морфологиялық және синтаксистік категорияларға ажыратылады.

Қимылдың өту сипаты – белгілі бір уақыт ішіндегі іс-әрекеттің жасалу ерекшеліктері мен оның басталу, жасалу үстіндегі, аяқталу сипатын қамтитын категория. Аталған категорияны теориялық тұрғыдан негіздеген қазақ тіл білімінде және жалпы түркітанымда Н.Оралбаева болатын. Қимылдың өту сипаты категориясының мазмұны, негізінен, жетекші етістік пен көмекші етістіктің тіркесі арқылы аналитикалық тәсілмен беріледі. Қимылдың өту сипатының семантикалық типтерін анықтауда аналитикалық форманттардың мағыналарына ғана емес, олар тіркесетін етістіктің лексикалық мағынасына, оның қандай лексика-семантикалық топқа жататындығына, оның тұлғасына көңіл аудару қажет. Соның негізінде қимылдың жасалуындағы түрлі мағыналық реңктерді толық айқындауға болады. Бұл – жетекші етістік пен көмекші етістіктің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуын, валенттілігін қарастыру деген сөз. Аналитикалық тәсіл қазақ тілінде қимылдың түрлі реңктерін беруде ерекше орын алады. Бұл сипатына қарай

Б.Қапалбеков оны синтаксистік категория деп біледі [1, 61]. Осымен байланысты бұл тұста туындайтын мәселе – аталған категорияның тілдік мәртебесін айқындау қажеттігі. Өйткені қазақ тілінде, түркітанымда қимылдың өту сипаты категориясы әр қилы танылып жүр:

1) грамматикалық категория (А.Бісқақов; Н.Оралбаева). Мұнда грамматика термині тар ұғымда қолданылып, морфологиялық категория деген ұғымды береді ;

2) семантика-синтаксистік категория (М.Б.Балақаев). Ғалым түркі тілдеріндегі грамматикалық вид категориясына қатысты үлкен жиында сөйлеген сөзінде қазақ тіліндегі етістіктердің әр түрлі сипаты морфологиялық емес, семантика-синтаксистік сипатқа ие болғандықтан оны жай сөйлем синтаксисінде қарастыру туралы ұсыныс айтқан болатын;

3) семантикалық категория (В.Н.Насилов). Оның түсіндіруінде бұл категория біріншіден, қимылды не қалыпты білдіруде етістіктің сапалық-сандық сипатын көрсететін семантикалық категория; екіншіден, қимылдың дамуы мен жасалуының кеңістік бойындағы емес, уақыт бойындағы өту сипаты болып табылады;

4) синтаксистік категория (Б.Қапалбеков). Оның мұндай тұжырым жасауына қимылдың өту сипаты категориясының қазақ тілінде морфология деңгейінде жүйеге түскен түрлену парадигмасының болмауы негіз болған. Сондықтан сөздердің тіркесімі (аналитикалық формалар) арқылы берілетін бұл категорияны ол синтаксистік категория деп таниды. Біздің бұл топтамадағы грамматикалық категория дегенге қатысты айтарымыз, қазақ тілінде қимылдың өту сипаты грамматикалық категорияларға қойылатын талаптарға жауап бере алмайды.

Біз қазақ тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясын – лексика-грамматикалық категория деп танимыз. Лексика-семантикалық категория лексикалық мағынаға негізделсе, ал грамматикалық категория сәйкесінше грамматикалық мағынаға негізделеді. М.Д.Насилов лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаның өзара тіркесімі қарашайым механикалық процесс ретінде бағаланбауы тиіс, өйткені ол әрбір морфемаға бекітілген ақпараттармен байланысты екендігін айта келе, «бұл процесте негіздің мағынасын, морфологиялық көрсеткіштің мағынасын, сондай-ақ, екі мағынаның өзара әрекеттестігінен туындайтын нәтижені, яғни түбірдегі нақтылық (лексикалық мағына) пен аффикстегі жалпыдан (грамматикалық мағына) пайда болған синтезделген *жаңа бүтіннің* мағыналарын білу қажет. Әрине, мұның артында коммуникативтік салада күрделі тілдік таңба түрінде көрінетін ойлаудың белсенді танымдық-интерпретациялық қызметі тұр», – деп жазады [2, 47].

С.Исаев грамматикалық категорияны екіге бөліп қарайды: лексика-грамматикалық категория және таза грамматикалық категория [3, 64]. Таза грамматикалық категория деп отырғаны – морфологиялық

категория. Ғалым мұнда түбір семантикасын өзгертпей, оған ешқандай қосымша мағына үстемей, таза грамматикалық мән немесе мағына үстейтін шартты негіз етіп алады. Ал лексика-грамматикалық категорияларда жалғанған қосымша түбірдің лексикалық мағынасына өзгеріс енгізеді. Сөйтіп, лексика-семантикалық және грамматикалық сипаттарына қарай олар таза грамматикалық категориялардан ерекшеленеді. Автор екінші топтағы категориялардың қатарына етістіктің етіс формаларын, болымсыз етістікті, салттылық/сабақтылық категориясын және күшейтпелі етістік тұлғаларын немесе көріністі жатқызады. Бұл тұста автордың күшейтпелі етістік немесе көрініс деп отырғаны, біздіңше, қимылдың өту сипаты категориясына қатысы бар сияқты. Алайда еңбекте қимылдың өту сипаты термині қолданылмайды және бұл категория туралы ешқандай мәлімет берілмейді.

Лексика-грамматикалық категория ерекшеліктері грамматикалық категориямен салыстырғанда айқын байқалады және сол негізде оның өзіндік белгілерін көрсетуге болады. Мәселен, етістіктің болымдылық тұлғасы мен болымсыздық тұлғасының мағынасын бір дей алмаймыз: *бар* – *барма*; *айт* – *айтпа*. Мұнда болымсыздық қосымшасы *-ма/-ме* (*-ба/-бе*, *-па/-пе*) жалғанған сөздің лексикалық мағынасына болымсыздық мәнін үстеп тұр. Сонда лексика-грамматикалық категорияда грамматикалық категорияға қарағанда лексикалық мағына басымдық сипат алады. Басқалай айтқанда, грамматикалық категорияда грамматикалық мағына жасайтын форма түбір мағынасына ешқандай өзгеріс, ешқандай мән қоса алмайды, тек қана грамматикалық мағына үстейді. С.Исаев лексика-грамматикалық категория деп танудың негізгі белгілеріне оның тұлғалық сипатын да қосады. Бұл орайда лексика-грамматикалық категорияның көрсеткіші болып табылатын тұлғаның екінші жақ бұйрық раймен тұлғасы жағынан сәйкес келетіндігін және тікелей жіктелмеуін негізге алады. Жоғарыдағы болымды/болымсыз етістік тұлғаларына келсек, *бар* – *барма*; *айт* – *айтпа* сөздері бұйрық райдың екінші жағына тұлғасы жағынан сай келеді. Ал енді оларды жіктік жалғауларымен түрлендірсек, тікелей түрленбейді, *бар* – *барма + мын (+сың)*; *айт + мын (+сың)* – *айтпа + мын (+сың)* тұлғасында ешүақытта айтылмайды. Бұл олардың «түбір» қалпында сөйлеуде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсе алмайтындығын көрсетеді. Сонымен, лексика-грамматикалық категорияның мынадай ерекшеліктерін көрсетуге болады: 1) мазмұн тұрғысынан келгенде лексика-грамматикалық категория көрсеткіштері жалғанған сөздің лексикалық мағынасына сәл де болса семантикалық өзгеріс енгізеді; 2) тұлғалық жағынан келгенде, лексика-грамматикалық категория көрсеткіші жалғанған сөздің түбірі: *біріншіден*, тұлғасы жағынан бұйрық райдың екінші жағымен сай келеді; *екіншіден*, тікелей жіктік жалғауын қабылдап, түрленбейді.

Қазақ тіліндегі морфология деңгейінде қарастырылып жүрген кейбір грамматикалық категориялар (тар мағынада) жоғарыда аталған талаптарға толық сай келе бермейді. Мәселен, категорияларға жіктеуде ұстанатын таза формальді белгілер тұрғысынан келгенде қазақ тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясы осыған дәлел бола алады. Өйткені: *біріншіден*, бұл категорияның негізгі көрсеткіштері саналатын аналитикалық форманттар барлық етістіктерге жалғанып, абстракция жасай алмайды. Бұл – олардың грамматикалық (морфологиялық) категорияға қойылатын талаптар деңгейінен пыға алмайтындығына дәлел. Егер аналитикалық форманттар қимылдың өту сипаты грамматикалық категориясының грамматикалық көрсеткіштері болса, онда тілдегі барлық етістіктерге жалғанып, олардың түрлену жүйесі ретінде қаралуы керек. Мысалы, етістіктерді *-II жібер* формантын түрлендіріп қарайық: амал-әрекет етістіктеріне (*ішін жібер, жасап жібер*) жалғанып, тез жасалған қимылды білдірсе, қозғалу етістіктерімен (*келіп жібер, ұшып жібер*), қарым-қатынас етістіктерімен (*қоштасып жібер, сәлемдесіп жібер*), сезіну етістіктерімен (*пайымдап жібер, сезіп жібер*), ойлау етістіктерімен (*ойлап жібер*), эмоционалды етістіктермен (*қуанып жібер, қайғырып жібер*) және қалып етістіктерімен т.б. түрленіп айтылмайды. Яғни талғап жалғанады. Бұл тұрғыдан келгенде, талғампаздық қасиетімен ерекшеленетін сөзжасамдық қосымшаларға ұқсас келеді. Бұл грамматикалық категория көрсеткіштерімен салыстырғанда айқындала түседі. Мәселен жоғарыдағы етістіктерді грамматикалық шақ категориясының өткен шақ көрсеткіштерімен түрлендіріп көрейік: *ішті – ішін жіберді; жасады – жасап жіберді; келді; барды; ұшты; сәлемдесті; мәз болды; қайғырды*. Жалпы қимылдың түрлі жасалу тәсілдерін білдіретін көрсеткіштердің етістіктердің белгілі бір тобына ғана талғап жалғану жайын Н.Оралбаева олардың (бұл категория көрсеткіштерінің) өзіндік ерекшелігі деп көрсетеді және бұл ерекшелікті етістіктердің семантикасымен байланыстырады. *Екіншіден*, аналитикалық форманттар өзара оппозиция құрамайды. *Үшіншіден*, аналитикалық форманттардың мағына реңктерін берудегі мүмкіндігі орасан зор. Жалпы мағынаның мағыналық реңктері сөйлеу мақсатында туындайды. Мұндай сөйлеуде көрінетін мағыналық реңктерді беруге аналитикалық тәсіл өте икемді келеді. Көмекші етістіктер негізгі етістіктерге тіркескенде жетекші етістіктің лексикалық мағынасына сәл де болса өзгеріс енгізеді, оған семантикалық реңк жамайды. Ол семантикалық реңкті аналитикалық формалы етістік мағынасын жетекші етістіктің лексикалық мағынасымен тең дәрежеде алып қарауға болмайды. Мысалы: *оқы* етістігі белгілі бір таңбамен таңбаланған жазуды көру және соның нәтижесінде дыбыстау мүшелері арқылы ондағы ақпаратты жеткізетін амал-әрекет етістігі болып табылады. Осы етістікке *-II шық, -II ал, -II бер* аналитикалық форманттарымен түрлендіру нәтижесіндегі *оқып шық, оқып ал, оқып бер* етістіктерінің мағынасы бір-бірінен ерекшеленеді, бірінде бар

семантикалық реңк екінші етістік бойында жоқ. Мысалы: *Мен газетке жарияланған «Шәкеннің қылмыстары» дегенді түгел оқып шықтым* (Қ.Жұмаділов); *Жарғы бетке толар-толмас хатты мен оған үш қайтара оқып бердім* (Д.Исабеков); *Қажетті материалдарды осы кітаптан оқып аласың* (Б.Сатыбалдыұлы) деген сөйленімдерде бір ғана оқу әрекетіне қатысты мағыналық жағынан бірін-бірі қайталамайтын үш түрлі қимыл қамтылған. Егер *-п шық* аналитикалық форманты оқу әрекетінің бастау аяқ орындалғандығын, аяқталғандығын білдірсе, *-п бер* аналитикалық форманты оқу әрекетінің бөгде біреу арқылы екінші адамға қарата іске асырылғандығы мағынасымен қоса, амал-әрекеттің аяқталғандығын да білдіреді. Бұл аналитикалық формант арқылы берілетін іс-әрекеттің біреу арқылы жүзеге асу мағынасы *-п шық* формантының бойында жоқ. Ал *-п ал* аналитикалық форманты іс-әрекетті субъектінің өзінің орындай алу мүмкіндігі мағынасын білдіруі арқылы оқу әрекетін субъектінің өзі жүзеге асыратындығын көрсетіп тұр. Сонымен, *оқы* етістігі арқылы берілетін қимыл семантикасы мен *оқып шық, оқып бер, оқып ал* етістіктері семантикасында өзіндік айырмашылықтар бар. Соңғы жағдайда оқу әрекеті түрлі қосымша семантикалық реңктермен қабат келген. Грамматикалық көрсеткіштер жалғанған етістіктің лексикалық мағынасына ешқандай әсер етпейді, тек грамматикалық мағына ғана үстейді. Мысалы, *оқы* етістігін грамматикалық шақ көрсеткіштерімен түрлендірсек, өткен шақ: *оқыды*; осы шақ: *оқып жатыр*, келер шақ: *оқиды* дегенде етістік тек грамматикалық мән ғана иеленген. Яғни оқу әрекетіне сөйлеу сәтіне қатысты орындалу мерзімі мағынасы қосылған. **Төртіншіден**, лексика-грамматикалық категорияның көрсеткіші жалғанған етістік тұлғасы тікелей жіктік жалғауын қабылдамайды. Олар етістіктің шақ, рай көрсеткіштерін қабылдап барып қана жіктеледі. Бұл тұжырымды қазақ тіліндегі аналитикалық форманттар мәселесін арнайы зерттеген ғалым Н.Оралбаеваның мына пікірі негіздей түседі: «қимылдың өту сипатының форманттары жіктік жалғауының толық және қысқа түрлерімен ешқандай тікелей тіркеспейді, олардың арасында рай көрсеткіштері тұрады» [4, 126]. **Бесінші** ерекшелік лексика-грамматикалық категория көрсеткіштерінің етістік түбіріне қосылу тәртібі немесе орнына қатысты болып келеді.

Сонымен, қорыта айтқанда, категорияларға жіктеуде ұстанатын таза формалды белгілер тұрғысынан қимылдың өту сипаты таза грамматикалық (морфологиялық) категорияларға қойылатын талаптар деңгейінен шыға бермейтіндіктен, оның тілдік категориялық мәртебесі көрсеткіштерінің семантикалық ерекшелігі, тұлғалық сипаты мен түрлену жүйесіне қарай айқындалуы керек. Бұл категория көрсеткіштерінің мағынасы грамматикалық мәнге қатысты шеңберден асып кетпейтін және сөзжасамдық деңгейге ене алмайтын ерекшелігіне байланысты «аралық құбылыс» деп танылып, қимылдың өту сипаты лексика-грамматикалық

категория ретінде қаралады; аналитикалық форманттар арқылы берілетін аспектуалды семантика түрлері олардың жалаң өзіне қатысты емес, тіркесетін жетекші етістіктің лексикалық мағынасы мен формасын есепке ала отырып айқындалуы тиіс. Бұл аналитикалық формалы етістіктерге семантикалық талдау жүргізуде екі компоненттің семантикасы мен тұлғасын кешенді түрде тұтастықта алып қарастыруға, олар беретін семантиканың толық көрінуіне жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қапалбеков Б. Грамматикалық және семантикалық категориялардың тілдегі көрінісі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы 1 (143). – Алматы: Ғылым, 2004. – №1. – 59-62 бб.
2. Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность. – Л.: Наука, 1989. – 208 с.
3. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 305 б.
4. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.

REZUME

M. ZHOLSHAEVA (Almaty) PROBLEMS OF ASPECT IN TURKIC LANGUAGES

The category of action of the verb in the Kazakh language does not fully meet the requirements of the pure grammatical (morphological) categories. The status of this category must be defined as a lexical-grammatical one as it depends on the peculiarities and grammatical forms of all components, and the system of transformation of its indices. The category of aspect is of great interest first of all, by its complexity both in semantic as well as formal-functional fields. We can add that despite the considerable amount of research on the Kazakh verb, the status of the category, which shows the action, has not yet been mono-semantically interpreted.

Г.А.НУРУМБЕТОВА
Р.ОПАЕВА

СЕМАНТИКА И СТРУКТУРА СЛОЖНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ
КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Мақалада ғылыми және публицистикалық стильде жиі қолданылатын күрделі сөздердің (қарақалпақ тіліндегі) семантикалық және құрылымдық жағына ғылыми талдау жасалған.

Makalede, Karakalpak ilmi ve sosyo-politik yazılanında kullanılan bileşim ifadelerinin anlam ve bünyesi analize edilmiştir.

Сложные слова образуются из двух или более слов и обозначают широкое понятие. Сочетание их компонентов объединяются по значению как устойчивые сочетания и в предложении выполняют функцию одного члена предложения. В современном каракалпакском языке сложные слова в последнее десятилетие становятся очень продуктивными в употреблении. Если рассмотреть их с семантической точки зрения, то они охватывают слова, входящие в различные сферы жизни. Особенно составные сложные слова образуются и активно употребляются в публицистическом и научном стилях.

На основе собранных фактических материалов сложные слова современного каракалпакского языка с семантической точки зрения разделили на следующие виды:

Составные термины, связанные с социально-экономической сферой жизни :бәнтликке көмеклеси орайы (центр помощи занятости), бес күнлик жумыс хәптеси (пятидневная рабочая неделя), банк аудити (банковский аудит), банк филиалы (филиал банка), банк есапбаты (счет банка), биржа товары (биржевые товары), киши бизнес (малый бизнес), экономикалық реформа (экономическая реформа), турақ жай фонды (жилищный фонд), төле терминаллары (платежные терминалы), еркин базар (свободный рынок), киши кәрхана (малое предприятие), қоспа кәрхана (совместное предприятие), ири оңла жумыслары (работа по капитальному строительству), пластик карточка (пластиковая карточка), исбилерменлик субъектлери (субъект предпринимательства), хожалық жүрити ши субъект (субъект ведущий хозяйство), аксил реклама (аксильная реклама) и т.д. Например: Хәзирги уақытта исбилерменлик субъектлери төрепинен пластик карточкалар хәм төлеу терминалларынан пайдаланыу хәм де тутыныушыларға усы төлем түри арқалы хызмет көрсетиу кеңнен өзлестирилмекте ("Еркин Қарақалпақстан" 10-сентябрь 2009 жыл). *В настоящее время со стороны субъектов предпринимателей осваиваются пластические карточки и*

использование платежных терминалов и оказываются услуги потребителям такими способами платежа.

По структуре сложные слова имеют следующие виды :

1.Существительное+существительное: мийнет биржасы (биржа труда), банк филиалы (филиал банка), банк аудити (банковский аудит), пластик карточка (пластиковая карточка) и т.д

2.Прилагательное+существительное: киши кәрхана (малое предприятие), қоспа кәрхана (совместное предприятие), киши бизнес (малый бизнес), еркин базар (свободный рынок) и т.д.

3.Имя действия+существительное: төлеу терминаллары (платежные терминалы) и т.д.

4.Существительное+имя действия+существительное: бәнтликке көмеклесиу орайы (центр помощи занятости), хожалық жүритиуши субъект (субъект ведущий хозяйство) и т.д.

5.Прилагательное+имя действия+существительное: ири оңда жұмыслары (работа по капитальному строительству) и т.д.

6.Числительное+существительное: бес күнлик жұмыс хәптеси (пятидневная рабочая неделя) и т.д.

Составные термины, образованные в связи с переменами в сфере медицины :репродуктив саламатлылық (репродуктивное здоровье), Республикалық көп тармақлы медициналық орай (Республиканский многоотраслевой медицинской центр), бас пышакер (главный врач), қыста лы медициналық жәрдем (экстренная медицинская помощь), орта бу ын медицина хызметкерлери (средние медицинские персоналы), стационар емле (стационарное лечение) и т.д. Например: У них народ проходит профилактический осмотр, проводится усиленная работа по борьбе с раковыми заболеваниями, народ к себе, к своему здоровью относится с особым вниманием. (журнал "Каракалшакстан"5-6).

Такие сложные слова по морфологической структуре имеют следующие виды :прилагательное+существительное :профилактикалық көрик (профилактический осмотр), стационар емле (стационарное лечение) и т.д. существительное+существительное: бас пышакер (главный врач) и т.д. наречие+существительное: тез жәрдем (скорая помощь).

Составные термины, образованные в связи с переменами в судебно-правовой области: адам саудасы (торговля людьми), нәшебентлик затлар (наркотические вещества), реакцион диний топарлар (реакционно-религиозные группировки), адвокатлар фирмасы (фирма адвокатов), адвокат этикасы (этика адвоката), бажыхана транзити (таможенный транзит), газли қураллар (газовые оружия), Хаяллар жынаятшылығы (женская преступность), криминалистлик техника (криминалистическая техника), улы ма мүлк (общее

имущество), бир адамлык камера (камера для одного человека, одноместная камера) и т.д. Например: Адам саудасы - инсан қөдир-қымбатына қәуип салатуғын трансмиллий, уйымласқан жынаятшылық көринислериниң бири есапланады ("Фөрезизлик ҳәм нызам" 27-февраль 2010 жыл). Торговля людьми считается одним из видов транснациональной организованной преступности, вызывающей опасность чести и достоинству человечества.

При рассмотрении их по структуре они имеют следующие виды:

1. Существительное+существительное: адам саудасы (торговля людьми), адвокат этикасы (этика адвоката), адвокатлар фирмасы (фирма адвокатов) и т.д.

2. Прилагательное+существительное: азли қураллар (газовые оружия), нөшебентлик затлар (наркотические вещества) и т.д.

3. Местоимение+существительное: улыума мүлк (общее имущество) и т.д.

4. Числительное+существительное: бир адамлык камера (одноместная камера) и т.д.

Составные термины, образованные в связи с развитием средств массовой информации (СМИ): цифралы телевизор (цифровой телевизор), медиа базар, интернет материаллары (материалы интернета), мәлимлеме - ресурс орайы (ресурсный центр информации), газета тиражы (тираж газеты), журналистлик интуиция (журналистическая интуиция), ғалаба хабар қураллары (средства массовой информации), цифралы тюнер (цифровой тюнер).

Если рассматривать данные примеры по морфологической структуре, то сложные слова имеют следующие виды:

1.Существительное+существительное: газета тиражы (тираж газеты), мәлимлеме-ресурс орайы (информационно-ресурсный центр) и т.д.

2.Прилагательное+существительное: цифралы телевизор (цифровой телевизор), журналистлик интуиция (журналистическая интуиция).

3.Местоимение+существительное: ғалаба хабар қураллары (средства массовой информации).

Составные термины, образованные в связи с изменениями в области связи: уялы телефон (сотовый телефон), факсимиллик байланыс (факсимильная связь), байланыс операторы (оператор связи), мобиль телефон (мобильный телефон), почта жөнелтпелери (почтовые переводы), пул жөнелтпелери (денежные переводы), исеним телефоны (телефон доверия), кең полсалы сымсыз байланыс (широкополосная беспроводная связь), сим карта. Например :Электр байланысының тийкарғы түрлери :телефон, телеграф, факсимиллик байланыс, мағлыматларды жеткерип бериу, видеотелефон байланыслары болып табылады ("Еркин Каракалпакстан"

1995г. 23-марта). *Основными видами электрической связи является телефон, телеграф, факсимильная связь, доставка сведений, видеотелефонная связь.*

Составные термины, образованные в связи с изменениями в области образования: мэмлекетлик грант (государственный грант), тест сынақлары (тестовые испытания), мэмлекетлик тест орайы (государственный тестовый центр), магистратура бөлими (отдел магистратуры), магистр дөрежеси (степень магистра), титул қағазы (титульный лист), қосымша контракт (дополнительный контракт), жуумақлаушы қадағалау (итоговый контроль), технологиялық карта (технологическая карта) и т.д. Например: Өзбекстан Республикасы Қаржы министрлиги, 2010 / 2011-оқы жылында мэмлекетлик грантлар тийкарында бакалаврият, магистратураға қабыл етиудиң тастыйықланған квоталарына муапық қөлишлесип атырған студентлер контингентин есапқа ала отырып, бюджеттен зөрүрли қаржылар ажыратылыуын төмийинлесип ("Каракалпакстан жаслары", 3 июня 2010 г.); *Министерству Финансов Республики Узбекистан в 2010/2011 учебном году в соответствии с утвержденной квотой приема на магистратуру, бакалаврият на основе государственного гранта учитывая, формируемый контингент студентов, обеспечит выделение необходимых средств из бюджета.*

Структура составных терминов, образованных в связи с изменениями в области образования имеет следующий вид:

1. Существительное + существительное: мэмлекетлик тест орайы (государственный центр тестирования), тест сынақлары (тестовые испытания), магистр дөрежеси (магистрская степень), титул қағазы (титульный лист) и т.д.

2. Существительное + имя действия: халық билимлендири бөлими (отделение народного образования) и т.д.

3. Имя действия + имя действия: жуумақлаушы қадағалау (итоговый контроль) и т.д.

Таким образом, в общей сложности, в словарном составе каракалпакского языка в последнее время в связи с развитием общества, науки и техники сложные слова начали развиваться продуктивно.

REZUME

G.NURUMBETOVA, R.OPAEVA (Nukus)

SEMANTIC AND STRUCTURE OF COMPOUND WORDS IN MODERN KARAKALPAK LANGUAGE

The article deals with the semantic and structure of compound words in modern Karakalpak language which are frequently used in scientific and journalism style.

А.Х.ЕРІМБЕТОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕКТЕС ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ
СӘЙКЕСТІКТЕРІ

В данной статье рассматривается историческая фонология звуков в тюркских языках.

Makalede Türk dillerindeki tarihi ses bilgisi araştırılmaktadır.

Тіл эволюциялық дамуының барысында бірнеше заңдылықтарды дүниеге әкеледі. Солардың ішіндегі негізгі сөздік қорымыздың жүйесін құрайтын тілдік бірліктердің өн бойында табылып отыратын және тілдің тарихымен астасып жатқан заңдылықтардың бірі – дыбыс сәйкестіктері. Дыбыс сәйкестіктері тарихи заңдылық ретінде барлық халықтар тілінде орын ала отырып, әрбір этностың базистік лексикасының дамуына тікелей әсер етеді.

Айналадағы құбылыстар мен заттарды танып-білуде және оларды атауда тілдің сыртқы қабығы мен ішкі мазмұндық жағы қатар қызмет атқарады. Адамның танымының тереңдеуіне байланысты таныған нысанның да қыр-сыры ашылады. Ал бұл процесс өз кезегінде сол нысанға тағылған тілдік бірліктің мазмұны мен тұрпатындағы өзгерістерді туғызады. Тілдік бірліктің тұрпаты дыбыстардың белгілі бір ретпен тіркесімділігі арқылы көрінеді. Дыбыстардың алмасуына экстроллингвистикалық факторлар және сонымен бірге тілдің дамуын туғызатын ішкі факторлары әсер етеді. Дыбыстардың ішкі факторларлардың әсерінен алмасуы әр түрлі болады: грамматикалық алмасу және позициялық алмасулар, тарихи алмасу және фонетикалық алмасулар. Фонетикалық алмасу дыбыстар сәйкестігі арқылы көрінеді. Бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да, өлі тілдер мен тірі тілдер аралығында да дыбыстардың вариантталып, тарихи өзгерістерге ұшырау құбылысын дыбыстар сәйкестігі дейміз.

Тіл білімінде дыбыстың функционалдық қырларын, олардың тілдік жүйедегі маңыздылығын талдау барысында тарихи фонологияны дүниеге әкелді, әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер қалыптасты. Прага мектебінің өкілі Н.С.Трубецкой дыбыстың сөйлеу актісіндегі сипаты мен тіл жүйесіндегі болмысының бір-біріне ұқсамайтынын, олардың әрқайсысын дербес қарастыру қажеттігін, дыбыс туралы қалыптасқан екі ғылым саласы өздерінің мақсат-мүддесі мен зерттеу нысанына орай әртүрлі әдістемені негізге алатынын көрсетеді. «Сөздегі (сөйлеудегі) дыбыс туралы ілім физикалық құбылыстармен тікелей байланысты, ол жаратылыстану ғылымдарының әдістемесін негізге алады, ал тілдегі дыбыс туралы ілім бұған қарама-қарсы, таза лингвистикалық әдіс-тәсілдер мен қағидаларға, кеңірек алсақ, қоғамдық гуманитарлық ғылымдардың тәжірибелеріне сүйенеді»

[1,94], – деген ойлары арқылы екі ғылым саласының ара-жігін ажыратып берген ғалым, сөйлеу жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонетика, тіл жүйесіндегі дыбыс туралы ілімді фонология деп атауды ұсынады. «Тарихи фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеуді мақсат етті, оның зерттеу нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтар мен құбылыстарға негізделді» [2, 359]. Дыбыс сәйкестіктерінің жүзеге асуына негіз болатын дыбыстар болғандықтан, оған байланысты құбылыстардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты болады. Осыған байланысты академик Ә.Қайдаров былай дейді: «Фонетические факторы, как и другие закономерности языка, носят древний характер. Следовательно, и процессы семантической дифференциации, связанные с этими закономерностями, уходят корнями в далекое прошлое. Правы в этом отношении те исследователи, которые видят в семантических сдвигах, происходящих в силу фонетических изменений в слове, элементы историзма и реликтовых явлений. Однако это не дает основания для предположения о якобы полном функционировании так называемого фонетического способа образования на более древних этапах исторического развития тюркских языков, предшествовавших периоду их аглютинаций» [3, 263-268]. Шынында да, дыбыс сәйкестіктері – сөз мағынасына әсер ететін тек қана сөзжасамның тәсілі ретінде қарастыруға болмайтын тілдік құбылыс. Дыбыс сәйкестіктері фонетика және морфология салалары жеке-дара түсіндіре алмайтын, таза сөзжасам тәсілі деп айтуға да келмейтін, фонетика, морфология, семантиканың үшеуіне де белгілі бір дәрежеде қатысы бар аралық әрі тіліміздің құрылымдық ерекшеліктерін, тарихи орнын анықтауда елеулі орын алатын құбылыс. Бұл құбылыс тілімізде бір буынды сөздерге қатысты тек жаңа сөз тудыру қабілеті бар дыбыс сәйкестіктері арқылы көрінсе, ал кей жағдайда сөздің тұлғалық өзгеріске түскенімен, мағыналық бірлікте қолданылуы, ал енді бірде мағыналық саралануына да ықпал ететін моносиллабтар және полисиллабтар құрамындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы көрініс табады. Соның ішінде біз зерттеу жұмысымызда – қазақ тіліндегі мағыналық өзгерістерді туғызбайтын, бірақ бір сөздің түрліше дыбысталуына негіз болатын дыбыс сәйкестіктерін қарастырамыз. Мысалы тілімізде *палуан-балуан, пал-бал, болат-полат, бәтір-пәтір, пұт-бұт* т.б. деген сияқты сөздер жергілікті ерекшеліктерге байланысты сөз басындағы дыбыстар әдеби тілдегі нормадан ауытқып, екінші бір дыбысқа ауыстырылып қолданылады. Бұл сәйкестіктердің пайда болу себептерін анықтау үшін қазіргі түркі тілдерінің де фактілермен салыстыра қарастырамыз: Мысалы *түбіне бойламай кететін тұңғиық, шыңырау* [ҚТТС., 9-т., 131-б., -560] мағынасында қолданылған *терең* сөзі түр. *derin*, өзерб. *därin*, башқ. *tärän*, қырғ. *teren*, тат. *tirän, terän*-глубокий [ДТС 553-6] түрінде дыбысталса, *көңілдегі көрікті ой, орындалмақ игі арман, ұлы мақсат, мүдде* [ҚТТС., 9-т., 409-б., -560.] мағынасында қолданылған *тілек*

сөзі түр. *dilek*, аз. *dilak*, башқ. *tiläk*, қырғ. *tilek*, өзб. *tiläk*, тат. *tiläk*, түрікм. *dileg̃*, ұйғ. *tiläk, tiläk* – желание, пожелание [ДТС 560-6] болып дыбысталады. Сол сияқты *тамақты, шәпті шайнауға немесе тіспен үзуге бейімделген, ауыз қуысындағы қатар тізілген сүйек мүше* [ҚТТС., 9-т., 424-б., -560] мағынасында қолданылған *tic* сөзі түр. *diş*, аз. *diş*, башқ. *tiş*, қырғ. *tiş*, өзб. *tiş*, тат. *tiş*, түрікм. *diş*, ұйғ. *tiş, tiş*-зуб [ДТС 563-6] түрінде дыбыстық өзгерістермен дыбысталады. Келтірілген тілдік фактілер дыбыс сәйкестіктерінің сөз семантикасына әсер етпей сыртқы формалық жағын өзгертіп тұрғанын көрсетеді.

Түркі тілдерін зерттеу барысында дыбыс сәйкестіктері ерекше маңызға ие. Осыған байланысты академик Ф.Корш қазіргі түркі тілдерін генеалогиялық жағынан топтастыру барысында ашық дауыстылардан кейінгі ғ/г және у дыбыстарының альтернативасы (тау~тағ) мен сөз ортасында немесе сөз соңындағы ғ/г дыбыстарының қолданылуы, қолданылмауы заңдылығын басшылыққа алады [4, 31]. Сонымен қатар белгілі түркітанушылар А.Н.Самойлович пен Н.А.Баскаков өздерінің классификацияларында белгілі бір дыбыстар сәйкестігін негізгі критерий етіп алады. Сондықтан тілдің даму барысында пайда болған белгілі бір дыбыстар сәйкестігі қазіргі қазақ және түркі тілдерінде әбден орнығып заңдылыққа айналған.

Тіліміздің фонологиялық жүйесін құрайтын фонема басқа фонемалармен морфема деңгейінде ғана емес, сонымен қатар фонологиялық деңгейде де үндеседі. Сондықтан дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына әсер етуші факторлардың бірі ретінде фонемалардың позициялық-комбинаторлық ерекшеліктерін атауға болады. Бұл туралы Н.А.Баскаков түбірге аффикстердің жалғануы кезінде дауыссыздар тоғысып ассимилятивті және диссимилятивті процестер жүретіндігін айтады [5, 104]. Бір буынды сөздерден көп буынды сөздердің қарқынды жасалуы да дыбыстардың сәйкесуіне оң әсерін тигізеді. Зерттеуші О.Прицак диссимилятивті өзгерістердің нәтижесінде әлсіз дауыссыздар күшейетіндігін мынандай фактілермен дәлелдейді: нд>нт, лд>лт, рд>рт: *барді' он пошел*>*баргі, бәрдім 'я дал*>*бәртім* [6, 105-6]. Әрине, бұл пікір әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді. Дегенмен, сәйкесетін дыбыстар генетикалық жағынан бір-біріне жақын, туыс болып келетіні анық. Бұл туралы проф. Б.Сағындықұлының еңбегінде дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі, позициялық жағдай, дыбыстар қоршауы, дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі, екпін, үнемдеу құбылысы, үндесу, тілдердің бір-бірінен ажырасуы немесе тоғысуы, тағы осы сияқты толып жатқан ішкі және сыртқы факторлар фонетикалық өзгешеліктерді, сонымен қатар дыбыстар сәйкестігін де айқындаушы тегершіктер болып табылатындығын айтады [7, 25].

Қазақ тілінің дамуындағы тарихи ерекшеліктерді танытатын дыбыстар сәйкестігі сөз семантикасының мағыналық дәлдіктерін толық сақтай отырып, туыстас тілдер арасында болатын тарихи өзгерістермен ұласады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Трубецкой Н.С. Основы фонологии // Введение в языковедение. Хрестоматия. –Москва: Аспект Пресс, 2000. -С. 92-148.
2. Базарбаева З. Әлемдік тіл біліміндегі фонема теориясының дамуы // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. –Түркістан: Тұран, 2004. -359-367 бб.
3. Кайдаров А. Фонетическое факторы, приводящие к семантической дифференциации слов в тюркских языках // Тюркские языковедение. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, 1985, 263-268.
4. Корш Ф.Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение, № 6, СПб., 1910.
5. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979, -14 с.
6. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., Наука, 1970, -240с.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. А., 1994, -168 б.

REZUME

A.ERIMBETOVA (Almaty)
COGNATE CONSONANTS IN TURKIC LANGUAGES

The article deals with the historical sound phonology in Turkic languages.

И. ЗАРИПОВА

ПРИНЦИПЫ ВЫДЕЛЕНИЯ И СИСТЕМАТИЗАЦИИ ВИДОВ
ПОДЧИНИТЕЛЬНОЙ СВЯЗИ В ТҮРКОЛОГИИ

Мақалада туркі тилдеріндегі бақынықылық байланыстың түрлерін жүйелеу жайы қарастырылған. Синтаксистік байланыстың басты түрлерінің бірі – менгерудің бөліну принциптері жүйелі түрде талданып, ол туралы түрколог-ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалған.

Makalede cümle öğelerinin tabii ilişkileri sözkonusudur. Bu ilişkilerin tip ve türleri gösterilmiş olup bağlanulann "geniş" ve "dar" şekilleri analize edilmiştir.

Вопрос о синтаксической связи слов и ее типах в индоевропейских языках ставился раньше, чем в работах тюркологов. И на этом примере разделение подчинительной связи на три вида: управление, согласование, примыкание в своё время было перенесено в грамматику тюркского языкознания: татарского (А.Троянский, М.Иванов, М.А.Казем-Бек, К.Насыри, Дж.Валиди, В.Н.Хангильдин), киргизского (И.А.Батманов), башкирского (Н.К.Дмитриев), турецкого, узбекского (А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков) и др. языков. А якутские и карачаево-балкарские языковеды выдвигали еще и четвертую форму подчинительной связи: изафет (Е.И.Убрятова, У.Б.Алиев).

В татарском языкознании существует и другая концепция, по которой подчинительная связь подразделяется на предикативную, конкретизирующую и пояснительную [1, 80].

Важно указать на три аспекта классификационной оценки традиционного деления. Во-первых, в одном классификационном ряду согласование, управление и примыкание могут стоять только как такие способы включения слова в синтаксические построения, которые различаются исходя из того, реагирует ли форма слова на синтаксическую связь с другими словами. Во-вторых, лишь в указанном смысле справедлива трактовка согласования, управления и примыкания как типов присловной подчинительной связи. Что касается грамматических средств обозначения связи с определенным словом, то на такую связь с полной чёткостью указывает только согласование. В-третьих, самостоятельными способами синтаксической организации, опирающимися на способность слов выражать синтаксические отношения своими формами, могут быть признаны только согласование и управление. Примыкающее слово не располагает грамматическими возможностями передачи синтаксических отношений.

В татарском языке, по нашему мнению, наблюдается более трёх разновидностей подчинительной связи: управление; согласование (связь, которая фиксируется только в отношении связи уточнения (аныклагыч) с уточняемым словом (аныкланмыш); уподобление (связь двух имен, одно из которых имеет аффикс притяжательного или основного падежа, другое –

аффикс принадлежности третьего лица, при которой зависимый и главенствующий компоненты уподобляются друг другу, предопределяя форму друг друга); грамматическое притяжение (связь, при которой зависимые компоненты предполагают наличие главного компонента определенного лексико-грамматического разряда: *уқыгач белци, қызлекке кеше*); контактное лексико-семантическое притяжение (связь, при которой роль средства связи выполняют не аффиксы, а обязательное соседство и лексическое значение: *агач қыпер, бер тһъкһ*); дистантное лексико-семантическое притяжение (связь, к которой относятся только дистантные обстоятельственные связи, основанные на лексическом значении: *кичһ тһитһн соһ очраитых*).

Управление в тюркских языках является одним из главных типов синтаксической связи, однако его изучение в тюркологии имеет сравнительно недавнюю историю. Оно исследуется в работах Н.К.Дмитриева, И.А.Батманова, В.М.Насилова, Н.П.Дыренковой, В.Н.Хангильдина, Е.И.Убрятовой, А.Т.Тыбыковой, А.Аблакова, Г.Г.Саитбатталова, Д.С.Тикеева и др..

Распространённым является мнение о том, что «грамматический процесс управления фактически связывается с употреблением падежей. Таким образом, любой случай употребления падежной формы принимается за управление» [2, 5]. Е.И.Убрятова определяет управление как «способ подчинительной связи слов в предложении, при котором зависимое слово выражает своё отношение к главному члену словосочетания своей падежной формой» [3, 55]. А.Н.Кононов считает, что «управление – такой синтаксический приём, при котором синтаксические отношения между членами словосочетания обозначаются односторонне выраженной связью» [4, 374]. А в «Грамматике современного узбекского литературного языка» определение управления формулируется как «тип синтаксической связи, при котором один из компонентов получает синтаксически обусловленное морфологическое оформление» [5, 342]. В «Грамматике азербайджанского языка» управление рассматривается как форма подчинительной связи, при которой падежная форма управляемого слова определяется лексико-грамматическим значением управляющего слова» [6, 219].

И в тюркских языках (как и в русском языке) в понимании управления и при формулировке определения было много разногласий и противоречий. В противовес вышеуказанным определениям существовали и другие, в которых употреблялось слово «требует». Этим выражалось отношение главного слова к зависимому. Например, в «Грамматике современного башкирского литературного языка» управление определяется как вид подчинительной связи, при котором «грамматически подчинённые слова становятся в той или иной форме косвенных падежей в зависимости от синтаксических потенций управляющего слова (глагола, имени и др.), заложенных в его лексическом значении или вытекающих из его грамматических характеристик» [7, 367].

Управление характеризуется в «Грамматике современного якутского литературного языка» «таким полисемантическим средством выражения, как падежные аффиксы, которые представляются постпозитивно к зависимому слову по требованию управляющего слова глагола» [8, 8]. После ознакомления с этими определениями возникает вопрос: а как же слабое управление, где ни о каком требовании не может быть и речи?

В тюркологии в основном внимание уделяется глагольному управлению, хотя в области теории именного управления всё ещё немало нерешённых задач и проблем.

И.А.Батманов рассматривает только глагольное управление [9, 13]. Н.К.Дмитриев [10, 206] и Э.Н.Наджиб [11, 115] выделяли два случая управления: управление глаголов и управление послелогов.

Но нужно сказать, что такие учёные, как А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, Е.И.Убрятова, М.Б.Балакаев, А.Аблаков и другие в своих исследованиях доказали, что управляющими словами могут быть не только глаголы, но и имена.

В частности, В.Н.Хангильдин выделяет одностороннее и двустороннее управление имен. Сочетания слов, которые состоят из управляющего и управляемого слов он определяет как сочетания с односторонним управлением. К двустороннему управлению В.Н.Хангильдин относит случаи, когда главенствующее и зависимое слова взаимоправляют друг другом, например, *ьстӄӄӄӄень тартмасы* (один вид взаимоправления, который выражает определенное значение), *ьстӄӄӄӄ тартмасы* (в этом случае выражается неопределённое значение) [12, 332]. По его мнению, двустороннее управление существует в двух вариантах: определённом и неопределённом. Особое внимание исследователь уделяет роли управляющего слова: «В татарском языке, как и в других тюркских языках, управляющими словами могут быть глаголы (переходные и непереходные), имена существительные, имена прилагательные, наречия, реже, во фразеологических оборотах – имена числительные» [12, 355]. Вместе с тем В.Н.Хангильдин не признает управление послелогов. Мы полностью разделяем эту точку зрения, так как считаем, что послелогов, как и падежные аффиксы, являются лишь средствами выражения смысловых отношений при управлении.

Автор «Казахского литературного языка» М.Б.Балакаев [13, 12] различает три вида связи управления: глагольное, именное, комбинированное. К глагольному управлению он относит глагольные словосочетания с управляемыми именами и со служебными словами (послелогов), к именному управлению – словосочетания с управляемыми именами (имя прилагательное, имя существительное, слова *бар*, *жок*, наречия состояния, составные имена существительные). М.Б.Балакаев утверждает, что тюркским языкам присуще ещё так называемое комбинированное управление, где «управляемые имена вступают в

синтаксическую связь не с одним основным глаголом, а с комплексом сложных сказуемых, их значения и функции раскрываются именно определённым сложным составом глагольных сказуемых» [13, 86]. Участие вспомогательных компонентов в комбинированном глагольном управлении рассматривает М.Б.Балакаев двояко: активное и пассивное.

В «Грамматике азербайджанского языка» [6, 219-223] выделяются глагольное управление, управление послелогов, управление имён существительных, прилагательных, числительных и наречий.

Г.Г.Саитбатталов [14, 96], помимо указанных видов управления, называет ещё и управление модальных слов. Данная Г.Г.Саитбатталовым классификация видов управления позже занимает место в «Грамматике современного башкирского литературного языка» [7, 367-374]. Если М.Б.Балакаев считал, что сильное управление может быть одиночным и двойным, то Г.Г.Саитбатталов отмечает и случаи тройного глагольного управления.

Взгляды тюркологов на управление развивались по двум направлениям. Одно из них характеризуется тенденцией сузить объём понятия управления, другое, напротив, расширить его.

Стремление ограничить круг фактов, относимых к управлению, в тюркологии обнаруживается в трудах В.М.Насилова (обстоятельства времени и места не управляются) [15, 13-14], А.А.Кокляновой (не управляются обстоятельства времени, причины и так далее) [16, 75], Н.Т.Сауранбаева (управляемо только дополнение) [17, 155]. Наиболее последовательно эта точка зрения отстаивается А.С.Аманжоловым, по мнению которого, к управлению относятся словосочетания только с объектными отношениями, а с обстоятельственным – к падежному примыканию [2, 97]. При изучении глагольного управления А.С.Аманжолов исходит из лексико-семантических и структурных особенностей глагольных основ, выступающих как господствующий, управляющий компонент объектного словосочетания.

Узкое понимание управления отрицательно влияет на выявление критериев, разграничивающих управление и примыкание. Управление оценивается не с точки зрения грамматических средств, используемых в синтаксических построениях, а с точки зрения степени участия лексического значения опорного слова в формировании словосочетания.

Сторонники широкого взгляда на управление в тюркологии различают сильное и слабое управление. Известно, что характер связи компонентов словосочетаний, образованных по способу управления, не всегда одинаков. Степень спаянности компонентов зависит как от лексико-грамматического значения управляющего слова, так и от цели и содержания всего высказывания. Вопрос о степени связи между компонентами словосочетаний издавна интересовал и тюркологов. Так, Н.К.Дмитриев утверждает, что «обстоятельства (особенно обстоятельства времени и места) гораздо слабее связаны со своим управляющим глаголом, чем, например, дополнение» [10,

214]. Мы полностью разделяем это мнение. Сказанное можно иллюстрировать следующими примерами из современного татарского языка: 1) *һитисен кирде* (видел отца), *безгһ килде* (пришел к нам); 2) *урманда кирде* (видел в лесу), *сһгать алтыда кирде* (видел в шесть часов). Совершенно очевидно, что связь между компонентами второй группы словосочетаний значительно слабее, нежели первой.

А.Н.Кононов управление делит на сильное и слабое, при этом под сильным управлением понимается такая зависимость падежа существительного или существительного + послелог от глагола, при которой между падежом или падежом + послелог, с одной стороны, и семантическим или грамматическим значением глагола, с другой стороны, устанавливается необходимая связь. Под слабым управлением глагола понимается такая зависимость падежа существительного или существительного + послелог, которая «обуславливается не их внутренней лексико-семантической связью, а вызывается необходимостью некоторого уточнения, пополнения, сопровождения содержания действия» [18, 216].

Вернемся к точке зрения А.Аманжолова о признании управлением лишь словосочетаний с объектными отношениями. Конечно, в словосочетаниях с управляемыми словами, выражающими временные, причинные и пространственные отношения, связь между компонентами менее тесная, но, несмотря на существующие различия, таких словосочетаний нельзя полностью исключить из состава управления, так как: 1) в указанных словосочетаниях зависимые части подчиняются главным компонентам посредством падежных окончаний; 2) оформление управляемых слов тем или иным падежом зависит в определенной степени от лексико-грамматических значений главных компонентов; 3) в управлении зависимые компоненты подвергаются морфологическому изменению, на это реагирует и форма слов в словосочетании.

А.Аблаков также склонен различать сильное и слабое управление. По его мнению, такое деление присуще в основном глагольному управлению [19, 5].

Представленный обзор работ тюркологов позволяет сделать следующие выводы: в традиционном тюркском языкознании выделяются три вида подчинительной связи, но существуют и другие концепции. Одним из главных видов синтаксической связи является управление, в изучении которого существуют некоторые разногласия. Некоторыми учёными под управлением понимается такая синтаксическая связь, при которой падежная форма управляемого слова зависит от лексического значения управляющего слова; другие ученые рассматривают управление шире, учитывая лексическое и грамматическое значение управляющего слова, а также содержание всего высказывания.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. – Казань, 1963. – 464с.
2. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. – М.: Наука, 1969. – 103 с.
3. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. – М.-Л., 1950. – 305 с.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956. – 569 с.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960. – 446 с.
6. Грамматика азербайджанского языка. – Баку: «ЭЛМ», 1971. – 413 с.
7. Грамматика современного башкирского литературного языка. – М: Наука, 1981. – 495 с.
8. Грамматика современного якутского литературного языка. – М.: Наука, 1995. – 336 с.
9. Батманов И.А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1940. – 15 с.
10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – 276 с.
11. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. – 133 с.
12. Хангилдин В. Татар теле грамматикасы. Морфология һәм синтаксис. – Казан: Тат. китап нәшрияты, 1959. – 642 с.
13. Балакаев М.Б. Казахский литературный язык. – Алма-Ата, 1987. – 272 с.
14. Саитбатталов Г.Г. Способы связи слов // Исследования по грамматике современного башкирского языка. – Уфа, 1979. – С. 94-107.
15. Насипов В.М. Грамматика уйгурского языка. – М., 1940. – 264 с.
16. Коклянова А.А. Способы синтаксической связи слов в современном узбекском литературном языке. Согласование и управление: Автореф. дисс. ... канд-та филол. наук. – М., 1953. – 22 с.
17. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. – Алматы, 1953. – 134 с.
18. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв). – Л.: Наука, 1980. – 255 с.
19. Аблаков А. Словосочетания, образованные способом управления в казахском языке: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Алма-Ата, 1987. – 52с.

REZUME

I. ZARIPOVA (Ufa)

FORMS OF SUBORDINATE LINKS IN TURKIC LANGUAGE

The article deals with the questions of distinguishing the subordinate links and its systematization of its basic forms in the Turkic languages. It gives a short view of works of turkologists on the managing problem, analyses “wide” and “narrow” understanding of this link form.

С. Н. ЕЛЧИЕВА

О СЛУЖЕБНЫХ ИМЕНАХ И ПОСЛЕСЛОГАХ, ВЫРАЖАЮЩИХ
ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ В «ОПЫТЕ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХ
НАРЕЧИЙ» АКАДЕМИКА В.В.РАДЛОВА

Мақалада белгілі түркітанушы В.В.Радловтың еңбегіндегі көмекші есімдердің түрлері туралы сөз болады.

Makalede ünlü araştırmacı V.Radlov'un çalışmalarındaki yardımcı isimlerin türleri söz konusudur.

«Опыт словаря тюркских наречий» В.В. Радлова – итог полувековой работы выдающегося ученого, основателя советской школы тюркологии, пользуется всеобщим признанием как единственное в своем роде богатейшее собрание лексики и фразеологии многочисленных живых и древних тюркских языков. Словарь В.В. Радлова до сих пор является единственным тюркоязычным словарем сравнительного типа.

Служебные имена, выражающие пространственные отношения, образуют основы существительного с притяжательными аффиксами в дательном-направительном, местном и исходном падежах и указывают на направление или осуществление действия-движения в пространстве.

Их можно разделить на три подгруппы: служебные имена вертикального плана, горизонтального и смешанного планов.

В «Опыте словаря тюркских наречий» В.В. Радлова встречаются имена вертикального плана от основы существительных уст, бет с притяжательными аффиксами в локальных падежах, то есть в дательном, местном и исходном падежах.

УСТ

Служебные имена с послеложными значениями «на, над, верх». Уст производное, образованное пространственным показателем т от корня-основы ус со значением «верх, верхняя часть, поверхность» [1].

Не исключено, что наряду с именем ус, которую можно видеть в üsk «передняя часть» (сторона) [2].

Об элементе- т/-д в пространственных обозначениях в разных тюркских языках см.: Ф.Г. Исхаков. Некоторые предположения о происхождении конечных-т и -д в словах аст, уст, алд, арт и т.п. «Академику В.А. Гордлевскому к его 75-летию» [3, 129-130].

У В.В. Радлова встречается в следующих фонетических вариантах: уст, ост.

Примеры на это служебное имя, сочетающееся с управляемыми словами в родительном падеже с притяжательным аффиксом в дательном падеже:

1) Сөттің өстөнө қамақ турду (каз).

На молоке отстоялись сливки [4, 48].

2) Балкытмағын анын устуна балкуу (кар.)

Не разливай на него своего света [4, 73].

С притяжательным аффиксом в местном падеже:

1) Алып яксының аксы суду ат устунда чура аражаң.

Молоко обсыхает на губах храброго героя, между тем, как он разбрызгает на коне [5, 267]

2) Татарлар сакі өстөндө ајак бөклөп утырлар(тат).

Татары сидят на нарте, скрестивши под себя ноги [6, 1717].

ИЧ/Ш/ІЧ

Служебные имена, выражающие пространственные отношения горизонтального плана, образуются от основы существительных ич//шп//іч, жан//јан. сырғ с притяжательными аффиксами в локальных падежах.

ич//шп//іч «внутренность», «живот», «подкладка», «начинка», «мякоть», в служебной функции послеслова. Исходное значение ич по имеющимся данным установить невозможно. Оно, вероятно, не «внутренность» вообще, безотносительно к предмету, а скорее всего в генезисе, так сказать, «привязано» к чему-либо конкретному [7].

В служебной функции с притяжательным аффиксом в местном падеже сочетается с управляемыми словами в родительном падеже:

Коп қарттың ішінда бір бала болса дана болур, коп баланың ішінда бір

Карт болса бала болур (кирг.)

Если между многими стариками будет один мальчиком, будет один старик, то он делается мальчиком [4, 198]

2) Арікләрі сапam ічінда гок салајып бараламш (осм.)

Тряся сливы в корзине, их легко повредили [6, 1597]

Служебные имена, образованные от основы существительного с притяжательным аффиксом в дательном падеже :

1) Мені калың кара тоғайдың ішіна апарыш тасташы! (каз.)

Ты отвези меня в черной густой лес и брось там! [6, 619]

2) Коға кујуның ічіна саркіјор.

Ведро опущено в колодец [6, 328].

3) Асма јапраклары фугу іріна бастырылыр.

Виноградные листья вдавливаются в бочку [6, 1533]

В первом и втором примерах они сочетаются с управляемыми словами в родительном падеже, а в третьем примере в основном падеже.

Пример на служебное имя с притяжательным аффиксом в исходном падеже:

Ајлдың ічінаң чыкты.

Он вышел из среды аула [5, 1513].

ЖАН/ ЯН

От основы жан «бок, сторона», которая с аффиксами в локальных падежах выступает в качестве служебного имени с общим значением нахождения предмета или совершения действия.

1) Отгың янында оро казып салганын көрдү.

Он видел, что возле огня кто-то выкопал яму [4, 347].

2) Курунын янында жапта жанар.

Возле сухого и сырое горит (пословица) [4, 927].

В этих примерах служебные имена даны с притяжательным аффиксом в местном падеже, которые сочетаются с управляемыми словами в родительном падеже.

СЫРТ

«внешняя сторона, спина», указывает либо на то, что действие совершается вне данного объекта действия, либо на направления действия от внешней стороны или к внешней стороне объекта действия.

Служебное имя с притяжательным аффиксом в дательном падеже:

Кудаі тоброкты судуң сыртына таптаган.

Бог бросил песок на поверхность воды [4, 647].

Как видно из примера, служебное имя сочетается с управляемым словом в родительном падеже.

Наконец, рассмотрим служебные имена, выражающие пространственные отношения смешанного плана. У В.В.Радлова встречаются служебные имена от основы урта, ара с притяжательными аффиксами в локальных падежах.

УРТА//ОРТА

«середина, промежуток, среда, середняк (о человеке), в функции служебного имени». Этимологию следовало бы поставить в связь с ог «класть, ставить, помещать» [8].

Г.Вамбери объединил выделяемые им корни аг, ог и рассматривая как генетически связанные между собой ага «между» с его производными и орта «середина» [9].

Несколько примеров с притяжательным аффиксом в дательном падеже:

1) Шаріг ортасында кірді.

Он бросился среди войска [5, 1065].

2) Шу казыгы чайырын ортасына саплатмалы.

Этот кол следует воткнуть по середине луга [6, 408].

Сочетания с управляемыми словами в основном падеже.

С притяжательным аффиксом в местном падеже:

1) Баһара ортасында бір kowk бутун зумруттан жавһардан яшылмыш.

В середине сада был павильон, весь из изумрудов и драгоценных камней [6, 924].

Сочетается с управляемым словом в основном падеже.

С притяжательным аффиксом в исходном падеже, сочетающимся с управляемыми словами в родительном падеже:

1) Салунуц оргасындан болдуруц ікі ода јашыты.

Он заставил разделить салон на две комнаты [6, 1703].

2) Іу урамның уртасындан кігар.

Он проходит по середине улицы [5, 1670].

ИЛГЕРИ

ИЛГЕРИ// ілгару//ілгарі «вперед, прежде, до». В.В.Радлов анализировал ілгарі в виде іlk «первый» + арі. Этимология илгери, распространенная в тюркологии, принадлежит Г. Вамбери. Который объединил вместе il, el, al «впереди, перед», ilk – ilk «первый» [10].

А.И. Исхаков корень ил связывает со словом илки «прежний», который употребляется в Западно-Казахстанской области [11].

Слово илгери в значении вперед употребляется в древнетюркских памятниках раннего периода, в частности, в памятнике в честь Кюль-Тегина [12].

В словаре Радлова слово илгери отмечено в двух значениях :

1) вперед, впереди

2) раньше, прежде

1) Асім қаған бірла ілгару јашыл угуз Шандуц јазыка тагі сулагіміз.

Вместе с дядей-ханом мы отправились на восток до реки Япыл и до степи Шандунь [6, 1755].

2) Андан јүлдуз ілгарі барды.

Оттуда звезда шла впереди их [5, 1491].

3) Утуқан јыш олурсар алта буң јок ілгару Шандуц јазыка суладім.

От народа, живущего в Утукенском черне, я шел с войском далеко на восток до шандунской равнины [6, 1809].

Послеслоги, которые выражают пространственные отношения, в этом труде не многочисленны : карай, таман, илгери.

Как известно, семантика послеслогов зависит от слова, к которому относится послеслог или от содержания предложения в целом.

Исследование показывает, что все перечисленные послеслоги сочетаются с управляемыми словами, выраженными существительными, обозначающими понятие пространства.

Изложенные факты показывают, что послеслоги и служебные имена имеют широкое распространение в словаре В.В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» и служат для уточнения выражения представлений о пространственном отношении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Севоргян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1974.-с.639.
2. A.Gabain Von Altturkische Grammatik. Leipzig, 2. Auflage, 1950. -S.349.
3. Академику В.А.Гордлевскому к его 75 летию/Сборник статей. -М., 1953. -С.129-130.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Санкт-Петербург, 1878-1911, том 2.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Санкт-Петербург, 1878-1911, том 1.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. -Санкт-Петербург, 1878-1911, том 4.
7. Севоргян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков.-М., 1974, том 1.
8. Pelliot P. La version onigoure de l'histoire des princes kaljanamkara et Paramkare.Toung Pao, Vol.xv.Leide, 1914.s.264.
9. Vambery H. Etymologisches Worterbuch der Turbo-Tatarischen Sprachen. Leipzig, 1978.-s.17.
10. Севоргян Э.В.Этимологический словарь тюркских языков.-М., 1974, том1. -с.389.
11. Исхаков А.И.Наречие в современном казахском языке. Алма-ата, 1947. -с. 175.
12. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.М.-Л., 1951. -с.27.

REZUME

S.N. ELCHIEVA (Shymkent)

AUXILIARY PARTS OF SPEECH EXPRESSING THE SPATIAL RELATIONS IN
“DICTIONARY EXPERIENCE OF TURKIC ADVERBS” BY ACADEMICIAN V.V.
RADLOV

The article deals with the auxiliary parts of speech expressing the spatial relations in “Dictionary Experience of Turkic Adverbs” by Academician V.V. Radlov.

М.С.ӘБДІРАХМАНОВА

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЙЛЕМ МҮШЕЛЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

В статье говорится об историческом развитии членов предложения в тюркских языках. Так же дается сравнительный анализ членов предложения в древнетюркском и современном казахском языках.

Makalede Türk dillerindeki cümle öğelerinin tarihi gelişimi söz konusudur. Eski Türk dili ve Kazak dilindeki cümle öğelerin mukayesesi yapılmıştır.

Қандай құбылыстың, оқиғаның болмасын тарихы дегеніміз – оның даму, өзгеру жолы деген сөз. Даму, өзгеру жоқ жерде тарих та жоқ. Олай болса, сөйлем мүшелерінің тарихы дегеніміз де тілдің синтаксистік құрылысының даму, өзгеріп жетілуі, толығыуы болмақ.

Қай тілде болмасын тілдік категорияларды тарихи тұрғыдан зерттеудегі көзделетін мақсат зерттеу нысаны болып отырған категорияның зерттеліп отырған дәуірлер ішіндегі өзгеру, даму жолындағы заңдылықты, оның өзгеру себептерін ашу; алғашқы категория, норма неге өзгереді, оның орнын не басты, соңғының алғашқыдан артықшылығы несінде дегендер тәріздес сұрауларға жауап беру болмақ.

Түркі тілдері тарихи синтаксисі белгілі дәуірлер ішінде түркі тілдерінің синтаксистік құрылысында, синтаксистік нормасында қандай өзгерістердің болғандығын, қандай синтаксистік конструкциялардың, синтаксистік қатынастардың, синтаксистік элементтердің жойылып, қандайлардың жаңадан пайда болғандығын айқындайды; ескі конструкцияның ескілігі, көнелігі несінде, жаңаның жаңалығы, прогрестігі қайсы екендігін ашып көрсетеді.

Тілдің синтаксистік құрылысындағы мұндай өзгерістер өткен дәуірлерден сақталған жазба ескерткіштер тілінің синтаксистік құрылысын зерттеу, оларды қазіргі әдеби тілдің синтаксистік құрылысымен салыстыра қарау арқылы айқындалады [1].

Сөйлем – сөйлеудегі қарым-қатынас құралының ең кіші бөлігі болуымен қатар, синтаксистің негізгі нысаны. Сондықтан сөйлемнің теориялық жақтан зерттелуі оның басқа да көптеген мәселелерімен байланысты екендігі сөзсіз.

Сөйлем – адам ойын білдірудің негізгі құралы. Айналадағы нақты өмір құбылыстары мен іс-әрекетінен тұратыны мәлім. Бұл айтылған жалпы заттың құрамына кіретін жанды заттардың, оның ішінде адамзаттың орны ерекше. Өйткені адам айналадағы тіршілік құбылыстарын тануға ұмтылады. Қоғамдаса өмір сүріп, бір-бірімен қарым-қатынас жасайды. Бұл тәрізді нақты өмір құбылыстарын адам тілдік құралдар арқылы таңбалайды және оны өз жадында сақтайды. Сол

секілді қоғам өміріндегі оқиғалар мен өз жеке басындағы жағдайларды қорытып, өзара пікірлеседі. Осы айтылған мәселелер тілде сөйлем арқылы жүзеге асады. Нақты өмірдегі құбылыстар негізінен зат пен оның қимыл-қозғалысы, іс-әрекетінен тұратындықтан, адам ойындағы оның тілдік құралдар арқылы жасалған көшірмесі де көбінесе зат және оның қимыл-қозғалысы, іс-әрекеті болып келеді. Морфологияда бұл құбылыстар зат есім және етістік деп аталса, сөз тіркесінің синтаксисі бойынша қысқа байланысқан тіркестерге жатады [2].

Сөйлем жасалуы үшін алдымен сөздер бір-бірімен тіркеседі. Ол тіркестердің тілдік жүйесі заңдылықтары арқылы іске асады. Жай сөйлем, оны құрайтын тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер, осы қысқа байланысқан сөз тіркестері негізінде жасалады. Сөз тіркестері сөздердің синтаксистік байланысуы деп аталса, жай сөйлем синтаксисінде бұлар предикативті қатынастарға жатқызылады.

Тіл білімінде сөйлем туралы ғылыми ойдың тарихи бастауы көне дәуірдегі логикалық зерттеулерден басталады. Бұл тұжырым бойынша сөйлем – пікірге, бастауыш – субъектіге, баяндауыш – предикатқа негізделеді. Сондықтан да тіл туралы зерттеулерде бастауышты субъект, баяндауышты предикат деп қолдану дәстүрі де сақталған. Сөйлемнің негізі болып табылатын предикативтілік дегеніміз зат – субъектінің өзі, немесе оның жаңа сапасы туралы сөйлеушінің ойы.

Грамматикалық сөйлемнің табиғаты логикалық пікірге қарағанда алуан түрлі және кең мағыналы болып келеді. Өйткені логикалық пікірдің мақсаты өзінің зерттеу нысанына байланысты спецификалық белгілі-бір шектегі көлемге сәйкес болады. Ал грамматикалық сөйлем бүкіл тіршілік-болмыстағы әр алуан қимыл-қозғалыс, іс-әрекет пен құбылыстарды дәл бейнелеуге негізделеді [3].

Сөйлемнің мағыналық құрылымында оның бас мүшелерінің ғана емес, сол бас мүшелердің айналасына топтасып, солармен белгілі бір қатынасқа түсу арқылы сөйлемді жайылма ететін тұрлаусыз мүшелердің рөлі аса зор.

Сөйлем, ең алдымен тұрлаулы мүшелердің грамматикалық және семантикалық қатынасы арқылы предикативтік байланыс негізінде жасалады да, айтылар ойдың аумақ-көліміне, сипатына қарай тұрлаусыз мүшелермен күрделеніп отырады. Бастауыш пен баяндауыштың грамматикалық байланысы сөйлемнің қарапайым ғана негізі болады да, ол көбінесе ойды толық жеткізіп бере алмайды. Ойдың анық та, дәл, толық жеткізілуі тұрлаусыз мүшелердің сөйлемде қаншалықты мол және орынды қатысуына байланысты. Сонымен, тұрлаусыз мүшелер грамматикалық жағынан да бас мүшелердің айналасына топтасса, соларға

қатысты бола отырып, хабарланатын ойдың толық жеткізілуіне елеулі рөл атқарады.

Қазіргі тіл ғылымы сөйлем мүшелерін екі топқа бөліп қарауда оның логикалық негізі мен грамматикалық заңдылықтарын қатар алып отыруды талап етеді. Әрине, сөйлем мүшелерін «тұрлаулы» және «тұрлаусыз» деп бөлу, негізінен сөйлем құрамындағы сөздердің өзара синтаксистік байланыстарының сипаттарына сүйенуден туған. Мысалы, сөйлемнің бас мүшелері – бастауыш пен баяндауыш өзара сандық және жақтық қиысу арқылы байланысатын болса, тұрлаусыз мүшелердің бас мүшелермен және өзара байланысу тәсілдері мен түрлері бұдан тіпті өзгеше. Бұлардың байланысы негізінен септік жалғаулары және орын тәртібі тәсілдері арқылы жүзеге асса, осыған орай байланыс түрлері қабысу, меңгеру, матасу болып келеді.

Тіл білімінде тұрлаусыз мүшелерді үш түрлі топқа – анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш деп бөліп қарауда олардың бас мүшелерге мағыналық қатысы негізге алынады. Дегенмен олардың қай сөз табынан болған мүшемен қатысы да ескеріледі. Осыған байланысты толықтауыш пен пысықтауыш мүшелері көбіне баяндауышпен және етістіктен болған басқа да мүшелермен байланысатын болса, ал анықтауыш көбіне бастауышпен және зат есімнен болған басқа да мүшелермен байланыста болады. Мұның өзі көбіне сөз таптарынан сөйлем ішіндегі қызметі қолданылу ыңғайына, яғни сөйлеуші хабарындағы ойдың құрылымына қарай семантикалық жағынан өзгеріп отыруымен тығыз байланысты.

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жөніндегі мәселелердің қай-қайсы да сөздердің тіркесу жөніндегі ілімімен байланысты қаралғаны орынды. Интонациялық тұтастыққа, грамматикалық бірлікке, предикативтік және модалдық қатынастарға негізделген сөйлем құрауда сөз тіркестері ерекше рөл атқарады. Осы тұрғыдан ғана сөздердің сөйлем ішіндегі өз орны, қызметі айқындалады. Тұрлаусыз мүшелерді топтастыруда осы ерекшеліктер түгелімен ескерілуге тиіс.

Әр топтың өзіне тән грамматикалық та, семантикалық та негіздері бар.

Ең алдымен, тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысына тән грамматикалық формалары мен байланыс түрлері бар. Мысалы, ілік септік тұлғасы, негізінен, анықтауыш мүшенің айырым белгісі болса, табыс септік тура толықтауыштың – грамматикалық көрсеткіші. Сол сияқты, өзінен кейінгі сөзбен матаса байланысу анықтауышқа тән болса, етістіктен болған мүшемен қабыса байланысу – пысықтауышқа тән заңдылық. Сондықтан, белгілі бір тұрлаусыз мүшелер қызметінде жұмсалуда біршама бейім тұратын сөз таптары да бар. Мысалы, сын есімдер көбіне анықтауыш болады, ал үстеулер тек әр түрлі пысықтауыш мүшелер қызметінде, зат

есімдер толықтауыш қызметінде жұмсалады. Бұл ерекшеліктер, әрине, қатыш қалған, бұлтарыссыз заңдылықтар да емес. Жеке мүшелерге тән, соларға лайық деп отырған формалар мен байланыс түрлері, сөз таптарының жеке мүшелерге лайық болу қасиеттері айтушы еркіне қарай модалдық жағынан өзгеріп, әр түрлі семантикалық ыңғайда кездесе беруі мүмкін.

Мағыналық жағынан тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысы белгілі бір семантикалық аяны аңғартады. Бірақ кейде қолданылу орнына қарай тұлғалас сөздер әр сөйлемде әр түрлі мүшелік қызмет атқара береді.

Сондай-ақ, қазақ тілінде барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғаулы сөздердің синтаксистік қызметі де әр сөйлемнің семантикалық ерекшелігіне қарай құбылып отырады. Олардың қай сөйлем мүшесіне жататындығын ажырату үшін грамматикалық формасы мен қай сөз табына жататындығын ескерумен бірге сөздердің лексикалық мағынасын да қарастыруға тура келеді. Осындай жан-жақты қарау ғана сөздердің белгілі бір сөйлем ішіндегі қызметін дұрыс айқындауға мүмкіндік береді.

Көне ескерткіштер материалдарында қазіргі түркі тілдері сөйлемдерінде кездесетін сөйлем мүшелерінің барлық түрлері де кездеседі. Ол мүшелер морфологиялық белгілері жағынан да басқа мүшелермен синтаксистік қатынасы жағынан да қазіргі әдеби тілімізге өте ұқсас.

Қандай сөйлемнің болса да ұйытқысы болып табылатын бастауыш пен баяндауыш, әсіресе баяндауыш, сөйлем сайын кездесіп отырады. Тұлғалық белгісі жағынан бастауыштың қазіргі тіліміздегіден ешқандай өзгешелігі жоқ: ол атау тұлғаның жай қалпында да, тәуелді қалпында да, жекеше түрде де, көпше түрде де айтылады.

Мысалы: Сантуң балыққа талуы үгүзке тегүртім – Шантуң қаласына, теңіз өзеніне жеткіздім. Қаған олурыш, йок, чуғай будунығ қой қобратдым – Қаған болыш, жоқ, жарлы халықты көп көтердім. Үчегүн қабысыш слелім – Үшеуіміз бірігіп соғысайық. Ат үзе бінтүре қарығ сөкдім – Атқа қайта міндіріш қарды аршыдым. Буйруқы йеме білге ерміс ерінч, алып ерміс ерінч – Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен. Қамуғы йеті йүз ер болмыш – Бәрі жеті жүз ер болышты. Інім Күлтегін кергек болты, өзім сақытым – Інім Күлтегін қайтыс болды, өзім ойландым.

Көне жазба ескерткіштер материалдарында кездесетін жай сөйлемдер хабарлы, бұйрықты, лепті, сұраулы түрлерінде көп кездеседі. Бұлардың ішіндегі ең көп кездесетін – баяндау түрінде айтылатын хабарлы сөйлемдер.

Келтірілген мысалдардағы бастауыштар сөз табы жағынан да әр түрлі: олардың ішінде зат есімнен болған бастауыш та, сан есімнен болған бастауыш та, есімдіктен болған бастауыш та бар. Бұл бастауыштар құрам

жағынан да біркелкі емес: олардың ішінде жеке сөздерден болған дара бастауыштар, екі сөзден болған күрделі бастауыштар да бар.

Сөйлем соңында кездесіп отыратын негізгі мүше – баяндауыш. Баяндауыштың есім сөзден болған түрі де, етістіктен болған түрі де кездеседі.

Мысалы: Анта кісре інісі қаған болмыс ерінч – Содан соң інісі қаған болды. Қағаны алш ерміс, айғучысы білге ерміс – Қағаны алыш екен, ақылгері білге екен. Бені будуным анта ерүр тіміс – Менің халқым да сонда болар еді. Аз будуның үкүш қылтым. – Аз халықты көп қылдым. Ізгіл будун бірле сүңүсдіміз. – Ізгіл халқымен соғыстық. Иалаң будуның тоңлығ, чығай будуның үкүш қылтым. – Жалаңаш халықты киімді, жарлы халықты бай қылдым. Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз. – Ертіс өзенін кеше жүрдік. Қапаған тун удыматы, күнтүз олурматы. – Қапаған түн ұйықтамады, күндіз отырмады.

Бұл келтірілген мысалдарда есім сөзден болған баяндауыш та, етістіктен болған баяндауыштар да бар және баяндауыштар дара, күрделі болып келген. Күрделі баяндауыш түрінде жиі кездесетін, әсіресе есіммен етістік аралас күрделі сөздер. Есім сөздерге көмекші болатын етістіктер саны әлдеқайда көп және есім сөздер септік жалғауларының кез келген түрінде тұрып-ақ олармен күрделеніп айтыла береді.

Мысалы: Төртінч Чуш башынта сүңүсдіміз. – Төртінші Чуш басында соғыстық. Он оқ беглері, будуны қоп келті. – Он оқ бектері, халқы көп келді. Көгмен йер-субы ідісіз қалмасын. – Көгмен жер-суы иесіз қалмасын. Еліг йыл ісіг-күчіг бірміс. – Елу жыл ісін, күшін берген. Құтым бар үчүн, үлүгүм бар үчүн. – Құтым бар болғаны үшін, үлесім бар болғаны үшін.

Бұл келтірілген мысалдарда есім сөздердің барлық түрлері де әр түрлі етістіктерді көмекші етіп, сөйлемнің күрделі баяндауыш қызметін атқарып тұр.

Күрделі баяндауыш күрделі етістік түрінде де кездеседі, бірақ етістіктер күрделенуінің түрі қазіргі тіліміздегідей онша көп емес. Баяндауыш қызметінде қолданылған етістіктердің формалық құбылыстары қазіргі тілімізбен салыстырғанда онша көп емес. Қазіргі әдеби тілімізде баяндауыш қызметінде өте жиі ұшырайтын көсемпе етістіктердің жіктелген түрлері ескерткіштерде көп кездеспейді, бірді-екілі жерде кездесе қалғандарының өздері де қазірдегі өзімізге белгілі формада емес, басқаша түрде болып келеді.

«Жамиғ-ат тауарихта» бастауыш пен баяндауыш мүшелер байланысының, яғни предикативтік қатынастың екі түрі кездеседі. Оның бірі – предикативтік қатынастың синтетикалық жолмен берілуі болса, екіншісі – комбинаторлық жолмен берілу тәсілі. Ал түркі тілдерінің көне

жазу нұсқаларында кездесетін аналитикалық тәсіл бұл шығармада жоқ. Бұнда кездесетін предикативтік конструкцияның қай тәсілі болса да екі жақты қиысуға негізделген. Біріншісі – жақ жағынан қиысу, екіншісі – сандық жағынан қиысу.

Қазіргі әдеби тілімізде етістіктен болған бастауыштардың үшінші жақта көпше түрде айтылмайтыны, бастауышы көпше түрде айтылса да, оның жекеше түрде айтылатыны белгілі. Ал көне ескерткіштерде баяндауыш функциясында тұрған етістіктің барлық түрі де үшінші жақта да көпше түрде айтыла береді [3].

Көне ескерткіштерде сөйлемнің қазіргі әдеби тілімізде бар тұрлаусыз мүшелерінің барлық түрлері де кездеседі. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері тұлғалық құбылыстары жағынан болсын, басқа мүшелермен синтаксистік қатынасқа келу амал-тәсілдері жағынан болсын қазіргі әдеби тіліміздегіден өзгешеліктері жоқ тәрізді. Айтарлықтай өзгешеліктер көп емес және оны тұрлаусыз мүшелердің жеке сипатын көруде де байқауға болады.

Мысалы: Ыда тапта қалмысы құбранып йеті йүз болты – Орман-тау (арасында) қалғаны жиналып жеті жүз болды. Теңрі йарулкадук учүн, мен қазғантуқ учүн, түрк будун қазғанмыш ерінч. – Тәңірі жаратқаны үшін, мен қолдағаным үшін, түркі халқы пайдаланған-ды. Ілтеріс қаған қазғанмасар, улы бен өзүм қазғанмасар, іл йеме будун йеме йоқ ертечі ерті. – Ілтеріс қаған қолданбаса, содан соң менің өзім қолданбасам, ел де, халық та жоқ болар еді. Буйруқы йеме білге ерміс ерінч, алып ерміс ерінч. – Бұйрықтары да білгір еді, өздері ер болған екен.

Көне ескерткіштерде сөйлемнің анықтауыш мүшесі функциясындағы сөздер ілік септікті тұлғада да, атау тұлғада да кездеседі. Сөз табы жағынан анықтауыш мүшелер сын есім мен сан есім, зат есім мен есімдік, есімше түрінде кездеседі.

Мысалы: Табғач қағаның ічрекі бедізчиг ыты – Табғаш қағаны іштегі бедізпісін (шеберлерін) жіберді. Түркі халқының аяғы әлсіреді, жаман қалжырады. Қаған сүсі бөрі тег ерміс. – Қаған әскері бөрідей еді, жауы қойдай еді. Қағанладук қағанын йітүрү ыдымыс, табғач будунқа беглік уры оғлың қул болты, сілік қыз оғлың күң болты. – Қағандық қағанынан айрылды, табғаш халқына бек ұлдары құл болды, сұлу қыздары күң болды.

Анықтауыш мүше қазіргі әдеби тілімізде қай сөз табынан болса және қай тұлғаларда айтылса, сөз болып отырған ескерткіштер кезеңінің өзінде де сол сөз таптарынан болғандығы және сол уақыттың өзінде де қазіргідей тұлғалық құбылыстарда айтылғандығын көреміз. Құрылысы жағынан анықтауыш мүшелер бірде дара түрде келсе, бірде күрделі түрде

келіп отырады. Бірақ анықтауыш мүше құрылысында қазірде жиі ұшырайтын үйірлі анықтауыштар сирек кездеседі.

Анықтауыш мүшелердің өзі анықтайтын мүшеден бұрын келуі және онымен қабыса немесе матаса байланысу жолдары ескерткіштерде де берік сақталған. Анықтауыш мүшенің анықталушы мүшеден кейін айтылуы бір-екі жерде ғана кездеседі.

Көне ескерткіштерде сөйлемнің толықтауыш мүшесінің екі түрі де, тура толықтауыш та, жанама толықтауыш та кездеседі. Тура толықтауыш функциясындағы сөздер қазіргі әдеби тіліміздегі сияқты табыс жалғауының ашық түрінде де, жасырын түрінде де айтылып, сабақты етістіктен болған мүшеге, әсіресе баяндауышқа меңгеріледі.

Мысалы: Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз, түргіс будунығ уда бастымыз – Ертіс өзенін кешіп өттік те, түргеш халқын ұйқыда бастық. Бөгү қаған баңару анча айдымыз – Бөгі қаған маған осыны айтты. Ол сабығ есідіп сү йорытдым – Ол сөзді есітіп әскер жүргіздім. Өз теңрі йасар, кіші оғлы қоң өлгелі төрүміз. – Уақытты тәңірі жасайды, кісі баласы бәрі де тек өлгелі жаралған. Сүңүс болсар, черіг ітер ерті. – Соғыс болса, шеріктерді жіберер еді.

Сөз табы жағынан алғанда, тура толықтауыш қызметінде кездесетіндер – зат есім мен есімдіктер. Басқа сөз таптарының кейбіреулері жанама толықтауыш қызметінде бірді-екілі жерде кездескенімен, тура толықтауыш қызметінде кездесетіндері өте аз. Жанама толықтауыш қызметінде қолданылған сөздер де қазіргі әдеби тіліміз синтаксисіндей барыс, жатыс, шығыс жалғаулы форма да кездеседі. Ал көмектестік, құралдылық мағыналар қазіргі тіліміздегі сияқты жалғау арқылы берілмей, шылау сөздер арқылы берілгендіктен, зат есімдер осы аталған шылауларға тіркесе айтылып та жанама толықтауыш функциясында қолданылады.

Мысалы: Табғачқа йана ічікді – Табғашқа және бағынды. Анта етру қағаныма өтүнтм – Содан соң қағаныма өтіндім. Сантуң балыққа Талуи үгүзке тегүртім – Шантуң қаласына, Теңіз өзеніне жеткіздім. Бу йерде олтуруп – Бұл жерде отырып. Йандуқ йолта йеме өлті күк – Қайтар жолда тағы да көп өлді. Өңре қытанда беріе табғачда Қуруйа курданта йырайа оғузда Екә-үч бың сүмүз келтечіміз бар му не? – Шығыстағы қытанға, түстіктегі табғашқа, Батыстағы құрданға, терістіктегі оғызға екі-үш мың қолмен келе аламыз ба? Түргес қағанта көрүг келті – Түргеш қағанынан хабаршы келді. Табғач беріденйен тег – Табғаш түстіктен тиңдер. Бен йырдантайан тегейін – Мен терістіктен тиісейін. Бу йолын йорысар, йарамачы тідім – Бұл жолмен жүруге болмайды дедім. Алтун йысығ йолсузын астым, Ертіс үгүзүг кечігсізін кечдіміз – Алтын жерін

жолсызбен астым, Ертіс өзенін кешпес ізбен кештім. Інім Күлтегін бірле қазғантым – Інім Күлтегінмен бірге қолдандым.

Жанама толықтауыштар, негізінде, екі түрлі сөз табынан болған. Оның бірі және негізгісі – зат есім де, екіншісі – есімдік. Тура толықтауыш сияқты, жанама толықтауыштар да, негізінде, осы екі түрлі сөз табынан болып отырады. Бұлардан басқа сөз таптарынан септік жалғауында айтылып, жанама толықтауыш болуы бірді-екілі ғана болмаса, онша жиі кездеспейді. Жанама толықтауыштардың барлығы да етістіктен немесе етістікке тіркесе айтылып, күрделі мүше құрамына еніп тұрған есім-етістіктен болған мүшелерге меңгеріліп, жетектеліп тұр. Бұған қарағанда, етістіктің меңгерушілік функциясының сол уақыттың өзінде де ерекше күшті болғандығын байқаймыз.

Толықтауыш мүшелер құрамы жағынан дара және күрделі түрде кездеседі, бірақ қазіргі тіліміздегі кездесетін үйірлі толықтауыштар ескерткіштерде кездеспейді.

Көне ескерткіштерде пысықтауыш мүшелердің қазіргі әдеби тілімізде бар түрлерінің бәрі де кездеседі.

Мысалы: Ілгерү күн тоғсықда Бөклі қағанға тегі сүлейү бірміс – Ілгері күн шығыста Бөкілі қағанға дейін соғысты. Қырық артуқы йіті йолы сүлеміс, йегірмі сүнүс сүнүсміс – Қырық жеті реттен артық аттанып, жиырма соғыс жасаған. Түрк будун адақ қамапшты, йаблақ болтачы ерті – Күлтегін йіті отуз йашыңа қарлуқ будун ерүр барур ерлікі йағы болты – Күлтегін жиырма жеті жасында қарлуқ халқы жүре бара нағыз жау болды. Анта кіре йір Байырқу Улуғ Ірікін йағы болты – Содан соң Байырғы жерінде Ұлық Іркін жау болды. Ечим қаған олуртуқда, өзім тардуш будун үзе шад ертім. - Әкем қаған болып отырғанда, өзім тардуш халқына уәзір едім.

Тұрлаусыз мүшенің бірі болып табылатын пысықтауыш сөйлемде, негізінен, етістіктен болған мүшеге қатысты болып, сол мүшені мезгіл, мекен, мақсат, орындалу амалы жағынан нақтылап, пысықтап тұрады.

Ескерткіштер тілінде пысықтауыш мүше болатын сөздер – үстеулер. Сонымен қатар кейбір мезгіл, мекен, мағынада айтылатын сөздер де пысықтауыш бола алады.

Қимыл-сын пысықтауыш. Өртче қызып келті – Өртше қызып келді. Қытан өңденйен тег – Қытан шығыстан тиңдер.

Мезгіл пысықтауыш. Түн қатдымыз Болчуқа таң үнтүрү тегдіміз – Түн қаттық Болшыға таң ата жеттік. Ол оқ түн будунын сайу ытымыз – Сол түні халық сыйын елші жібердік.

Себеп пысықтауыш. Анта кіре теңрі біліг бертүк үчүн өзүм өк қаған қысдым – Содан соң тәңрі білік бергені үшін өзімше оны қаған еттім.

Мақсат пысықтауыш. Түрк будун қанын болмайын табғачда адырылты, қапланты – Түркі халқы ханы болмай табғаштан бөлінді, ханданды.

Мекен пысықтауыш. Мезгіл пысықтауыштары мезгіл үстеулерінен және мезгіл мәнді зат есімдерден, олардың барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерде келуі арқылы жасалады. Өңрекі ер йуғуру тегүрш ы бар бас асдымыз – Алдағы ер жоғары шығыш бұталы (биік) басынан астық. Бениң будунум анта ерүр тіміс – Менің халқым да сонда болар деді. Табғачғару Қуны сенүнгү ыдымыс – Табғашқа қарай Құны сенүнді жіберді.

Сөйлем мүшелерінің қай-қайсысы болса да бірыңғай түрде кездеседі. Ескерткіштерде кездескен бірыңғай мүшелер атау тұлғада да, септік жалғауларының барлық түрлерінде де айтылған. Сол сияқты, бірыңғай мүшелер жалғаулықты түрде де, жалғаулықсыз түрде де қолданылған. Бірыңғай мүшелер арасында қолданылған жалғаулықтар аз, себебі ескерткіштер тілінде бірыңғай мүшелердің жалғаулық арқылы байланысқан түрлеріне қарағанда, жалғаулықсыз түрлері жиі кездеседі.

Мысалы: Сүчіг сабыңа, йумчақ ағысыңа артурыш үкүс, түрк будун, өлтіг – Тәтті сөзі, жұмсақ қазынасын көп сеніп, түркі халқы, өлдің. Едгү білге кісіг, едгү алп кісіг йорытмаз ерті – Игі білгіш кісілерді, игі батыр кісілерді қозғалта алмады. Түрк будун өлті, алқынты, йоқ болты – Түркі халқы қырылды, алқынды, жоқ болды. Беріе табғачығ, өңре қытанығ, йырайа оғузуг өк өлүрті – Терістікте табғашты, шығыста қытанды, терістікте оғызды көптеп өлтірді. Йеті йүз ер больш, елсіреміс, қағансырамыс будунығ, күнедміс, қуладмыс будунығ, түрк төрүсін ыңғынмыс будунығ ечүм-апам төрүсінче йаратмыс, башқурмыс – Жеті жүз ер больш, әлсіреген, қансыраған халықты, күнденген, құлданған халықты, түркі иелігінен айырылған халықты ата-бабам салтына қайта оралтты.

Ескерткіштерде бірыңғай мүшелердің кейбіреулерінің алдында жалшылауыш мәнді сөздер, сөз тіркесі, немесе жалшылауыш мәнді сөйлем келіп отырады. Мұндай құрамдағы жалшылық мәнді тіркестер санамалы бірыңғай мүшелер алдында да, санай айтылатын түсіндірмелі жай сөйлемдер алдында да, төл сөз алдындағы автор сөзі ретінде де қолданылады. Осы орындардың бәрінде де ол жалшылық мағынаны білдіреді.

Мысалы: Біріе табғач будун йағы ерміс, йырайа Баз қаған, токуз оғуз будун йағы ерміс, қырқ аз, қурықан, отуз татар, қытан, татабы – қоп йағы ерміс – Оңында табғаш халқы жау еді, солында Баз қаған, тоғыз оғыз халқы жау еді, қырқ аз, құрықан, отыз татар, қытан, татабы – бәрі жау еді. Йабғысың, садын анта өлүрті – Йабғысың, шадын сонда өлтірді. Бод йеме, будун йеме кісі йеме іді йоқ ертечі ерті – Ептеме де, халық та

және кісі де болмас еді. Өрім қатун, улайу өглерім, екелерім, келінүмім, қунчуйларым, бйеме тірігі күң болтачы ерті, өлүгі йуртда, йолта йату қалтачы ертіміз – Шешем қатың, оған ілескен аналар, жеңгелерім, келіндерім, бикештерім мұнша және күң болар едіңдер, өліктерің жұртта, жолда жатар едіңдер. Қарлуқығ өлүртіміз, алтымыз – Қарлұқты өлтірдік, жеңдік.

Сөйлем мүшелерінің орын тәртібі жағынан алғанда қазіргі әдеби тіліміздегіден айтарлықтай өзгешелігі жоқ. Мұнда да бастауыш баяндауыштан бұрын, баяндауыш әрдайым дерлік сөйлем соңында келіп отырады. Тұрлаусыз мүшелердің орын тәртібі де тұрақты: анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш мүшелер өздерінің анықтайтын, толықтайтын, пысықтайтын мүшелерінен бұрын тұрады.

Тілдің әр дәуірдегі синтаксистік құрылыс ерекшелігін, қала берді, сөйлемдердің структурасын дұрыс ашуда сөйлем құрамына енген сөздердің атқаратын синтаксистік функцияларының шешуші мәні бар. Сөйлем құрамындағы сөздер, яғни сөйлем мүшелері сөйлемді сөйлем ететін ең негізгі ең қажетті элемент. Құрылыс материалынсыз ешқандай құрылыс болмайтыны сияқты, сөйлем мүшелерінсіз де ешқандай сөйлемнің болуы мүмкін емес. Сөйлемдегі болатын структуралық өзгеріс, жаналық бәрінен бұрын сөздердің сөйлем мүшелік қызметіндегі өзгерістерге, олардың бір-бірімен қарым-қатынас түрлеріне тікелей байланысты және соның негізінде ғана туып, қалыптасады. Міне, сондықтан сөздердің синтаксистік функциялары, сөйлем мүшелері, олардың түрлері, өзара қарым-қатынастары тарихи синтаксистің қарауына жататын елеулі объектінің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы, 1964. – 244 б.
2. Сәдуақасов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдер. – Алматы, 1996. – 273 б.
3. Айдаров Е., Құрышжанов Ә., Томанов. М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971. – 271 б.
4. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2003. – 265 б.

REZUME

M.S. ABDIRAKHMANOVA (Karaganda)

HISTORICAL DEVELOPMENT OF PARTS OF SENTENCE IN TURKIC LANGUAGES

The article deals with the historical development of sentence parts in the Turkic languages.

Ж.ӘБДІҒАШАРОВА

ТҮРК ХАЛЫҚТАРЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ НӘЗИРА ДӘСТҮРІНІҢ ШӘДІ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

В этой статье рассматриваются проявления традиции назирь в тюркской поэзии в произведениях поэта Шади.

Makalede Şadi şairinin eserlerindeki nazire tarzı araştırılmıştır.

Классикалық шығыс әдебиеті поэзиясының қазақ әдебиетіне жасаған ықпалы зор. Осы шығыс әдебиетінің әсері арқылы «нәзира» деп аталатын дәстүр қалыптасты.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Шығыс тақырыбына барған ақындарды «қиссапыл ақындар» немесе «кітаби ақындар» десе, кейде «діни – ағартушылық бағыттағы ақындар» деп те атайды.

«Қиссапыл ақындарды тек қана ауыз әдебиетін жинаушы деп қарамай, шығыс сюжеттерінің қазақна варианттарын жасаған жазба ақындар деп қараған жөн бе деп ойлаймыз» [1, 78] – дейді белгілі ғалым А. Қыраубаева өзінің зерттеу еңбегінде.

Бұл топтағы ақындар өздері сусындаған шығыстың озық үлгілі әдебиетінен тәлім ала отырып, олардың бірсыпырасын қазақ тіліне аударды. Шығыс сюжетіндегі белгілі тақырыптарға еліктеп өздері де шығармалар жазды. Сөйтiш нәзирагәйлік дәстүрді дамытты. Шығыстың классикалық әдебиетінің қазақ даласына кеңінен таралуына да негізінен осы ақындардың игі әсері мол болды. Бұл бағыттағы ақындарға тән ерекшелік қиссапылдық, кітаби сюжеттерге еліктеушілік, сол дәстүрді дамытуды мақсат тұтты. Жалпы алғанда, діни ағартушы ақындар қазақ поэзиясының көркемдік деңгейін көтерiп, ХХ ғасыр басындағы поэзияның жанрлық тұрғыдан баюына қомақты үлес қосты.

«ХІХ-ХХ ғасырларда өте көп таралыммен шыққан діни қисса-дастандар кездейсоқ шыққан жоқ. Ақындардың қаламынан туындаған бұл сюжеттер мен образдардың арғы бастаулары орта ғасырда түркі тілінде негізі қаланған ислами шығармаларда жатыр. Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Ахмет Иассауи, Махмуд бин Ғали т.б. шығармаларында Мұхаммед (с.ғ.с.) өмірі дәріштелетін болса, оның көкке шыққаны туралы Сүлеймен Бақырғани «Мигражнама» атты дастан жазған. Рабғұзидың «Қиссасул әнбиясында» баяндалатын пайғамбарлар (Адам, Мұса, Иса, Жүсіп, Салих, Ысқақ т.б. жалпы саны жиырма бес) ХХ ғасырдың басындағы біраз ақынға азық болды» [2, 32], – дейді зерттеуші Т. Қыдыр

ХХ ғасыр басындағы кітаби ақындардан Шәді Жәңгірұлы да көп алпақтап кетпейді. Солармен дәуірлес, идеялас, мүдделес болғандықтан осы ақындардың дәстүрлі жолымен жүріп отырады.

Шәді Жәңгірұлы шығыстың озық үлгілі әдебиетінің нәзирагөйлік дәстүрін берік ұстанған, қазақ поэзиясындағы белгілі тақырыштар мен сюжеттерді өзінше жырлап идеясы мен мазмұны тұрғысынан мүлдем жаңа, төл туынды жасаған ақын. Осындай қазақтың діни дастандары мұсылманшылдықтың қазақ сахарасына терең орнығуына игі ықпалын тигізгені анық. «Қазақ әдебиетіндегі діни дастандардың жырлануында, кейінге жалғаса дамуында мынадай ерекшеліктер бар: Біріншісі – авторлары белгісізденіп фольклорлық сипатпен ел арасына таралып сақталған дастандар, екіншісі – авторлы ақындық поэзиядағы әдеби шығарма тұғырында танылған діни дастандар» [3, 131].

Арабша – «нәзира» – «жауап», ұқсату мағынасында, ал парсы тілінде – «татаббу» деп аталады. Шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби дәстүр. Белгілі бір ақынның өзіне дейінгі классикалық шығармаға жауап қатуы түрінде пайда болған.

Нәзира дәстүрі сан ғасырлардан бері үзілмей, сабақтасып келе жатқан көркемдік әдеби тәсіл. Нәзира тәсілі бойынша, шығарма бұрын сан рет қайталанған танымал сюжетке құрылады. Шайыр осы тақырыпты өзінен бұрын жазып кеткен ақындармен шеберлік жарысына түседі. Шығыс әдебиеттеріне ортақ сюжеттерге Құран хикаялары, әулие-әнбиелер туралы оқиғалар, «Мың бір түн», «Шаһнама» т.б. тақырыптары жатады. Ұлттық әдебиетіміздегі нәзира дәстүрінің өзіне тән ерекшеліктерін тану үшін әуелі шығыс шайырларының көтерген басты тақырыптары мен идеяларын ұғынуымыз қажет. Өз шығармаларында шығыс шайырлары адами құндылықты басты мәселе етіп көтереді, яғни адамзатқа тән асыл қасиеттерді құрметтеу, насихаттау. Олар – он сегіз мың әлемді Жаратушы Алла Тағала бүкіл әлемді әуел баста адамзат үшін жаратқанын, тіршіліктің негізгі қайнар көзі адам, жер бетіндегі басқа тіршілік иелерінің бәрі де тек адамның игілігі үшін, адамның қажеттілігін өтеу үшін жаратылғанын және осындай шексіз нығмет берген адам баласының иманды, жан дүниесі таза, әдепті, сабырлы, парасатты болуын талап етеді.

Нәзира дәстүрін жетік меңгерген қазақтың бірқатар «қиссапшыл ақындары» Шығыс хикаяларының желісіне ғажайып дастандар жазғаны мәлім.

Сонымен, Шығыс сюжеттеріне құрылған дастандар қазақ әдебиетінің бай саласына айналып, өзіндік мәдени, эстетикалық, тәрбиелік ролін толығымен атқарды. «XX ғасырдың өн бойындағы ұлт тағдырында ортағасырлық ояну туғызған, қайта жаңданған нәзираның аса өлшеусіз орны болды. Тіптен, орыс отаршылдығы өзінің қазақтың «ішпін алудағы» көп тарихы әу баста өзі өрістетіп алған Шығыс ықпалының, дін ықпалының ыңғайында жүргізуге мәжбүр болды. Бұл – саяси жағы. Ал нәзира өріс берген үлкен әдеби, рухани, мәдени ағым – қазақ халқының ұлттық болмысын даралай түскен, қоғамдық сананы оятып, жаңғыртқан, көтерген ықпалды құбылыс» [4, 37]. Бұл пікір Шәді Жәңгірұлы шығармашылығына да қатысты.

Қазақ әдебиеті тарихында «Кітаби ақындар» деген атпен танылып, нәзира дәстүрінде жырлаған, тың дастандар тудырған дастаншыл ақындарды, солардың қатарында Шәді есімін бірге атасақ, ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басындағы қазақ дастан жанрын түр, тақырып жағынан байыта алғаны көзге көрінбей қоймайды. Шәді Жәңгірұлы мұсылмандықтың, исламның негізгі іргесі - «ақида» жайлы да қалам тербеген.

Бір кітап «Ақида» атты деп ат қойылған,
Ішінде Хақ сипатын зікір қылған.
Жетпіс үш фарқы болған мәнһабтардың,
Әр түрлі таластары һәм айтылған [5, 28], –

деп Шәді өзінің «Ахуал қиямет» деген дастанын жазады. Шығарманың аты айтып тұрғанындай, мұнда адам баласының қияметтегі қал-ахуалы баяндалады. Қазақ әдебиетінде бұл тақырыпқа байланысты Шәдіден басқа, Мәшһүр Жүсіп өзінің «Қиямет ахуал» деген қиссасын, Ақыт Үлімжіұлы «Ахирет баян» атты дастанын жазған.

Шәдінің бұл дастанының желісі Исламның атақты факиһи Әбу Мансур Мұхаммед Матуридидің «Таухид» деген еңбегіне негізделгені аңғарылады. Ақынның бұл шығармасы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы. Оны 1936 жылы Тәжібай баласы Әбдіғашар деген кісі көшіріп шығыпты. Сонымен бірге Шәдінің «Ахуал қиямет» дастанын көзінің қарашығындай сақтап келген Ілияс Ахметұлы мен оның жұбайы Күлшара Шыбанқызы. І. Ахметұлы сөз қадірін білетін, ата-баба дінін қадірлейтін өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу жандарының бірі болған. Қазақтардың ішінен алғашқылардың бірі болып Мәскеудегі Шығыстану институтын бітіріп, халқына адал қызмет еткен. Осы Ілияс Ахметұлының жеке мұрағат қорында сақталған Шәдінің «Ахуал қиямет» дастаны 2005 жылы «Алап» баспасынан кітап болып шықты.

«Ықлас» деп бұл сүреге қойылды нам,
Ықыласпен көп оқыса әрбір адам.
Пайдасы жаһаннамның жанған отын,
Ол құлдың ағзасына қылғай харам [5, 23].

Шәді Құрандағы «Ықылас» сүресінің адамға екі дүниедегі пайдасын түсіндіреді. Осы сүрені оқыған адамды пайтан да алдай алмайтынын, о дүниедегі ризық несібесі мол болатынын айтады да, сүренің негізгі мәнін тәпсірлейді.

Ахад дүр, Самад дүр, Хақ сипаты,
Лам йалид, уа лам йулад, уа лам йакун [5, 27].

Алланың серігі жоқ, ортағы жоқ, теңдесі жоқ, күдіретімен мақлұқатын халақ еткен деп түсіндіреді пайыр, болмыстың, пайтанның, періштенің, адамның неден жаратылғанын айтады. Бұдан кейін пайыр Мұқарраб төрт періштенің, олардың әрқайсысының бұйрығымен тағайындалған қызметіне тоқталады.

Әуелі Жебірейіл періште – пайғамбар мен Расулдарға Алланың уахиларын жеткізуші қызметін атқарады.

Екінші Мекайіл періште – бүкіл тіршілік иесінің ризығын жібереді, шапады.

Үшінші періште – Исрафил деп аталады. Оның тағайындалған қызметі – махшарда Хақ әмірімен сүрін тартып, халықтың бәрін өлтіріп тұрғызады.

Әзірейіл деп ат қойылған төртінші періште – күллі мақлұқтың жанын алады. Оның шеңгелінен ешбір адам құтыла алмайды.

«Әзәзілғалейхил–лағнеттің жаралғаны» деген бөлімінде пайыр Ібілістің сахараны жалғыз өзі отан еткенін, Аллаға күндіз – түні тағат қылып, ғибадат құлшылық жасағаны, періште – мәліктер мұны көріп ерекше зауқы кетіп сүйгенін баяндайды. Періштенің Құдайға дұға қылуымен оны екінші аспанға көтереді. Жетпіс мың жыл Құдайға құлшылық қылған Ібіліс періштелерге сабақ береді. Өзінің біліміне сенген Ібілістің көңіліне «Мен баршасынан артықпын» деген төкашарлық пайда бола бастайды.

Хақ Тағала топыраққа: «Бір мақлұқ сенен алып жаратармын» – дейді. Ол мақлұқтың «жақсысын жәннатқа кіргізермін, күнәһарын тозаққа күйдірермін», – дейді. Аллаға топырақ нала болып: – «Бұл қызмет маған артық болды. Жаманы тозаққа еніп азап көрсе, онымен мен де тозаққа күйем. Жақсысы жәннатқа барып рахаттанса, оған өкініп ренжімеймін. «Отына жаһаннамның сабырым жоқ», – деп жылайды. Алла топырақтың бұл тілегін қабылдамай, Жебірейілге: «Топырақ алып кел», – деп әмір береді. Топырақ Жебірейілге зарланып жылайды. Жебірейілдің оған рақымы келіп, топырақ алмай қайта келеді.

Алла Тағала әмір етіп Мекәйілді жібереді. Топырақ оған һәм жылайды. Мекәйіл де алмай қайтып келеді. Сосын Исрафилге әмір етеді, ол да топырақтың зарланғанына рақымы келіп, топырақ алмай келеді.

Алла Әзірейілге: «Дүниеден топырақ әкел», – деп бұйырады.

Жеті ықылым жер жүзіне қолын салды,
Рақым етпей жыласа да әркез оған.
Бәрінен бір уыстап топырақ алды,
Жер жүзі қырық кез тұман болып қалды [5, 47].

Топырақты әр жерден алғандықтан адамзаттың бәрі бірдей болмады. Бірі - ақ, бірі – қызыл, тағы бірі – қара болды.

Алла Тағала Әзірейілден – «Топырақ алма деп айтпады ма?» – деп сұрайды. Әзірейіл: «Айтса да рахым етпедім», – дейді. Осыдан бастап адамның жанын Әзірейіл періште алады екен.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің «Жер мен көк» дастанында да осы шындықты жырға қосады.

Адамның топырақтан жаратылғаны жайлы сонау XII ғасырда жазылған сопылардың сұлтаны Қожа Ахмет Иассауи бабамыздың «Диуани хикмет» кітабында да «Асылым топырақ, нәсілім топырақ, баршадан хар, Басқа салса әр кеудең топырақ болар» – деген жыр жолдары кездеседі [6, 56].

Мұнан кейінгі бөлімдерде Алла Тағаланың топырақтан адамды қалай жаратқаны, Адам (ғ.с.)-ның ағзасына жанның кіргені, Хазірет Адамға періштелердің сәжде қылғаны, өзәзілдің төкашарлық танытыш, адамға сәжде қылмағаны, сол үшін жәннаттан мәңгілік қуылғаны, Адам (ғ.с.)-ның қабырғасынан Хауа анамыздың жаралғаны, пайтан лағин Хауаны азғыру арқылы екеуіне тиым салған бидайды жегізгені, Адам ата мен Хауа ана Алланың әмірімен жерге түсірілгені, Хазірет Адам (ғ.с.)-ның тәубасының қабыл болғаны, Әбіл мен Қабылдың хикаясы сияқты оқиғалар өз кезегімен тізбектеліп баяндалады.

Дастанның екінші жарғысы бүтіндей қиямет күнін суреттеуге арналған. Ақырзаман жақындағанда Яжуж-Мажуж қауымының шығатынын, Джалдың адам баласын шыбындай қыратынын, сол кездерде күннің батыстан шығатынын айтады. Алланың қарғысын алған Ібілістің адамды соңғы демі қалғанша азғыратынын жырлайды.

«Жақсы құлдардың дүниеден өткені» деген тараушасында Әзірейіл періштенің адамның жанын қалай алатыны суреттеледі.

Әзірейіл періште адамның ағзасынан жанын алу үшін адамның әр мүшесіне келеді. Бұл жерде пайыр адам баласының мына өмірде жасаған қайыр істерінің, айтқан зікірінің, оқыған намазының, берген зекетінің, бүкіл жасаған игілікті істері адамға қорған болатынына назар аудартады.

Мезгілі жеткенде жан мен тән айрылатыны жайлы көптеген ақындар жырлап кеткен. Мәселен, Жүсіп Баласағұн жан туралы ойын былай жеткізеді.

Жан ұшқанда, бос қалар үй – денесі,
Қайда екенін білер тек жан егесі [7, 178].

Ұлы Абай да бұл хақында жан мәңгі, ал топырақтан жаралған тән қайтадан топыраққа айналатынын айтады.

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «Менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастаң,
«Менікі» өлсе, өлсін, оған бекі [8, 248].

Шәді ақын дастанда әрбір адам жаны шығар мезгілде тілін кәлимаға келтіру керектігін қатаң ескертеді.

Пенденің жаны қиналып үзілер шағында төсекке арқасынан жатқызып, Ясин сүресін қарағат қып оқып отыру ләзім, – дейді шайыр дастанда.

Дастанның «Өлер халде шайтанның ағуа қылғаны» деп аталатын тарауында Шәді пайтан лағнеттің адамның соңғы демі біткенше оны өзімен имансыз қып алып кетудің әрекетін жасайтынын баяндайды.

Ол пенде бұл айтқан сөздерді қабыл алмаса, кесемен мұздай шарап қолына алып қасына келеді. Адам ол кезде өте қатты сусап жатады. Пенденің қиналғаннан бауыры күйіп, суыңнан маған бергін», – деп сұрайды.

Сонда малғұн шайтан:

Жаратқан құдай жоқ деп аузыңа алғын,
Суымнан кеседегі берейін тез [5, 105].

Осылай әр тараптан келіп пендені алдап азғырады. Егерде ол пенденің көкірегінде иманы болса, мұның шайтан екенін түсініп, алдауына түспей, азғыруына ермейді. Ал мұндай сыннан, яғни шайтанның соңғы сәттегі азғыруынан аман-есен өту үшін әрбір адамға өлімге дайындық жасау керектігін Шәді шайыр еске салады.

Шайыр дастан арқылы бес күн жалған өмірде дүние-мал жиып, атақ, мансап арқаламай, тек иман жинау керектігін, артыңа өнегелі иманды ұрпақ қалдыру керектігін насихаттайды. Өйткені, мал-мүлік дәулетің осы дүниеде қалады. Ал, өнегелі ұрпақ тәрбиелеп қалдырсаң, артыңнан Құран бағыптап, сені еске алады.

Дүниеде ажал жетіп өлсе әр жан,
Тірінің дұғасына болады зар [5, 126].

Осыған байланысты Шәді шығармада Қилаба деген бір адамның басынан өткен хикаяны баяндайды.

Бұдан ұғынатынымыз адам баласы дүниеге ұрпақ әкелгендегі мақсаты – соны дұрыс жолмен иманды етіп тәрбиелеп, артыңа қалдыру екен. Сол өсіріп тәрбиелеген ұрпағының нәтижесін адам екі дүниеде де көреді. Ақынның бұл хикаяны баяндаудағы негізгі айтпақ ойы - осы.

«Шайтанның Расулуллаһпен үмметке дағуаласқаны» деп аталатын тараушасында әзәзіл шайтанның дүниеде алдауына ерген күнәһар үмметтерді тозаққа ертіп бара жатқанда Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.)-ның арашаға түсетіні әсерлі суреттеледі. Екі дүниенің шамшырағы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) күнәһар үмметтерін тозақтан арашалап қалады. Дәл осы көрініс Мәшһүр Жүсіп шығармаларында да кездеседі.

Бұл жерде момын мұсылмандардың күнәдан арылуды тілеген ниеттері, жылаған көз жасы кейін махшар майданында тозақ отынан сақтайтын күш ретінде бейнеленеді.

Дастанның бұдан кейінгі бөлімдерінде адамның қабірге түскендегі хал-ахуалын баяндайды. Жақсы құлдың қабірдегі жағдайы, күнәһар құлдың қабірде қалай азапталатыны өз кезегімен суреттеледі. Ақын дастан арқылы «Өлместен бұрын өл» деген идеяны айтады. Яғни бес күн жалған өткінші мынау өмірде әрбір адам баласы қызылды-жасылды баянсыз, алдамшы нәрселерге бой алдырмай, артыңа жақсы ұрпақ қалдырып, Алланың бұйырған істерін орындап, тиым салған нәрселерден бойын аулақ ұстап, мәңгілік өкініште қалмау үшін ақыреттің қамын көп ойлау керектігін насихаттайды. Бұл көзқарасты діни ағартушы ақындардың шығармаларында жиі кездестіруге болады. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Жалған туралы» деген өлеңінен осы сарынды байқауға болады.

Өлімнің өлмей бұрын, қамын ойла,
Абайсыз жүргеніңде ажал жетер! [9, 268-269].

Шәді ақынның шығарманы жазу барысында діни кітаптарды көп оқығанын көреміз. Дастанда пайғамбар хадистеріне негізделген жыр жолдары да аз емес. Ол Исламның Алланың ақ жолына шақыратынын біліп, дастаны арқылы Хақ дін – Исламды уағыздайды.

Шығыстың классикалық әдебиеті мен қазақтың ауыз әдебиетінің қайнар бұлағынан сусындап, нәр алған Шәді Жәңгірұлының діни дастандары бүкіл мұсылман әдебиетіне ортақ қазына десек артық айтпаған болар едік. Ақынның діни дастандарында көркемдік қиял мен әпсаналық, аңыздық желіге де белгілі дәрежеде орын берілген. Бірақ түпкі мақсаты – адалдықты, тазалықты, шынайылықты, имандылықты, ақиқатты дәріштеу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
2. Қыдыр Т. Ортағасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттің қалыптасуы: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2005. – 170 б.
3. Қансейітова Э. Діни дастандардағы тарихи шындық және көркемдік уақыт. (XIX ғасыр және XX ғасырдың бас кезі): филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2005. – 146 б.
4. Мәдібаева Қ.Қ. Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы көркемдік дамуы мен зерттелуі: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2006. – 323 б.
5. Ахуал қиямет. Діни аңыз жырлар. – Алматы: Алаш, 2005. – 312 б.
6. Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: Мұраттас, 1993. – 262 б.
7. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік (Ауд. А.Егеубаев). – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
8. Абай. Шығармалар. Алматы: Мөр, 1994. – 415 б.
9. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 4 т. – 535 б.

REZUME

ZH. ABDIGAPPAROVA (Turkistan)

NAZIRA TRADITION OF TURKIC POETRY IN THE WORKS OF SHADI

The article deals with the Nazira tradition of Turkic poetry in the works of Shadi.

К.А.ГАББАСОВА

ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ ОБРАЗНОГО МИРА В
ПОЭЗИИ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

Мақала ұлы ақын Ғ.Тоқай поэзиясындағы әдеби категорияларды зерттеуге арналған. Яғни Ғ.Тоқай шығармашылығындағы түрлі көркемдік-эстетикалық аспектілерді – хронотоптар (уақыт пен кеңістік), мифологиялық салт-дәстүрлер, діни көзқарастар мен әлеуметтік және ұлттық мәселелерді қарастырған.

Makalede ünlü şair M.Tokay eserlerinde edebi kategorileri araştırılmıştır. Yani eserlerin estetik, geleneksel ve dünya bakışları unsurları açıklanmıştır.

В последнее время при анализе художественного произведения считается важным принимать во внимание такие категории, как пространство и время. Ведь пространство – это место, где протекает жизнь персонажей с их бытом, обстановкой, манерой поведения и т.п. А время – это во-первых, историческое время, определяющее структуру жизни любого круга людей в тот или иной период; во-вторых, реальное, бытовое время жизни героев, его длительность, напряженность; в-третьих, время повествования, т.е. рассказывания о происшедшем [1, 110].

Исследователи, отличают точечные, плоскостные или объемные виды пространства, исторические, бытовые, биографические, элементарно биологически-возрастные временные типы [2, 303], «пульсирующее время» (Степанов 2001: 264), «сжатое пространство» и «утекающее («утраченное время»)» [3, 520]. Но основным в художественном тексте остается замкнутое пространство и линейное, циклическое (круговое) время.

Вопрос о художественном пространстве и времени в поэзии Габдуллы Тукая не был до сих пор предметом научного рассмотрения за исключением нескольких статей. У каждого поэта свои отношения со временем. Чтобы определить специфику мировидения татарского поэта, нужно восстановить круг основных представлений, выраженных в его поэзии.

Семантические поля «пространства» и «времени» охватывают все творчество Габдуллы Тукая. В стихах поэта наличествует время биографическое (детство, юность, зрелость), историческое (характеристика смены эпох и поколений, крупных событий в жизни общества), календарное (смена времен года), суточное (утро-вечер, день-ночь), которое позволяет представить соотношение прошлого, настоящего и будущего и представление о движении, динамике и неподвижности. Категории пространства, времени, движения являются средством выражения конструируемого художественного мира Тукая и навеяны социальными, историческими событиями и идеями, под влиянием которых создавались произведения.

Модель времени, выявляемая в текстах Г.Тукая, очень специфична. В его стихах отмечаются разные значения слова *время*. Это и «эпоха», и «вселенная», и «загробный мир» и некоторые другие. Как правило, с настоящим временем связана отрицательная оценка, грустные, болезненные ассоциации («Разбитая надежда 1910», «Враги 1912», «Узник 1906» и др.). И с будущим временем связана надежда на лучшую жизнь, будущее предстает светлым («Надежда 1908», «К свободе 1908», «Колебания и сомнения 1909» и др.).

Поэт до конца боролся за социальное равенство и национальную самодостаточность. Раскрываются образы революционной России, татарского народа, усиливается драматическое восприятие и личной, и общественной жизни. Революция 1905-1907 годов способствовала дальнейшему раскрепощению татарского поэтического мира, утверждению идеала свободы личности и народа. Вхождение в исторический поток, в «психологию» революции серьёзно осложняло идейно-эстетическую поэзию татарского поэта и его лирического героя [4, 227].

В творчестве Г.Тукая отмечается довольно редкий феномен «остановленного времени». Например, в произведении «Летняя заря (1910)» величаво, победно и в то же время очень тихо восходит алая заря, словно медленным восхождением хочет подчеркнуть свою значимость. Далее, взгрустнув, переживая, лениво садится белая луна. Привлекает внимание и удачное сравнение опустошённости полей с одеждой – чёрным чапаном (деталь). Озёра также оживляются, они, наконец-то, дождавшись дня, засветились зеркалами, маня своим волшебством. Улыбаются цветы и травы, притом не просто улыбаются, а смеются и радуются восходящему дню. И щебечут соловьи, заливаясь одическими песнями, словно проливной дождик. Нетрудно догадаться, о чём они поют: о красе летнего дня, о прелести природы. В то же время, словно лебеди, застыли в синем небе облака. Спрашивается, зачем? А чтобы сверху, так виднее, поглядеть на природную утреннюю красу. Сравнение облаков с лебедями придаёт этому образу воздушность, лёгкость и чувство полёта. Г.Тукай вновь не ограничивает пространство. Всё это происходит в один миг, в короткий временной отрезок восхождения зари. И потому поэт просит остановить время и успеть запечатлеть в своей памяти это прекрасное мгновение. К тому же Г.Тукай настолько умело изобразил саму летнюю зарю, что можно догадаться, что заря взопла, а приятный утренний ветерок (деталь) до сих пор греет душу читателя [5].

Круговое (концентрическое) построение одновременно означает и наличие границы и круговое (сферическое) построение определенного пространства. Такая картина мира несет в себе информацию о его модели, которая отражена и исходит из религиозных воззрений (ислама). Изображение природы в поэзии Г.Тукая проходит и через религиозно-онтологические коннотации, мотивы. Ислам играет огромную роль в становлении личности поэта.

Одна из важных черт пространственного видения Г.Тукая – это ориентация «верх-вниз». Вертикаль (небо, горы и т.п.), представляющая собой путь к Богу, и горизонталь (равнина, море, лес и т.п.), через которую поэт ищет путь к прогрессу или другим общественным идеалам.

Исследователь Г.Гачев, рассматривая «вертикальный» и «горизонтальный» типы ориентации в окружающем пространстве, приходит к выводу, что в России преобладают горизонтальные идеи, а житель Востока более причастен к выси мира [6, 18]. Г.Тукай в философско-поэтическом осмыслении является посредником двух пространств. В нём сосуществуют как вертикальные, восточные мотивы, так и горизонтальные, «русские» тенденции. Несмотря на то, что восточных мотивов у Г.Тукая было больше, его природа была ближе к русскому пейзажу (имеется в виду местный ландшафт), чем к восточно-средиземноморскому.

В стихотворениях Г.Тукая пространство состоит из двух ипостасей: мира, эмпирически данного, реального и мира таинственного, сказочного. Посредством контрастного построения бытия поэт изображает противостояние реального и мифологически вымышленного, где второе считается противоестественным и становится зоной зла, а бытовое пространство приобретает статус нормы. Вторжение сил инобытия является неприемлемым по эту сторону действительности. В художественном пространстве явно выделяются несколько топосов (Кырлай, Казан, Чабаксар, Спас, Тәтеш, Мамадыш, Кабан, Чар, Малмыж и др.) Разнообразный корпус пространственной топонимии позволяет ощутить героя включенным в различные пространства: реально заданные и мифические («Шурале 1908», «Су анасы 1908» и др.).

В творчестве Габдуллы Тукая отражена и тема циклического календарного обновления природы (календарного времени). Надо заметить, что сезонная дифференциация пейзажей играет значительную роль в поэзии. С каждым временем года сопряжен особый комплекс изобразительных средств (антропоморфизация, персонификация, метафоризация и др.) В поэтическом творчестве Г.Тукая активно представлены все времена года: зима, лето, осень, весна. Но в хронологическом отношении поэт больше ориентирует своё внимание на осенние и весенние мотивы. Причём эти два сезона постоянно друг другу противопоставляются. Осеннему пейзажу соответствует грусть, грязная желтизна и увядание природы. Словно мир природы сочувствует и сопереживает лирическому герою. Уже в ранней лирике Г.Тукай негативно относится к осени. «Осень 1906» – одно из стихотворений, раскрывающих проблемы татарского народа. Образ осеннего ненастья символически передаёт психологическое состояние лирического героя.

Весна, наоборот, любимое время года поэта. Очеловеченный мир в образе весны находится в гармоничном единстве с внутренним миром лирического героя. Так, весне соответствует ликование природы, свежесть и

радость. Мотивы «весенних» стихотворений являются семантическими ключами ко всей поэзии Г. Тукая. Прежде всего, весна Г. Тукая, порождает мотив определённой надежды во времени, это оживание природы, конец холодам, надежда на лучшее, ожидание чего-то светлого («Весна 1907»). Воссоздание смены времен года, дня и ночи вносит в поэтический контекст ощущение замкнутого мира, движения времени по кругу, стабильности.

В пейзажах Г. Тукая просматривается удивительное умение видеть время в пространстве («Вчера и сегодня 1910»). Художественное пространство и время обладают изобразительными возможностями ввиду их знаковой, пластической, символической природы и выражают определённый смысл [2]. Прослеживая короткий «круговорот времени», Г.Тукай подмечает и поэтизирует изменения в природе и в самом себе за одни сутки. Если вчера день был унылым, некрасивым, то сегодня он прекрасен. Романтическое двоемирие, происходящее в одни сутки, показывает тоску автора по чистой духовности, стремление к идеалу.

В стихотворении («Валлахи 1912») Г.Тукай продолжает воспевать элегическое настроение. Олицетворение степи продолжает пение птиц. Предстает и образ воздушных облаков, только в другом амплуа: облака кочевые, как казахи. В стихотворении расширяется пространство. Казахи – народ, который изначально живёт в гармонии с природой осознавая взаимозависимость всех её составляющих элементов и собственных действий. Скользящие по небу полупрозрачные перистые или плотные кучевые облака, легко меняющие форму по прихоти несущего их ветра, олицетворяют аморфность, неясность и изменчивость, отмечая зыбкую границу между материальным и духовным мирами. Г.Тукай тем самым подчёркивает гармоничность этого произведения. Уже внутренняя форма стихотворения рождает идею гармонии с человеком. У Г.Тукая раскрывается способность охватывать взором огромные пространства (по выражению Д.С. Лихачёва, «ландшафтное зрение»). Разомкнутость, открытость, освящённость, движение пространства вселяют оптимистические чувства, рассеивают сомнения в произведениях поэта.

Пространственная картина мира Г.Тукая более значима. Габдулла Тукай создает и некое, условно говоря национальное пространство. При этом созывает обратить внимание и на другие нации, на их национальные проблемы.

Обращаясь к будущему или современности, поэт естественно не придерживается определенных пространственно временных законов. Вот почему поэт актуален и на сегодняшний день, он отчасти дает решение как нравственных, национальных проблем, так и социальных. Почти в каждом произведении присутствует посыл, обращение к читателю. Духовное наполнение художественного пространства, осуществляется благодаря глубинному синтезу мировидения Г.Тукая.

Таким образом, литературные произведения Г.Тукая пронизаны временными и пространственными представлениями, бесконечно многообразными и глубоко значимыми. Г. Тукай, как поэт-художник изображает широкое художественное полотно как объективированное пространство. За счет чего перед читателями предстают границы всего крупномасштабного тюркского мира.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Эсалнек А.Я. (2004), Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: Практикум. – 2-ое издание / А.Я. Эсалнек. – М.: Флинта, Наука: 216.
2. Бахтин М.М. (1975), Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет / М.: Художественная литература: 303- 306.
3. Ирза Н. Д. (1997), Хронотоп // Культурология. XX век: словарь / Сост., гл. ред. С. Я. Левит. С.-Петербург: Университетская книга: 518-520.
4. Халит Г. (2003), Поэзия / История татарской литературы нового времени (XIX-начало XX в.) / Рук. автор. коллектива и науч. ред. Г.М. Халитов / Г. Халит. – Казань: Фикер: 223-233.
5. Габбасова К.А (2010), Изображение природы в поэзии Габдуллы Тукая: монография. – Казань: Институт истории АН РТ: 132.
6. Гачев Г.Д. (1988), Национальные образы мира: 460.

REZUME

K.A.GABBASOVA (Ufa)

TIME AND SPACE AS THE MAIN CONCEPTS OF IMAGE WORLD IN THE POETRY OF GABDULLA TUKAY

The article is devoted to such literary categories, as space and time in poetry of great poet Gabdulla Tukay. In a continuum of poetic creativity of G.Tukay we observe the use of various art-esthetic aspects among which differ hronotops (space and time), toponymic themes, mythological traditions, religious views and social and ethnic questions. For the listed categories the certain notion of time is peculiar: cyclic, linear, psychological etc. The poet observes tradition of use of elements (household, mythological), characteristic for each of hronotops. Diverse characteristics sensual apprehend G.Tukay's environments (linear, plastic, spatial, time), being synthesized in a single whole, allow the reader to reconstruct an individually-symbolical picture of Turkic world.

С.ӘБУШӘРШ

ЭТНОСТЫҢ ТАБИҒАТЫ МЕН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

В статье рассматриваются теоретико-методологические аспекты исследования природы и истории этноса. В ней этнос рассматривается не только как социально-культурная общность. Сделана попытка показать его биологические механизмы этнической симпатии и предрасположенности к этническим ценностям.

Makalede halk ve çevre arasındaki ilişkiler ve bu ilişkilerden ortaya çıkan bazı halk değerleri sözkonusudur.

Өткенді білу бүгiнiмiз үшiн керек, сондықтан ол өзiне бiздiң назарымызды әрдайым аудартып отырады. Бiздiң жадымыз мағынасы бар нәрсенi сақтайды. Әсiресе, Ел басқарған жандардың өз халқының тарихынан, этностық ерекшелiктерiнен хабары мардымсыз болса, олар көп қателiк жiберiп алады. Ағылшын ғалымы Г.С.Боллингброк «История – это философия, которая учит нас с помощью примеров», – деген едi [1]. Ал, неміс ғалымы И.Г.Гредер «Пространства полны мудрости, человек сотворен, чтобы искать порядок,... чтобы грядущее строить на прошедшем – иначе зачем человеку память, зачем воспоминания», деп жазған [2]. В.В.Алексеев айтқандай, тарихи тәжірибе – бұл ұрпақтардың iскерлiктерi мен бiлiмдерiнiң сабақтастығы, өткендегi әлеуметтiк практиканың жинақталған және қазiргi заман мәселелерiнiң шешiмiн табуды қамтамасыз ететiн социум қызметiнiң бейнеленуi. Жалпы, ұлт болып тұтасуымыз үшiн, ұлттық санамызды ояту үшiн, өткеннен сабақ ала отырып, қазiргi жағдайымызды жақсырақ түсiну үшiн төл тарихымызға, яғни ата-бабаларымыз тарихына және этностық құндылықтарымызға деген құштарлығымызды үдете түсуiмiз қажет.

Зерттеу жұмысының мақсаты тек әлеуметтiк-саяси сұраныспен ғана емес, сондай-ақ тарихшылар мен этнологтардың ұстанған құндылықтарының жүйесiмен, дүниетанымымен, ұлттық сана-сезiмiмен анықталады. Осыдан барып зерттеушiлердiң түрлi методологиялық ұстанымдары айқындалады. Дегенмен де, олар саясаттан тысқарыда тұра алмайды. Сондықтан зерттеу жұмыстары ұлттық мүдделерге қызмет етуi тиiс. Керiсiнше болған жағдайда, зерттеушiнiң пиғылы терiс, зерттеу жұмысының түбi шикi болады. М. Ломоносов «...Историю России должны писать природные россияне» [3] деп бекерге айтпаған ғой. Шынында да, ұлттық өмiрдiң нәрiмен сусындаған жандар ғана өз халқының тарихын жетеқабыл жаза алады, өткен дәуiрдi, оның «заттылығын» түйсiне алады. Бұл ретте А.Н.Толстой былай деп жазады: «Каким образом люди далекой эпохи получились у меня живыми? Я думаю, если бы я родился в городе, а не в деревне, не знал бы с детства тысячи вещей – эту зимнюю вьюгу в степях, в заброшенных деревнях, святки, избы, гаданья, сказки, лучину, овины, которые особенным образом

пахнут, я, наверное, не мог бы так описать старую Москву. Крутины старой Москвы звучали во мне глубокими детскими воспоминаниями. И отсюда появлялось ощущение эпохи, ее вещественность» [4]. Әрине, қоғамдағы өзгерістер мен процестерді идеологиялық жағынан қамтамасыз ету – тарихшылардың, этнологтардың, философтардың қасиетті міндеті. Г.Трейки олар ғылымның барлық мүмкіндігін өз елінің қажетіне жаратуы керек дейді [5].

Зерттеуші тарихшы мен этнолог өткенді өзінің өмір сүріп отырған кезеңінің әлеуметтік талап-тұжырымдамалары мен идеологиялық құрылымдарына арқа сүйей отырып, белгілі бір интеллектуалдық модельдерге айрықша ықыласы ауып түсіндіреді. Демек, тарихи білім шындықты бейнелеуде әрқашан шартты және субъективтік сипаттас болады. Мұнда деректердегі олқылықтарды көрсете отырып, олардың түпнұсқалық мағынасын қалпына келтіру маңызды. Бірақ бұл материалдар зерттеу объектісінің бір бөлігі ғана болып табылады, өйткені ол объект бір бүтін ретінде баяғыда-ақ жоқ болып кеткен және ол тарихшының қалпына келтіре алған өлшемінде ғана бар деуге болады. Демек, тарих жөніндегі біліміміз – бұлар зерттеушінің мәліметтерді іздеп табуы арқылы саналы түрде қалпына келтіруге болатын қауымның өткен тарихының бір бөлігі ғана. «Такая сложная наука, как история, где прежде чем формулировать вывод, приходится, обыкновенно накапливать факты миллионами... Историческое построение не делается прямо по рукописям, точно также как история «не пишется по рукописям» на одном и том же основании – ради сбережения времени чтобы двигать вперед науку нужно комбинировать выводы, добытые тысячами частичных работ» [6].

Тарихшы өзінің алдына саяси жағынан мемлекеттік құрылымдар дамуының негізгі кезеңдерін бейнелейтін маңызды оқиғаларды, жалпы алғанда, қоғамдық динамиканы зерттеуді мақсат етіп қояды. Әрине, оқиғалармен бір қатарда адамдардың мінез-құлқы, тәртіп-тағылымы, жеке тұлғалардың қоғам өміріндегі рөлі назардан қалыс қалмайды. Сондай-ақ, әлеуметтің рухани тұрмысы да қамтылуы тиіс. Италиян тарихшысы және философы Бенедетто Кроче (1866-1952) позитивизмге тән болған тарихқа деген натуралистік көзқарас зерттеудің ауқымын шектейді, сондықтан мақсат оқиғалардың хроникасын беруде емес деп, сезімдер мен рухани өмірдің тарихы ретінде түсінілетін ұлттық тарихты жазудың қажеттілігін тұжырымдайды [7]. Ол әрбір халықтың рухани дамуының сабақтастығы мен үздіксіздігін айқындауға ұмтылып, тарихты өткен мен қазіргі жағдайдың органикалық байланысы ретінде түсіну керек дейді.

Тарихи объективизмнің жеңіске жетуі үшін тарихшы болған уақиғаны ыждаһатпен мұқият баяндауы керек. Мұнда деректердің алуан түрін пайдаланған жөн. Тақырып жөнінде толық ақпарат беретін материалдар жиналып, олар талданып, әріптестердің қолы жеткен жетістіктері толық игерілуі керек. Сонда тарихи шығарманың құндылығы арта түседі. Жазба

және вербальдық емес деректер өткен замандағы құндылықтар жүйесін түсінуге жәрдемдеседі. Ағылшын тарихшысы және философы Р.Дж. Коллингвуд айтқандай, дүниедегі нәрсе мен құбылыстардың баршасы бір нәрсенің белгісі мен әлеуетінің куәлігі болып табылады [8]. Тарихи танымның объективтілігі мен ғылымилығы тарихшы мен этнологтың өте биік кәсіпқойлығымен, деректерді қатаң сыни талдау жасау арқылы, синтетикалық процедуралардың ережелерін қолдану арқылы қамтамасыз етіледі.

Тарихшы өткендегі идеялар мен оқиғалар тізбегі жөніндегі мәліметтерді жинақтай отырып, белгілі бір жағдай, зат, іс-әрекет, тіпті сөздің қазіргі заман үшін қандай маңызы бар деген сұраққа жауап іздейді. Осылардың негізінде тұжырымдалған идеялар, сондай-ақ әлеуметтік тәртіп, мінез-құлық, саяси институттар мен құндылықтар нормаларының ықпалымен ғана емес, бұқаралық психология, иррационалдық сезімдер мен түсініктер арқылы қалыптасқан бағдарламалар тұтас халықты жүздеген жылдар бойы орныққан құндылықтар жүйесінен бас тартқызып, оларды белгілі бір идеологияның қолдаушыларына айналдыра алады.

Тарихи ортада, әлеуметтік, саяси, діни және мәдени мәнмәтіндерде туылатын, таралатын, дамитын идеяларды зерттеудің маңызы зор. Мұнда мәдениеттану мен интеллектуалдық тарих қосылып бір бүтіндікті құрайтын болады. Бұрынғы идеялардың қайсыбірі бұқаралық санада қабылданып, орнығып қалғандығын және олардың орнын, әсіресе шұғыл бетбұрыстық кезеңдерде жаңа идеялардың басуы мен таралуының жолдарын-тәсілдерін зерттеу аса қажет. Мысалы, дін тарихының өзі шіркеудің немесе шіркеудің ресми доктринасының, тіпті оппозиция ретіндегі діни секталардың тарихы емес. Бұл – жеке-даралық топтар мен жалпы алғандағы руханилардың бағдарларын анықтайтын сенімдер және мұраттардан құралатын діни сана мен діни ойлау жүйесінің тарихы.

Бір қарағанда саяси лидерлер мен партиялардың іс-әрекеттері тудыратын оқиғаларды көптеген түрлі фактілерді есепке алмастан түсіндіруге болмайды. Өткеннің кез келген құбылыс, оның атқарған әлеуметтік функциялары тұрғысынан бағалануы керек. Деректердегі мәліметтердің толыққандылығы, шынайылығы анықталып, олардың пайда болған нақты әлеуметтік-тарихи жағдайы есепке алынуы қажет. Барлық деректерде, оларды жасаушылардың түсінігі, көзқарасы мен мұратының іздері көрініс тауып жататындықтан, деректер қарастырылып отырған дәуірдің мәдениетінен хабардар етеді. Мәтіндердегі басымдықтар, жорта айтылмаған жәйттер мен баяндаудағы мағыналық екпінділікті анықтайтын идеология элементтерін барлық деректер өздерінде сақтайды. Тарихшы әрдайым нақты да, бірегей уақиғаларды зерттеуді дiттейдi. Бұл ретте уақиғаның тарихи бағалануы абсолюттi түрде объективтi және толық, жан-жақты, жеткiлiктi болуы мүмкiн емес. Тарихи санада өткеннің құбылыстары әрқашан қоғам үшін өзектi саналатын идеялар мен түсініктердің ықпалымен қалыптасады. Өткеннің бейнесі – бұл,

қаласақ та, қаламасақ та, үнемі біздің мүдделеріміздің бейнеленуі. Әрине, нақтылықты емес, құбылыстардың жалпы ерекшеліктерін көрсетуге деген талпыныс – шынайылыққа жақындататын үдеріс. Тарихшының ой тұжырымдалуына қозғау салатын нәрсе – құжаттың өзі саналады. Ойда бейнені тудыру мен алынған фактілерді топтастыру өткенді қазіргіге ұқсата тұжырымдау арқылы жүзеге асырылады.

Оқиғаларды көзімен көріп, сол қоғамда өмір сүріп отырған тарихшылар немесе замандастар олардың, жалпы алғандағы қоғамның жағдайының толыққанды және жан-жақты сипаттамасын беруге қабілетсіздік танытады. Олар, әдетте шындықтың жекеленген жақтарына бірсарынды қарап, басқа құбылыстарға ықылас білдіре қоймайды. Қалай болғанда да, олардың тарихи уақытты объективті түрде және шеттен тұрып бағалауы қиындау кешеді, өйткені олар осынау заманның шындығымен шырмалған ғой. Бұл ретте Лукианның мына бір пікірімен санау керек-ақ: «Единственное дело историка – рассказать все так, как оно было. А этого он не может сделать, если боится Артоксеркса, будучи его врагом, или надеется получить в награду за похвалы, содержащиеся в его книге, пурпурный кафтан» [9]. Ал, кейінгі ұрпақтардың өткенді риясыз, әділсіз тануына мүмкіншіліктері бар. Олар оқиғаларды, адамдардың іс-әрекеттерін, адам өмірінің жеке-даралық көріністерін кеңірек көлемде көре алуы, оқиғалардың алғышарттары мен салдарларын айқындай алуы мүмкін. Бірақ олардың да бағалауы құбылыстардың «шынайы мағынасының» абсолютті дәлме-дәл сипаттамасы бола алар ма екен? Мұнда тарихи құбылыстар жөнінде ой қозғаған тоғышар да, кәсіби-зерттеуші де көптеген өзара байланысқан фактілер мен факторларға тап болуы мүмкін: бірақ олардың тізбесі мен әрқайсысының рөлінің бағалануы – әр түрлі болады. Яғни қарастырылып отырған оқиғаларды тудырған тарихи үдерістердің мағынасы бірдей бағалана бермейді. Оқиғалардың мағынасын анықтау олардың себеп-салдарын зерттеумен байланысты. Сонымен бірге өткеннің оқиғалары қашан да болса айрықша тарихи мағынаға ие ме? Немесе олар түрлі жағдайлардың кездейсоқ тоғысуының нәтижесі ме деген сұрақтардың қаумалайтыны рас. Мысалы, римдіктер Римнің құлауын варварлардың басқыншылығымен байланыстырса, герман халықтарының жадында бұл оқиға герман тайпалары тарихының ұлы да, қаһармандық кезеңі ретінде қатталған. Кеңес Одағының ыдырауы жөнінде де осыны айтуға болады. Әңгіме фактілердің мән-мағынасын қаншалықты шынайы ашып бере алуда екен.

«Факт» ұғымы болған жайтты білдіреді және сол жөніндегі мәліметтердің сенімді екендігін көрсетеді. Жекеленген тарихи фактілерді талдауға қаратылған Фактологиялық Тарихтың нәтижелері негізінде ауқымды теориялық тұжырымдар жасалынады. Эмпирикалық ғылым ретіндегі тарих өткеннің фактілерін анықтайды, сипаттайды, классификациялайды. Теориялық тарих тарихи процессті жүйелі түрде, ішкі құбылыстар мен сыртқы факторларды қабыстыра, қоғамның саясатын, шаруашылығын,

әлеуметтік қатынастарын және халықтың рухани өмірін байланыстыра отырып зерттеуді дiттейдi. Сонда ғана өткен заман туралы объективтi көзқарасты қалыптастыруға мүмкiндiк туылады. Ол тұтастай алғандағы қоғам дамуының және жекеленген объектiлердiң заңдылықтарын қарастыруға бағытталған. Ал, қарапайым тарихи санаға мыналар тән: қайшылықтық, үзiк-үзiктiк, жүйесiздiк, көтерiңкi эмоционалдылық, енжарлық және т.б. Этнология мен этнография жөнiнде де осыны айтуға болады. Этнографиялық iзденiстерге сипаттау тән, ал этнологтар тұжырымдауға ден қояды. Әрбiр этнос өзiнiң этномәдени вариантын немесе, басқаша айтқанда, өзiнiң ұлттық мәдениетiн қалыптастырады. Жалпы алғанда, этнология (ол этнос жөнiндегi ғылым) – тарих, философия, дiнтану, психология, география және биология пәндерiнiң түйiскен тұсындағы ғылым.

Әсiресе, халық аңыздары, ертегiлерi мен әндерiнде құнды мәлiметтер сақталынады. Бұларды сақтықпен пайдалану, тереңдете талдау қажет болады. Дерек ретiнде белгiлi бiр кезең мәдениетiнiң мағынасын бейнелеген кез келген тарихи куәлiктi бағамдаудың артықшылығы жоқ. Жетi атаның арғы жағындағы тарих жөнiндегi шежiрелер күнгiрттеу мәлiметтердi бередi. Бiзден алыс, арғы дәуiрдiң мән-мағынасы фольклорда көрiнiсiн тауып жатады. Онда қауым тiршiлiгiнiң рухы жалпыластырылған түрде бейнеленедi.

Әдiс мәселесiне келсек, жалпыфилософиялық ұстанымдарды басшылыққа алған жөн. Мұнда табиғат ғылымының әдiстерiмен көп әуестенудiң қажетi шамалы. Себебi, тарихшы зерделенуi тиiс оқиғаны тiкелей бақылай алмайды. Өйткенi, ол әлдеқашан өтмiшке айналып қалған ғой. Сондықтан зерттеушi тарихтың сыни қағидаларын басшылыққа ала отырып, ойды тұжырымдау жолымен әрекет етедi. Тарих ғылымындағы таным теориясы жан-жақты қарастырылып, оның ұстанымдары нақтыланбай кез-келген тарихи процесстi объективтi түрде баяндау қиын. Әсiресе, қолға алынып отырған тақырыптың немесе бiр жобаның басында мәселенiң теориясы мен методологиясын дәйектеп беру – объективтi түрдегi тарихты жазудың айнымас кепiлi. Осы қағидалы ерекше құрмет тұтқанда ғана жақсы бiр жұмыстың төбесi көрiнуi мүмкiн.

Шпленгер тарихи танымның басты әдiсi iшкi интуициямен байланысты десе, Хейзинга тарих – халық мәдениетiнiң өткенiнен хабардар ететiн ғылым деп түйедi ойын. Әрине, интуицияға дем беретiн жоғары деңгей мен ғылыми әлеуеттiң шығармашылықты арттыратын рөлiнiң зор екендiгi белгiлi.

Тарихи уақиға белгiлi бiр кеңiстiкте, белгiлi бiр уақыт аралығында өрбидi. Сондықтан тарихи зерттеулер өркениеттiк теориялар тұрғысынан жүргiзiлуi керек. Батыс өркениетi, Шығыс өркениетi, Славян-орыс өркениетi, Ислам өркениетi, Түрiк өркениетi және т. б. дегендер табиғатта бар нәрсе. Сондай-ақ, монопәндiктен пәнаралық зерттеулерге ден қою маңызды. Жүйелiк теория, нарративтiк және герменевтикалық әдiстер туралы да осыны айтуға болады.

Тақырыпты зерттеудің әдіснамасын (методологиясын) сөз еткенімізде, оны жеке ғылымдық әдіспен тәндестіреуіміз керек. Әдіснама Қазақстан территориясында қалыптасқан мемлекеттер жөніндегі танымның барлық деңгейлері мен формаларының жалпы бағытын көрсетуге тиіс. Мұның өзі бұл реттегі ізденісті дәйектеу мүмкіндігін жетілдіре түсер еді. Әдіснама, сайып келгенде, Қазақстан тарихын жіті зерттеудің нысанасын дәл тануға негіз боп қаланатын бастапқы ғылыми қағидаларды қамтиды.

Этнос мәселесінің негіздемесін өркениеттік тұрғыдан анықтауға ден қойған жөн. Бұл ретте, мына авторлардың еңбектеріндегі тұжырымдардың маңызы бар деп білеміз. – Неміс тарихшысы Э.Бернгеймнің пікірінше («Тарих ғылымына кіріспе»), адамдардың материалдық және рухани қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында жасалынған нәрселерді, әрине тарихи деректер ретінде пайдалануға болады. Ал, өткендегі оқиға, не болмаса құбылыс туралы өзінде белгілі бір мәліметтерді сақтаған бейнелеу материалдарының, сондай-ақ ауызша-жазбаша деректердің маңызы зор. Бірақ, олардың шынайылығын тексеріп көру керек, өйткені фактілер арадағы басқа бір адамдардың айтуымен жеткен болуы мүмкін [10].

Бұл айтылған пікірлер, мысалы, Шу қаған, Афрасиаб сынды және басқа қаған-хандардың тарихи тұлғалығы жөнінде ой таратуға қозғау салады. Ол жөнінде бір, екі немесе үш емес, көптеген айтылымдар мен дастандардың, әртүрлі аймақ-өлкелерде өмір сүрген авторлардың аузынан бірдей сөздің шығуы кездейсоқ жәйт емес.

И. Г. Дройзен «Тарих ғылымының негіздері» атты еңбегінде зерттеу ісі ұлттық тарих аясында жүргізілуі керек деп тұжырды. Әрине, ол эмпирикалық фактологияға да ден қоюды жақтап, жалпы тарихи дамудың әлеуеті күшейген сайын халықтар бірінің артынан бірі ілеседі деп көрсетті. Егер дәп қазір түрік халықтарының ішінен бірі локомотив болатындай даму әлеуетіне ие болса ғой, шіркін, біздер басқаша сөйлеп, басқаша бағдарлар мен құндылықтарды ұстанған болар едік. Батыстың батпағына батып, орыстың ой-ойраны мен орманынан жол тауып шығып алар едік қой.

Жоғарыда аты тілге алынған автор түкке тұрғысыз ғалымдықты-ғылымилықты сынап отырып, өткен оқиғалардың жанды байланыстарын іздеп табуға мән беру керектігін қадап айтқан [11].

К. Поппер, әлеуметтану – теориялық тарих дей отырып, әлеуметтанулық эксперименттің орнын статистика мен байқау, салыстыру мен аналогия басады, осылар арқылы оқиғалар түсіндіріледі деп көрсетті.

Неміс философы, тарихшысы, психолог В.Вунд үшін тарих – психикалық процестердің жиынтығы. Ол тарихты примитивті кезеңге, мәдениеттің даму кезеңіне, мәдениеттің толықтай даму кезеңдеріне бөлді.

Тарихи дамудың бірінші кезеңін ол примитивті адам кезеңі деп анықтай келе, бұл кезеңде аңшылық және терімшілікпен айналысқан, рухани өмірі магияға негізделген қауым өмір сүрген дейді. Екінші кезең – тайпаларға бөліну, әскери істің дамуы, соғыстардың белең алуы, тотемдік мәдениеттің

пайда болуы кезеңі. Ал, үшінші кезең – мемлекет пен діннің пайда болуы, солар негізінде нағыз өнер туындылары дүниеге келген кезең. Төртінші кезең гуманистік, философиялық, тарихи танымның пайда болған кезеңі [11].

Тарихтың мақсаты, – дейді В. Дильтей, – танымдық әдістің және білімнің әлеуетін мемлекет пен қоғамдағы жағдайларды реттеуге жұмсау, оларға әсер етуге бағыттау болып табылады [11]. Бұл оңай ғана іске асатын шаруа емес; ол мемлекет пен қоғам тізгінін ұстап отырған жандардың ой-өрісі мен жалпы алғандағы рухани дүниесіне байланысты болып, оң немесе теріс нәтижесін береді. Басшылық үнсіз қалған жағдайда тарихи таным халықтың санасына қаратылуы керек.

Француз ағартушысы Вольтер («Опыт о всеобщей истории и о нравах и духе народов. 1756 – 1769 жж.») тарихты «өркениет» тарихы деп бағалады. Ол мұнда мәдениет, салт-дәстүр, Шығыс пен Батыс халықтарының ойлау салты мен ерекшелігі басты мәселе болып табылады дей келе, тарихты адамдар өздерінің қасиеттеріне сәйкес жасайды деп білді. Сондықтан адамның санасы мен ақыл-ойын жетілдіруге айрықша мән беру қажеттілігін ұқтырды [11].

Неміс тарихшысы Э. Бернгейм («Учебник исторического метода». 1889) адам баласы қызметінің заттай деректері шынайы, дұрыс тарихи дерек алудың объективті негізі екеніне сенімді. Ол адам қызметі, оның санасының оянуынан өрбиді, тарихи үдеріс – адамдардың рухани, психикалық қызметінің жемісі деп тұжырымдады.

А.С.Лаппо-Данилевский «Методология истории» (1913) атты еңбегінде сана, қоғамдық идеялар міндетті түрде тарихи дамуға әсер етеді, оны тарихшы зерттеулерінде ескеруі керек деп біледі [12].

Бұл авторлардың барлық пікірлерімен толықтай келісе беруге болмайды, әлбетте, бірақ олардың тарих пен этнология ғылымдары қоғам, адам және олардың мінез-құлқы, қарым-қатынастары мен рухани әлемін зерттеу керек деген тоқтамының жөні бөлек. Бұл ретте, Ж.Артықбаевтың тарихи танымның өзегіне материалдық ескерткіштер емес, қоғамдық сана, әлеуметтік-мәдени құндылықтар... қойылуы тиіс деген пікірі біздің тарихшылар арасында күні бүгінге дейін тарала қоймағаны өкінішті-ақ. Тарихшы Н. Нұртазина да осы арнада сөз қозғайды [13]. Сондай-ақ, теориялық деңгейде ойлайтын философтардан да асырып айта алған тарихшылардың бірі – Х.М.Әбжанов. Ол былай деп жазады: «Біздің оқулықтарымызда күні бүгінге дейін экономикалық детерминизм, адамды қанау, соғыстар, жорықтар тарихы бірінші орында тұр. Мүмкін, алғашқы қауымдық құрылыс үшін бұл қалыпты жағдай шығар. Одан берідегі қоғамның ішкі өмірін тағылық пен жабайылық анықтаған жоқ... Ал, мінез-құлықтағы, дүниетанымдағы, әлеуметтік-демографиялық құрылымдағы өзгерістер жер мен көктей болатын. Соңғылары қазақ тарихының шығыршығын айналдыруға пәрменді әсер етті» [14].

Біздің пікірімізше, тарих ғылымы ұсақ-түйек, көр-жерді жіпке тізе бермей бүтін басты халықтың тарихи тағдырында бетбұрыстық кезеңге бастау болған оқиғаларды ажыратып алып, індетте зерттеуі тиіс. Біз Қазақ мемлекеттілігі мен мәдениетінің өрімдерін таратып айтып-жазуда осынау қағиданы берік ұстануымыз керек.

Бұл ретте біздің айтатынымыз мынау болмақ: зерттеу нысанына тікелей қатысты деректер мен мағлұматтардың шындығы мен жалғанын айыра білу, жақсы-жаманының парқын, құнды-құнсызын талғай білу – зерттеушінің талғам таразысы мен логикалық ой жүйесіне, сондай-ақ дүниетанымына, ұлттық сана-сезіміне байланысты. Ең қажеттісі – жинақталған бай деректер мен фактілер ішінен зерттеушінің көңіліне қонатынын, ойлау жүйесіне сай келетінін ғана емес, айтылуы қажетті шындықты айта алу қабілеті мен өресі.

Қазақстан аумағындағы табиғи-жағрафиялық факторлар ру-тайпалардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастарының, мінез-құлқы мен салт-санасының сипатын анықтаған еді. Бұл әдіснамалық ұстанымды қаперімізден шығармауымыз керек.

Дамудың тарихи сабақтастығы бұзылған жерде ілгерлеу болмайды. Кейбір еңбектерде «ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстанды мекен еткен этностар, мемлекеттік құрылымдар аспаннан түсе қалғандай баяндалады. Олардың арасындағы генетикалық, нәсілдік, тілдік, экономикалық саяси, рухани ортақтық, сабақтастық, жалғастық кешенді һәм қисынды ашылмаған күйде қала береді» [14]. Әсіресе тілі, ділі, діні бір түріктер мекендеген ата мекеннің әр жерінде династиялық сипат алып құрылған мемлекеттік ұйымды жалпы тарихи контекстен жырып алып дараландыруға әуестену ортақ тарихымызды сыңаржақ қарастыруға әкеліп соқтырады. Әрине, қазақ мемлекеттілігін зерттеудің өзекті мәселесі мемлекеттік биліктің түрін, мәні мен ерекшелігін әр кезеңге қарай анықтау болып табылады. Соған қарамастан, мемлекеттердің ғасырлар бедеріндегі дамуының ортақ желісінен көз жазып қалмауымыз керек. «Өйткені қоғамның барша мүддесі, тағдыры, күш-қуаты түйісіп, оң немесе теріс шешімін табатын жер мемлекеттік билік болған және бола береді. Адамзат тарихы мемлекеттік биліктің алмас қылышпай өткір құрал екенін қапысыз дәлелдеді». Ол Алп Ер Тонгадай кемелдің кемеліндей ғана тұлғаның яки тұлғалардың қолында жарқылдап елдің бойындағы дерт пен кеселді сылып тастауға пайдаланудан басқаға сілтенбеуі керек. Қазіргі заман Түрік мемлекеттерінің елбасылары ата-бабалардан қалған осынау ұлы дәстүрді ешуақытта да есінен шығармағаны абзал.

Танымның әдіснамалық ұстанымдары мемлекеттің мүддесіне, мемлекетті құраушы байырғы халықтың мүддесіне сай келуі объективті қажеттілік. Бұл басқалардың ренішін туғызбаса керек. Қазақстан тарихының мазмұнын, ерекшелігін әу бастан автохтонды тұрғындар, олардың төл мемлекеттері анықтаған. Байырғы халық пен оның мемлекетінің етене байланыстылығының тарихын адал ашатын методология бірінші орынға

қойылуы керек. Бұл қағидатқа жығылмаған зерттеудің түбі шикі, авторының пиғылы теріс [14].

«Түркістан», «турлар» сөздерінің Иран сияқты көрнекті елдердің жазба деректерде сақталуының өзі Тұран тайпалары бірлестігінің жай ғана ру-тайпалық деңгейде өмір сүріп қоймай, олардың елдік, мемлекеттік дәрежеге көтеріліп, оны өзгелерге таныта қоңсы елдермен қарым-қатынас жасағанын да көрсетеді. Тұранда тек парсы тілді тайпалар ғана емес, түрік тілдес бірлестіктердің аралас, іргелес өмір сүруі басым болған. Олардың арасында болған байланыстың ара қатынасы, бір-біріне тигізген саяси, экономикалық, мәдени және антропологиялық әсерлері жеткілікті зерттелуі тиіс. Қалай дегенде де турлар осы өлкенің барлық тұрғындарын, ру-тайпалары мен тайпалық бірлестіктерін қамтыған жиынтық атау түрінде бой көтерген. Ол – бірегей өлке, отан, ел атауы. Қала берді, біртұтас өркениетті бейнелейтін ұғым. Мұның өзі қазақ этносын осылардың аумағында қарастыруды дiттейдi.

Патшалық Ресейде салт-дәстүрлері мен тілдері аса жақын қарашайлар, құмықтар, балқарлар және әзербайжандар және жалпы түріктер татарлар деп аталған. Ал, тілі басқа кавказ халықтары: чешендер, ингуштер, лезгиндер өз атымен айтылған.

Сол сияқты турлар, Тұран және Түркістан сөздері елдің парсы тілдес ирандықтарға туыстас тайпаларына ғана емес, барша тұрғындарына қаратыла айтылған. Бұларға сақтар да кірген. Сақтар деген атауды да парсы жазбаларынан кезіктіреміз. Парсы жазуында «сака», ал санскрит тілінде (б.д.д. I мыңжылдықтардың орта шенінде белгілі болған деп есептелінетін «Махабхарата» мен «Рамаяна» поэмаларында) «шака» түрінде кездеседі. Бірақ сол сақтар өздерін қалай деп атаған, әрине, бұл жөнінде ешқандай мәлімет жоқ. Сақ жөнінде де шөлкестіктерге жол берілмеген деп кім айта алады. Әрбір халық өкілдерінің басқа халықты біліп-білмей, өзінше құбылтып атай беретін әдеті бар. Мысалы, 60-шы жылдары Саха жазушыларының әңгімелері тұңғыш рет қазақ тілінде жеке кітап болып жарияланып, оның аты «Жақұт әңгімелері» деп қойылыпты. Сонда сахаларды орыстар «Якут» деп бүкіл әлемді бір шатастырса, қазақтар орыстардан да асырып жіберіп, «жақұт» деп аяғын аспаннан бір-ақ келтірген. Біз якуттер деп жүрген сахалар өздерін «Саха сирэ» – «Саха жері» деп атайды. Қыпшақтар мен оғыздар орыс жылнамаларында «половцы» және «торктар» деп аталынған.

Халықтық этноним көп жағдайларда немесе жекеленген кезеңдерде тұрақсыз болып келетіні бар. Бірақ соған қарамастан этностардың діні, ежелгі мәдениет иелерінің тіршілігі мен қызметі бүгінге дейін тоқтаусыз жалғасып келген. Мысалы, қазіргі Өзбекістан территориясын мекендеген жұрт ертеде Тұран, Түрікстан, кейінірек Соғды, Хорезм, Шаш, Паркан, Бақтрия деп бөлініп-бөлініп аталған. Арабтардың қол астында болған кезде ол өлке Мәуараннахр деп аталды. Әмір Темір қайтадан Тұран деп түрлендірді (XIV–XV). Моғолдардың тұсында Шағатай ұлысы деп аталды.

XVI ғ. басында көшпелі өзбектердің бір бөлігі Шәйбани ханның бастауымен Батыс және Орталық Қазақстаннан Мәуәраннахрға барғаннан соң, бұл жердің тұрғындары бірте-бірте өзбектер деп атала бастады. Өзбек ұлысының Қазақстанда қалған көшпелі және жартылай көшпелі тайпалары біржолата қазақтар деп аталатын болды [15].

Өзбек хандығына Қазақстан даласының көп жері – оңтүстік-батысында солтүстік Арал өңірі мен Сырдария бассейнінен бастап, солтүстік-шығысында Тобыл мен Ертіске дейінгі жерлер кірді. Онда жергілікті тайпалар (қыпшақтар, қоңыраттар, қаңлылар және т.б.) тұрды. Бұлардың бәрінің ол кездегі өздерінше атауы өзбек болатын [16].

Жоғарыда айтылған өзбектер – шынында да Өзбекстан жеріне XV–XVI ғғ. келіп, өзбек халқының құрамына қосылған көшпелі - өзбектер. Бұрыннан көшпелі өзбектердің атын иеленіп жүрмеген болса да, өзбек халқы олардың Өзбекстан территориясының отырықшы аймақтарына келіп табан тірегенінен ондаған жүзжылдықтар уақыт бұрын осы өлкенің өзінде түрік сипаттас этникалық қауымдастық ретінде қалыптасқан болатын. Бұл халықтың өз атын көшпелі өзбектерден алғаны рас, бірақ ол осынау өзбектер ауып келгенге дейінгі кезеңдерде-ақ өздерінің жоғарғы деңгейдегі мәдениетін көне түрік-соғды-хорезм өркениеті негізінде жасап үлгерген еді.

Сонымен, Мәуараннахрдың түрік халқының, сондай-ақ Соғды, Хорезм, Ферғана, Шаш тарихы өзбек халқының да тарихы болап табылады. Сондықтан да қос өзен аралығын мекендеген халықтың көпшілігін құраған Ферғана, Шаш тарихы өзбек халқының да тарихы болап табылады. Сондықтан да қос өзен аралығын мекендеген халықтың көпшілігін құраған түріктер бұл аймақты қарахандықтар жаулап алған кезде ғана пайда болған деу қате болар еді. Бұл ретте біз халық тарихы мен тілі көп жағдайларда оның атауынан әлдеқайда көп бұрын жасалынып белгілі болатынын естен шығармауымыз керек болады. Түрікстанда, оның ішінде Қос өзен аралығындағы жерлерде де түрік тілінде сөйлейтін тайпалардың (бір кездері түрік деп аталмаған болса да) б.д. VI ғ. дейінгі жүз жылдықтарда өмір сүргені белгілі. Мұндай әсерлесулерден тәжіктер де тыс қалмаған. Олар тек парсы тілдес көне бактриялықтар және соғдылықтардан ғана құралған деп ойлауға болмайды. Оңтүстік Тәжікстанда, А.Ю.Якубовский жазғандай, атам замандардан бері түріктердің қалың тобы тұрған. Ендеше, тәжіктердің де этногенетикалық құрылымының күрделі екендігі күмән туғызбайды.

Тарихтың белгілі бір кезеңінде күшейе түскен тайпалар немесе олардың жекеленген бөліктері басқа қатарлас және туыстас тайпалардан оза ілгері шыққанда тұтас бір ел аталған тайпалар және олардың көсемдері мен билеушілерінің атын алып аталып кете берген. Мысалы, Қазақстан территориясында да еңсесін көтере дәуірлеген ел әрі мемлекеттік бірліктер тарихтың әр кезеңінде Тұран, Түрікстан, Сақ, Қыпшақ және т.б. бірлестіктері, Қарахан мемлекеті сияқты боп аталғаны белгілі. Бұл мемлекеттік

бірлестіктердің субъектісі де сол жерлерді мекендеген тайпа-ұлыстар болған. Бұлардың бәрі осынау мемлекеттілік пен елдікті орнықтыруға қал-қадерінше үлес қосқан. Біз – сол тарих пен мемлекеттіліктің мұрагеріміз, заңды иесіміз. Тоқ етерін айтатын болсақ, тарихымыз арыға кете береді. Сондықтан XV ғ. орныққан қазақ хандығын ғана қанағат тұтып, тарихымызды XV ғасырдан қайтара салу тарихи жадсыздық болар еді.

Рас, қазақтың өз ерекшеліктері бар. Бұл – жалқылық. Сонымен бірге ол барлық түрікстандықтарға да тән болған ортақ қасиеттермен де ерекшеленеді. Бұл – жалпылық. Қазаққа мұның екеуі де жақын, ыстық, қажет. Бірақ қазақ келешекті көздейтін болса, үлкею мен ұлғаюды қажетсінетін болса Тұран-Түркістанмын деуі де керек шығар. Біз тек қана қазақпыз деп оңашалансақ, тарихи санамыз тайыздана түспесе, молаймайды. Онда біздің этникалық, саяси қалыптасуымыздың, әсіресе бастапқы кезеңдерінің қыр-сыры қалтарыста қала береді. Бұл, әсіресе, қазір керек. Кеше неге олай болғанын, бүгін неге бұлай болатынымызды да дәлелдеу үшін Түркістанның – өткеннің куәгерлігі керек. Сол бағзы Тұранның бүгінге дейін ұрпақтан-ұрпаққа ұласып келе жатқан жалғастығы керек.

Нақты қалыптасқан этностың өзіне қарағанда, сол халықтың аты бірсыпыра ерте немесе кеш шығатын, тіпті уақытша пайдаланылмай қалатын кездері тарихта аз емес. Мысалы, б.д. басындағы қытай деректерінде «қырғыз» деген терминді кездестіреміз, бірақ этнос ретінде қырғыздар деректерде б.д. I мыңжылдықтар ақырында ғана белгілі бола бастаған. Ұйғыр этнонимі XX ғ. дейін жақсы белгілі болған. Алайда, Орталық Азия тайпаларының соққысынан Ұйғыр мемлекеті құлағаннан кейінгі кезде бұл термин деректерде пайдаланылмайды. Соған қарамастан бұл этностың бұрын да болғанын, қазір де бар екеніне ешкім де күмәнданбайды.

Бұдан шығатын қорытынды мынау: негізінен мәндік жағынан алғанда әңгіме этнонимде емес, халықтың антропологиялық-генетикалық қорында да тұрған айтарлықтай ештеңе жоқ. Әңгіме – мәдениетте (және менталитетте). Мәдениет пен менталитет бар екен, нақты этнос та табиғатта болған, бар және тіршілігін жалғастыра береді деп айта аламыз.

«Тұран», «турлар» сөздерінің Иран сияқты көрнекті елдердің жазба деректерде сақталуының өзі Тұран тайпалары бірлестігінің жай ғана ру-тайпалық деңгейде өмір сүріп қана қоймай, олардың елдік, мемлекеттік дәрежеге көтеріліп, оны өзгелерге таныта қоңсы елдермен қарым-қатынас жасағанын да көрсетеді. Тұранда тек парсы тілді тайпалар ғана емес, түрік тілдес бірлестіктердің аралас, іргелес өмір сүруі басым болған. Қалай дегенде де «турлар» деген ұғым осы өлкенің барлық тұрғындарын, ру-тайпалары мен тайпалық бірлестіктерін қамтыған жиынтық атау түрінде бой көтерген. Ол – бірегей өлке, отан, ел атауы. Қала берді, біртұтас өркениетті бейнелейтін ұғым. Бұл жердегі әдіснамалық ұстаным мынаған саяды: этностар мен өркениеттердің өзін-өзі танып-білуі негізінен «біз» және «олар» оппозициясы арқылы жүзеге асырылып отырған. Б. Ф. Поршневтің айтқанындай, әр қандай

қарама-қарсы қою (әрине, психологиялық деңгейде және этникалық өздік санада) біріктіреді [17]. Тұтас халықтардың да, жекеленген адамдардың да өздерін қаласын-қаламасын төл этносымен тәндестіруінің жөні мен жолы осындай. Олар тіл мен діл, дін мен дәстүр, жалпыэтнонимдік атау мен этникалық өздік сана т.б. ерекшеліктердің негізінде топтаса өмір сүріп, бөлектеңіп отырған. Фукидидтің жазуынша, «Эллин» деген атау Эллин және оның ұлдарының Феотидегі күш-құдіреті асқаннан соң орныға бастаған. Бұл жөнінде ең алдымен Гомер куәлік береді. Ежелгі гректердің жалпы атауы ретіндегі «эллин» сөзі алғаш рет Гесиод пен Архилохтың шығармаларында тілге алынған деген пікір бар [18]. Ендеше, жалпыэллиндік сананың қалыптасуы үдерісі б.д.д. VII ғасырға тура келеді деуге негіз бар [18]. Ал, Гераклит пен Аристофан олармен бір тілде сөйлеспегендердің бәрін «варварлар» деп атаған екен [19]. Геродоттың да бұл реттегі пікірі осыған саяды [20]. Басқа авторлар бұл сөзді халықтардың әдет-ғұрпы, салт-санасы, тіпті киім киюі мен тамақтану ерекшеліктеріне байланысты қолданған. «Цзочжуань» жылнамасында және «Лицзи» атты конфуциандық трактатта «ся» тайпасы мен «варварлардың арасындағы тілдік және мәдениет айырмашылықтары сараланып көрсетілген [21]. Мәселен, Мэнцзы «Мен «ся» тайпасының варварларды өзгеріске ұшыратқанын естіген едім, бірақ варварлардың «сяны» өзгерте алғанын естіп-білген емеспін, деген екен [22]. Бұл артықшылықтарды көне заман авторлары табиғи-географиялық факторлармен түсіндіруге тырысқан. Мұны «орталық патшалықтар» және «чжун-гуо» терминдері айғақтайды: Чжун-го - бұл ғарыштық күштердің үйлесімі тапқан Аспан мен Жердің арасында ғарыштық күштердің үйлесімі тапқан Аспан мен Жердің арасында орналасқан деген түсінік сияқты. Мұндай қарама-қарсылықтың орын алуы этностық жалпы атаудың пайда болуымен тұспа-тұс келген. Ежелгі дәуірлерде Европа мен Азияда өмір сүрген осынау екі халық тарихының материалдарының негізінде жасалынған тұжырым-тезисті ежелгі Иран мен Тұран өркениеттеріне, сондай-ақ қазақ этносына да қолдануға әбден болады деп білеміз. Өйткені, әрбір қауым өзін басқаларға жұптық қарама-қарсы қою арқылы өзіне ғана тән ерекшеліктерді анық түйсіне алған және түйсіне алады.

Біз тақырып бағыттарының негіздемесін өркениеттік тұрғыдан анықтауға ден қойдық:

1. Ежелгі түркілер дәуірінде өмір сүрген тұрғындардың антропологиялық кескінін, ата-мекенін, тілдік ерекшеліктерін, мәдениетін, басқа этностармен өзара әсерлесуін тұтастай алып қарастырғанда Түрік өркениетті пішінді әлем айқындала бастағанын көреміз.

2. Түрік жұрты мен түріктерді басқалардан ажыратып, олардың біртұтас этникалық-өркениеттік бірлік ретінде көрінгендігін және кодын материалдық және рухани мәдениеттің мына түрлері – этностық өздік сананың маңызды элементі саналатын халықтың шығу тегі жөніндегі этногенетикалық аңыздарының болуы, өздерінің сенген құдайының культтері

және діни жөн-жоралғылары, киім-кешектері, азық-түліктері, тамақтануының және темірден жасалған сауытының ерекшелігі, ерекше жерлеу рәсімдері, некелік-отбасылық қатынастары, қорғандардан табылған 2500 жыл бұрынғы кілемдерде безендірілген ою-өрнектері, басқалай айрықша этно-сакральдық құндылықтары, қоғамдық-шаруашылық құрылымының кешеніне т.б. ие болуы, ақырында, олардың өмір сүрген табиғи-географиялық ареалы – растайды деген методологиялық ұстаным түрік атты этнос немесе суперэтностың табиғаты мен тарихын зерттеудің негіздерін құрайды.

3. Онда тарихи тағдыры жағынан туыстас иран-түрік тектес тайпалар қатар мекендеген, олардың жақындасып синтезденуінің нәтижесінде ежелгі Түрік өркениеттілігінің бой көтеруіне негіз қаланған.

4. Әсіресе, Түркістанды тек ежелгі дәуір атауы деп емес, сонымен қоса тарам-тарам жолы болған көп тайпа-ұлыстардың бастауы деп қараудың реті келгендей, алдағы уақытта оны ілгері – кейінде өткен тайпалардың этникалық өлшемі деп қарастырудың да жөні бар.

5. Ежелгі түркілердің тарихы және табиғатымен жақын таныстықты көрсететін дәстүрлер, діни нанымдар, топонимикалық атаулар, фольклорлық материалдар қазіргі қазақтар әлемінде молынан кездесіп отырады. Барша түркістандық ру-тайпалар, ұлыстар, олар мекен еткен жерлер, олар жасаған мәдениет, дәстүрлер, сөйлеген тілдері, олар иланған діндер, ұстанған этикалық қағидалар, өрбіткен ойлар, дүниетаным – бәрі қосылып Тұран-Түркістан әлемін құрайды, оның табиғаты мен болмысын тереңірек тануға бұлардың әр қайсысының да көмегі көп.

6. Тұран-Түркістан – барлық түрік тектес халықтардың, соның ішінде қазақтың да ата-мекені, Отан-Ордасы, бәріміздің басымызды біріктіретін ұран іспетті. Бұл қазіргі түрік халықтарының басын қосу бағытындағы іс-әрекеттерімізге сай келеді және сол түріктердің түпкі Отаны – Қара шаңырағы – Ежелгі мекені Орталық Азия, оның ішінде біздің қазақ жері екенін еске салады. Және де олардың ежелгі замандарда, М. Қашқари жазғандай, Рұм өлкесінен Жапарқаға дейінгі жерлерде мекендегендігін естен шығармайық. Түріктер достастығының аясын кеңейте түсуге бағыттайды. Тұран-Түркістан – тым арыдан, арғы заманнан келе жатқан әрі барша түрік ағайындар арасын қамтитын аса ауқымды да, кең ұғым.

7. Бұл тұжырымдама бойынша, ежелгі дәуірінде өмір сүрген тайпалардың бірегей өркениет өкілдері екені және кез келген өркениеттің әлеуметтік, мәдени- саяси құрылым ретінде өзіндік рухани, ел билеу, тіршілік ету, ел аралық байланыс ерекшеліктеріне ие екендігіне көз жеткіздік.

8. Зерттеушілердің деректік материалдарға негізделіп жасалған тұжырымдарға сенімділік арта түседі деген ұстанымы зерттеу барысында барынша ескерілді.

9. Көне Ирандық және Түркілік мәтіндер деген, олар – өркениеттің алақаны, алақандағы айнасы. Оларға қарап отырып ежелгі түріктер дәуіріне

бойлауға болады деп білеміз. Ол, ол ма, археология күллі Тұран ареалының мәдени біртұтастығын көрсетіп отыр.

10. Халық тарихы мен тілі көп жағдайда оның атауынан әлдеқайда көп бұрын жасалынып, белгілі болатынына, барша түріктер үшін Тұран-Түркістан атауының символдық маңызға ие екендігіне, олардың болмысында түріктік тектік сана мен өркениеттік ерекшеліктердің орнығып қалғандығына ден қойдық.

11. Өркениетке берілген анықтамаларды толығымен терістеу ниетіміз жоқ. Бірақ оны біз белгілі бір табиғи ойқуменде өмір сүретін бірнеше туыстас ру-тайпалар мен этникалық қауымдастықтарға, жалпы алғандағы халықтарға тән болған ортақ тарихи-рухани құндылықтар мен техникалық-шаруашылық факторлардың жиынтығы деп түсінеміз. Барлық өркениеттер халықтың тұтастығы сезімінің негізінде құрылған.

12. Тұран-Түркістан өркениетін дәйектеуде біз парсы және түркілік фольклорлық-аңыздық материалдарды да пайдалануымыз керек. Бастапқыда ежелгі адамдардың санасында мифологиялық және діни компоненттер басымдыққа ие болған. Аңыздық және діни мәтіндердің мазмұнында жалпылықтың аз емес екендігі белгілі, және бұл ұқсастықтың негіздерін тереңірек талдау керек. Айтқандай, түрлі тайпалардың мифологиясынан олардың пайда болуы, ерекшелігі және сонымен бірге олардың байырғы бірлігі жөніндегі жалпы идея көрінеді, олардың біртұтас тарихи тағдырлас және біртұтас елдік-өркениеттік, шаруашылық-мәдени ерекшеліктерінің, эгоцентристік ұмтылыстарының, тайпалардың бірін-біріне қарама-қарсы қоюын көруге болады. Мұның өзі зерттеушілер тобын байсалдылықпен ізденістерге үндеп, Тұран өркениетін дәйектеуге мүмкіндік береді. Әрине, алыс замандарда өмір сүрген кез-келген тұлғаның уақыт өтісімен аңыздандырылып жіберетіндігі белгілі. Мәңгі тоқтамас уақыт тезі не нәрсе болмасын тоздырады, оздырады. Зерттеушілердің осы бағыттағы ізденісі тежелмеуі керек. Осы орайда біз олардың тарихи, этнографиялық, лингвистикалық т.б. деректермен расталынғандығын қалар едік. Бірақ та басқалай тарихи фактілердің бірсыпырасы субъективтік сипаттас емес деп кім айта алады? Тарихи факт – бұл оқиғаның өзі емес, оның тарихшының немесе жазушының (айтушының) басында бейнеленіп, содан соң ескерткіште (деректе) көрініс тапқан және тарихи білім жүйесінен орын алған көрінісі. Бұл бейнеленудің нәтижесінде болып өткен оқиғаның немесе үдерістің мазмұны ғана емес, сонымен бірге оны қабылдайтын адамның баға беруі де орын алады. Содан соң ғана барып тарихшы, яғни біздің замандасымыз, кәсіпқой зерттеуші тарихи деректі қарастырады. Тарихи факт субъективтендіріліп, бүгінгі күн тұрғысынан модернизацияландырылады (жаңартылады). Сонымен, тарихи өткен оқиғалардан қазіргі ұлттық-әлеуметтік мұраттарды, мақсаттарды, жолдарды және пікір-жорамалдардың дәйектелінуі іздестіріледі, солардың негізінде тіпті алдағы күндегі дамудың ықтималдық моделі ұсынылады. Олай болса, Түркістан өркениеті тарихының

сабақтары, әсіресе, Орталық Азия халықтарының бірігуіне үндеп, олардың одағының негізделуіне септеседі.

13. Философиялық және теориялық тұрғылар қай-қайсы тарихшының болмасын методологиялық ұстанымын анықтайды. Бұл тұрғыда глобалдық ғылыми революцияның үшінші толқыны жағдайында методологиялық плюрализм өзінің «азаматтық құқығын» алды деуге болады. Әңгіме күрделі, көп қырлы объект дәлірек, тереңірек және мазмұндырақ түрлі ғылыми бағыттар мен мектептер тұрғысынан бейнеленетіндігі туралы болып отыр. Ірі ғалым-психологтар әрбір адам (ғалым, саясаткер, азамат) өзінің шешімін қорғауда ерікті деп біледі. Зерттеушілердің деректік материалдарға негізделген тұжырымдарға сенім көбірек болады деген ұстанымы зерттеу барысында ескерілді. Бірақ, тарихи мәдениеті жоғары рецензенттер көптеген деректерде көрініс тапқан зерттеудің сондай күрделі объектісі түрлі құндылықтық, дүниетанымдық және методологиялық позицияларда тұрған ақындар, тарихшылар тарапынан қарастырылған бірдей тарихи фактілерге, әсіресе, Африка тұлғасы мен ежелгі сақтар немесе түркілер тарихына қатысты берілетін әр түрлі бағалауларды тудырмауы мүмкін емес екендігін түсінбеуі мүмкін емес.

14. Бұдан 40000 жыл бұрын соңғы палеолиттің кезеңі басталады. Ол замандағы адамның түркілер мекен еткен жерлердегі физикалық-психикалық типі қазіргі адамдікіндей. «Это были люди, - писал Л. Г. Олех, - обладавшие мыслительными способностями и своим физическим обликом принципиально не отличавшиеся от современного человека» [23]. Сібірден табылған статуэтканың жасы: 27000. Біз ежелгі Түрік өркениетін қарастырғанда көне адамдарға алғашқы жабайылар ретінде қараған және тарихнамалық дәстүрде бекіп қалған тұжырымның теріс екендігін ескеріп, Новосібірлік ғалым В. Е. Ларичев сияқты авторлардың ежелгі адам жоғары интеллектуалдық әлеуетке ие болған, оның айрықша, құрметке лайықты мәдениеті, «белгілік рәміздермен» жазылған тас «кітаптарының» болғандығын, палеолиттік сібір ескерткіштерінен нақты жер, күн, ай, планетарлық күнтізбелерді табуға қолдары жеткендігі жөніндегі дерек-тұжырымды басшылыққа алдық [24]. Мальтадан адамдардың бұдан 20 мың жыл бұрын өмір сүргендігін растайтын көне қоныстар мен баспаналар табылды, теріден жасалған киім киген әйелдердің скульптуралық бейнелері табылды. Л. Г. Олехтің сөзіне қарағанда, Европада мұндай статуэтканың әзірге табыла қойған жоқ. Ол кездегі Сібірдегі климаттың Европадағыдан түбегейлі айырмашылығы болмаған. Әйелдердің бұл бейнесі көркемдік ізденістерді ғана білдіріп қоймай, сол замандағы адамның рухани ізденістерін де сипаттайды, әлеуметтік тәртібін бейнелейді [23]. Мұның өзі ежелгі Тұран-Түркістан тұрғындарының өзіндік мәдениетінің болғандығы жөнінде сөз қозғауға мүмкіндік береді. Ал, И. Г. Гердердің бұл ретте мәдениетке тілді, ғылымды, дінді, өнерді, қолөнер кәсібін, мемлекетті жатқызғандығы белгілі. Және мәдениет – бұл адамдар тарапынан

қабылданған құндылықтар жүйесі. Ежелгі түркілердің де сан қырлы іс-әрекеттерінің тұрақты тәсілдері мен әдістері, әлеуметтік мұраттары болған.

15. Өркениеттер локалдық және глобалдық сипатта болыды. Философ О. Тоффлер адамзат тарихындағы аграрлық, индустриалдық және қазіргі-ақпараттық сияқты үш өркениеттік толқынды тілге алады. Ал, аймақтық (локалдық) өркениеттер – бұлар египет, рим, грек, европа және т.б. өркениеттері. Біз ежелгі түркілердің б.д.д. мыңжылдықтардағы тарихына қатысты «Тұран өркениеті» ұғымын қолдануды жөн көрдік. Өйткені, б.д.д. II-I мыңжылдықтарға жататын ежелгі парсы эпостары мен деректерінде эпоним және этноним ретіндегі Тур мен Тұран терминдері қатталған. Бұл терминдердің осынау мағынада қолданғандығын кейінгі ғасырлардағы жазба ескерткіштерден көруге болады. Әрине, бұл Аму-дариядан сонау Солтүстікке дейін созылып жатқан аса үлкен аймақтың барлық тұрғындарының жиынтық атауы болған. Сонымен, елдерге қарата, әсіресе, Тұран мен Түркістанға қатысты қолдану үшін «мәдениет» пен «өркениет» категориялары жарамды.

Тұран-Түркістан өркениетінің іргетасын, ядросын не құрайды? Тұлғалар мен халықтардың идентификациясы үшін дүниежүзілік діндердің пайдаланатындығын естен шығармауымыз керек. Ондағы үстем дін тәңіршілік пен ата-бабалар культі еді. Түркілерде өзімшілдік емес, алдағы дамудың таңдауы үшін жауапкерлікті анықтайтын басқа қалыптар-ұстанымдар мен «ортақ іс» менталитеті болған. Сондықтан да біздің еліміз өнеркәсіп пен шикізат қоқыстары тасталатын жері ғана емес, сонымен бірге гуманитарлық қалдықтардың, қоқым-соқым тастайтын жері болмауы үшін, барлық күш-қуатымызды елдің мәдени әлеуетін нығайтуға жұмсауымыз керек. Ауылды өркендетпей бұған қол жеткізу мүмкін емес. Әскери әлеует емес, мәдениет, нақ соның өзі, А. В. Соболев айтқандай, XXI ғасырдағы соғыстарда шешуші рөл атқаратын болады. Тұран өркениеті лайықты орынға ие болу үшін төзімділік, біздің елімізді мекендеген этностық топтардың барлық мәдениеттерінің мазмұнындағы жалпыадамзаттық құндылықтарды тұтынуға деген ұмтылыс және табиғи-шикізаттық ресурстардың жабайылық және тағылықпен эксплуатация жасалуына тоқтам салу қажет. Тұран-Түркістанның түрлі аймақтарында жалпылық көп болған. Жалпылық Жердің түрлі аймақтарында мекендеген тайпалар арасында байланыстардың болғандығынан деп тұжыруға болады. Түріктер, арийлер және басқалардың өзара әсерлесуі механизмдерін зерттеу Тұран-Түркістан өркениетінің табиғаты мен генезисін түсіну үшін, түрік мәдениетінің қалыптасуы мен әрі қарай дамуын түсіну үшін пайдалы болуы мүмкін. Мұндай түсіну – Орталық Азия, Иран, Индия және Ресей халықтарының арасындағы қатынастардың дамуы стратегиясын, оңтайлы гео-саясатын дәйектеудің маңызды факторы болып табылады. Өйткені, еуразиялықтар мектебінің өкілдері великоросстардың болмыс-бойынан туран элементінің табылғандығы жөнінде ләм-мим демей, олардағы славяндық элементтің рөлін бөрттіріп көрсетуге ден қойған.

16. Ататегіміз, тарихымыз жөніндегі ақпараттар зиялыларымыздың еңбектері, шығармашылығы арқылы тау-тасқа таңбаланды, ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа берілуде. Баба буынның мәңгі тоқтамас уақыт мұхитына қосқан рухани кемелері рөлін солар атқарды. Жалпы қоғамды ілгерлететін тұлғалы адамдар десек, олардың өмірінің беймәлім тұстары, ой-толғаныстары, пікірлері туралы біліп отыру да аса маңызды, зор тағылым деп ойлаймыз. Тарихи үдерістер өздігінен өрбімейді. Олар жекеленген тұлғалардың іс-әрекетінде көрінісін тауып жатады. Сондықтан біз Түркі тарихын оның тұлғаларының өміріндегі қызықты да күрделі сәттерді көрсету арқылы да танып-білуге болады деп білеміз.

17. Этностық қауымның пайда болуы, дамуы және трансформацияға ұшырауы – адамзат қоғамының ең маңызды мәселелерінің бірі болып табылатын жалпытарихи үдеріс. Ондаған мың жылдар бұрын басталған бұл процесс бүгінгі күні де жалғасуда. Бірақ та этностың дамуы жолындағы үздіксіз сабақтастықтың қамтамасыз етілуімен бір қатарда оның тарихының кейбір тұстарында аталмыш жалғастықтың тоқтап қалуы да мүмкін.

Бір этнос неліктен тасқындап өркендейді де, содан соң кенеттен дәл сондай қарқынмен регрессиялық жолға түседі, ал басқалар болса мыңдаған жылдар бедерінде өзінің шын мәніндегі қалпы мен мәнін өзгеріссіз сақтап қала алады? Этногенетикалық механизмнің сипаты қандай? Этностар бірдей мүмкіндік пен әлеуетке неліктен ие емес, ең алдымен этноэволюцияның негізгі қозғаушы күштері қандай деген сауалға жауап беруге тиістіміз. Содан кейін ғана барып этникалық процесстерді қарастыруға болады деп білеміз. Шынында да қоғам дамуының негізін оның әлеуметтік-экономикалық структурасы ма, әлде этникалық құрамы құрайды ма деген сауал күрделі және оған біржақты жауап беру оңайға түспесе керек. Мәселен, көбінесе бірыңғай әлеуметтік-саяси құрылымға ие, сонымен бірге түрлі этникалық құрамды мемлекеттердегі даму деңгейінің біркелкі емес екендігі белгілі. Бұл ретте этностар бифуркация (бір нәрсенің екі бөлікке ажыралуы) негізінде кенеттен жаңаша мәнге ие болып, революциялық жолмен қалыптасады немесе бір қалыпты эволюциялық дамудың нәтижесінде пайда болатын айырмашылықтардың біртіндеп жинақталуына орай бой көтеретінін айта кеткен жөн.

Әлеуметтік мектеп өкілдері этникалық идентификация маңызының артып баруын қазіргі уақытта Әлем бойынша экономикалық модельдер мен технологияның таралуына, еңбектің бөлінуіне байланысты артта қалған халықтар өкілдері реакциясының күшеюімен, сондай-ақ дүниежүзілік бәсекелестіктің нәтижесінде елдердегі ішкі этникалық өзара әрекеттесудің салдарымен, белгілі бір топтардың саяси және экономикалық өмірде белсенділік танытуымен түсіндіруге тырысады. Жалпы алғанда, адамның әрдайым өзін «біздің» бөлігі ретінде, оның этникалық топқа жататындығын түйсінуді қажетсінуі өмірде өзіне бір сүйенер сүйеніш іздеуімен анықталмайды ма? Шынында да құрылымы тұрақты болғандықтан, этнос

адам үшін сенімді топ болып есептелінеді. Этностың кейбір элементтері мен белгілері этностық қауымдастықтың пайда болуы мен дамуының қажетті шарты, этностың қалыптасуының объективті факторы ретінде қарастырылуы керек деген ой-пікірдің жаны бар. Мұндай факторға әлеуметтік-экономикалық құрылым, шаруашылық тип пен территория бірлігі жатады, дейді В. Ф. Генинг [25]. Ал, тар мағынада этникалық белгілерге нақты этностар арасындағы шын мәніндегі айырмашылықтарды бейнелейтін этностың өзіне ғана тән ерекшеліктерді жатқызуға болады.

Этнос терминінің мән-мағынасын түсінуде осы уақытқа дейін ғалымдар арасында бірізділік жоқ. Алыс шетелдерде этностық қауымдастықты саясаткерлер мен зиялылардың белгілі бір мақсатқа қаратылған іс-қызметінің (бірыңғай мәдени қауымдастық шеңберінде әлеуметтік комфортты қамтамасыз етуді көздейтін) нәтижесінде пайда болатын әлеуметтік құрылым ретінде қарастыратындар бар. Нәтижесінде этнос – мәдени айырмашылықтар емес, этнос белгілері жөніндегі бірыңғай түсініктердің жиынтығы болып шығады. Әрине, этникалық айырмашылықтар (тіл, құндылықтар, ойлау мен жүріс-тұрыс қалыптары, тарихи жад, дін, туған жер туралы ұғымдар, ата-бабалар жөніндегі аңыздар, мінез-құлық, халықтық және кәсіпқойлық өнер т.б.) өмірде бар нәрсе.

Этнос құндылықтарының оның өкілдерінің тарапынан қабылдануының сипаты қалыптасқан тарихи ситуацияға, этностық топтасудың стадияларына, этносты қоршай өмір сүріп жатқан басқа этностардың әлеуетіне байланысты болады. Этностың тарихында кішігірім топ ретіндегі, тікелей туыстастықтың негізінде туындайтын табиғи бірлік ретіндегі отбасы өзіндік рөл ойнайды. Осыдан барып қарапайым санадан тектік бірлік ұғымы орын алып, ол алыс замандарға байланыстырыла қандық туыстастық ретінде түсініледі. Жалпы алғанда, этностың негізгі ерекшеліктеріне ойлау мен сезім қыртыстарының жүйесі және жүріс-тұрыс пен қимыл-қозғалстардың стереотиптері жатады. Әсіресе, мінез-құлықтың сипаты маңызды рөл атқарады. «Олар» және «біздер» оппозициясы алға тартылған мезетте бұлар көріне бастайды. С. А. Токарев айтқандай, этностың дамуы барысында оның кейбір белгілері алдыңғы орынға шығып, басқалары ысырылып қалуы мүмкін [26]. Мұнда этнос мүшелері-өкілдерінің этностық бітім-болмыс пен ерекшеліктерге деген ерекше ықыласы, етене жақындығы, әрине, біртұтас этностық-мәдени орта мен олардың бірге өмір сүруі арқылы қалыптасады да, бара-бара биологиялық - табиғи бейілділікке ұласады. Бұл ретте мұның гендік деңгейі тұрғысынан әңгімені өрбітуге болар еді. Сондықтан да этностың табиғи және тарихи сипаты жөнінде сөз қозғауға әбден болады деп білеміз. Яғни оны ішінара биоэволюцияның заңдылықтары негізінде де қарастыруға болады деген қорытындыға келеміз.

Этносты зерттеудің тағы бір ұстанымы – этностық қауымдастықты орнықтырудың басты шарты ретінде оның жақын шақтағы өткеніне ғана емес, сонымен бірге праэтностық тарихына қарайлауын көрсеткен болар едік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бллингброк Г. С. Письма об изучении и пользе истории. – М., 1978. – С. 11.
2. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1978. – С. 9.
3. Еркін Әбіл, Тамара Әлібек, Аманжол Күзембайұлы. – Қазақстан тарихы әдіснамасы және теориясының кейбір мәселелері. – Қостанай : ТОО «Центрум», 2009. – С. 59.
4. Вольные строки Г. Бельгера . // «Свобода слова». - 6 августа 2009 г.
5. Трейки Г. Цит. алынды : Методические проблемы истории. – Минск, 2006. С. – 199; Еркін Әбіл, Тамара Әлібек, Аманжол Күзембайұлы. - Қазақстан тарихы әдіснамасы және теориясының кейбір мәселелері. – Қостанай : «Центрум», 2009. – 53 б.
6. Репина Л. П., Зверева В. В. История исторического знания.- М.: «Дрофа», 2006.
7. Теория и история историографии.- Спб.,1915.
8. Р. Дж. Коллингвуд. Идея истории: Автобиография.- М., 1980.- С. 235.
9. Лукан. Избранное.- М., 1962. - 418.
10. Медушевская О. С. Современное зарубежное источниковедение.- М., 1983.- С. 5,7.
11. Философия истории. Под.ред., А. С. Панарина. Учебное пособие... -М., 2001.- С. 172–173.
12. Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание (методологические аспекты). – Томск : - Изд. Томск. Университета, 1973.- С. 29.
13. Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу).- Алматы : «Өнер», 2002.
14. Әбжанов Х.М. Қазақстан тарихын зерттеудің методологиялық ұстанымдары.//Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері. Мемлекет тарихы институты. Ғылыми бюллетень № 2. – Астана. - 2009.- 27- б.
15. Ибрагимов С. К. Еще раз о термине «казах». //Труды института истории, археологии, этнографии АН Казахской ССР.- т. 8.- А. - 1960; Семенов А. А. К вопросу о составе и этногенезе узбеков Шайбани хана. //Труды института истории, археологии, этнографии АН Таджикской ССР.- т. XII.- Сталинабад.- 1954.
16. Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. - М., 1965.- С.15–17.
17. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история.- М. : Наука, 1966. - С. 81, 95.
18. Ehrenberg V. Hellenes. The Oxford Classical Dictionary. Oxford, 1953, p.411. Цит.: М. Крюков. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза: http://scepis.ru/Library/id_908.html. – С. 2.
19. Аристофан. Комедии, т. 2. М., 1954.- С. 17.
20. Геродот. История в девяти книгах, т. 1. М., 1888. – С. 203. Цит.: по М. Крюкову.- С. 5.
21. «Лицзы». Комментарии Е Шаоцзюня.- Шанхай, 1926.- С. 14-15. : Цит. По статье М. Крюкова. – С. 5.
22. The Chinese Classics. Vol. 2, p. 253. Цит. : по М. Крюкову... С. 7.
23. Олех Л.Г. История Сибири.- Ростов-на-Дону, Новосибирск: «Сибирское соглашение», 2005.- С. 36.
24. Ларичев В. Е. Палеолит Маньжурии, Внутренней Монголии и Восточного Туркестана,- Сибирь Центральная и Восточная Азия в древности.- Новосибирск, 1976.
25. Генинг В. Ф. Этнический процесс. – Свердловск , 1970. – С. 23.
26. Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии, 1964, № 11. – С. 43.

REZUME

S. ABUSHARIP (Turkistan)
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL RESEARCH ASPECTS OF
ETHNOS NATURE AND HISTORY

The article deals with the theoretical and methodological research aspects of ethnos nature and history. Ethnos is considered not only as a social-cultural community. The author tries to show its biological mechanisms of ethnic sympathy and predispositions to the ethnic values.

M.S. KAFKASYALI*

ORTA ASYA'DAN BAKARAK KÜRESELLEŞMEYİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

Бұл еңбекте ең алдымен КСРО-ның ыдырауымен тәуелсіздігіне қол жеткізген Орталық Азия республикаларының тарих бойынша өз еркімен сана-түйсігінің өзгерулері, өзгерістерге ұшырауы және өзге себептердің сана-түйсіктерді күштеп өзгерту, өзгеріске ұшырату әрекеттері; сондай-ақ тәуелсіздік алғаннан бері жаһандану үдерісі барысында болып жатқан өзгерістер мен ауысулары зерттелген.

В этой статье рассматриваются трансформирование мышления в процессе развития историй Центрально-Азиатских республик; влияние внешних факторов, которые заставляют сознанию и разуму трансформироваться; а также изучается преобразование и трансформация в процессе глобализации в период независимости.

Pek çok tanımı yapılan ve büyük ölçüde tanımlayanın düşüncelerini yansıtan küreselleşme, ne olduğu üzerinde mutabakata varılamamış ve belki de hiçbir zaman varılamayacak sayısız sosyal bilim kavramlarından biridir. Herkes tarafından kabul edilecek bir tanımının yapılamaması, sosyal bilimlerin ve bilhassa siyaset alanının kurgusallığından neşet etmesi sebebiyledir. Önceden belirlenmiş neticelere varmayı hedef gösteren ve bu hedeflere varışı/varanları bilimsellik numuneleri olarak gösteren kurgusallık, tarihin en kadim dönemlerinden beri var olagelen ve güçlü olanın güçlü olma durumunu devam ettirmesi için güçsüzlerin güçlenebilmesini engellemek maksadıyla düşüncelerini yönlendirmek istemesinden kaynaklanır.

Toplumların düşüncelerini yönlendirmek için oluşturulan kurgusallık üç farklı şekilde kendisini göstermiştir:

Birincisi, daha çok tarih yazıcılığı şeklinde gerçekleşen ve kurgusal tarih olarak adlandırabileceğimiz, bilginin istenildiği gibi yazılıp kaydedilmesi ve gelecekte geçmişe kendi perspektifinden bakılmasının sağlanmasıdır. Kartaca'nın tarihinin, devrinin en güçlüsü ve aynı zamanda baş düşmanı olan Roma İmparatorluğu tarafından yazılması, Türk tarihi hakkında en önemli bilgilerin Çinlilerden alınması bu duruma verilebilecek misallerdendir.

İkincisi, bazı bilim dalları oluşturmak suretiyle, istenen bilgiye ve önceden belirlenmiş verilere ulaşmaya bilimsellik kazandırılması şeklinde yapılan bilimsel kurgusallıktır. Beyaz adamın üstünlüğünü ortaya koyacak "bilimsel" bilgileri araştıran antropoloji, Batı toplumunun üstün yapısını diğer toplumlara dayatmak için "bilimsel" çalışmalar ve araştırmalar yapan sosyoloji, Doğu'nun özelliklerini öğrenmek ve Doğu'yu tanımak yerine Doğu'yu tanımlamak için yoğun "bilimsel" faaliyetler yürüten oryantalizm bu bilimsel kurgusallığın önde gelen örneklerindedir.

* Dr., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi/Kıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Türkistan/Kazakistan.

Üçüncüsü ise, yine kurgulayanın istediği yönde ve kurgulayana ait bazı değerlerin/özelliklerin/niteliklerin başka toplumlar için de hedef gösterilmesi hatta var olmanın bu hedefe varmaktan (bu nitelikleri kazanmaktan) başka yolunun olmadığı şeklinde kurgulanan bir takım mecburiyetlerdir. Batı dünyasının kendisi için ciddi engellerden kurtulması anlamına gelen, bu sebeple adına Aydınlanma dedikleri hareketin diğer toplumlar için de gerekliymiş gibi gösterilmesi, Batı'nın modernleşmesinin dünyanın tamamına ideal olarak sunulması hatta modernleşme değil zaman zaman zaman Batılılaşma olarak bile adlandırılması bu şekildeki kurgusallıklardandır.

Bu çalışmada, üçüncü tür kurgusallığın en önemli örneklerinden olan ve 18-20. yüzyıllar arasında bütün dünyaya mecburiyet olarak takdim edilen modernleşmenin (Batılılaşmanın), 21. yüzyıl için kurgulanmış şekli olduğunu da kabul ettiğimiz küreselleşmenin Orta Asya için ne ifade ettiği ve ihtiyarlığı/mecburiyeti konusunu ele alacağız.

Küreselleşmenin¹ ekonomik, politik ve kültürel olmak üzere² başlıca üç boyutu olduğu kabul edilmektedir. Küreselleşmenin uluslararası sistemi, ekonomik küreselleşme boyutu ile uluslararası ekonomik sistemi etkileyerek, politik küreselleşme boyutu ile uluslararası politik sistemi etkileyerek ve kültürel küreselleşme boyutu ile de uluslararası sosyal sistemi etkileyerek dönüştürdüğü düşünülmektedir [15, 286-300].

Anthony Giddens küreselleşme ile ilgili olarak şunları söylüyor [8, 43]: “İletişim devrimi ve bilgi teknolojisinin yaygınlaşması küreselleşme süreçleriyle yakından bağlantılıdır. Bu durum ekonomik alanda dahi böyledir. En yoksul

¹ Küreselleşme kavramının İngilizcesi olan “globalization” ilk defa, 1930 yılında yayımlanan “Towards New Education (Yeni Eğitime Doğru)” başlıklı eserde, “eğitimde insan tecrübesinin bütüncül görünümü”nü anlatmak için kullanılmıştır. Sosyal bilimler alanında ve özellikle ekonomide ise 1960’larda yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. 1980’lerden itibaren de bir akım olarak kullanılmıştır. **Oxford English Dictionary**.

² Politik küreselleşme sosyalist planlama ve merkezden kumandalı sistemlerin başarısızlığının ortaya çıkmasıyla Soğuk Savaş sonrası dünyada ülkelerin ezici bir çoğunluğunun çoğulcu demokrasi, siyasal özgürlükler ve insan haklarına dayalı siyasi rejimlere doğru yönelmeleri, bu sürece direnen ülkelerin uluslararası toplum gözünde itibar kaybetmesi ve yalnızlaşması; eskiden dış baskılardan uzak bir biçimde vatandaşlarına uygun gördüğü muameleyi yapmakta kendisini serbest hisseden ulus-devletin giderek artan düzeylerde özellikle insan hakları eksenli baskılarla karşılaşması, piyasa yapabilir mi yapamaz mı kaygısı gözetmeden her şeyi yapmaya çalışan, verimsiz, hantal, harcamaları gelirlerini çok aşan cesameti büyük devletin, yerini kendisini (dış güvenlik, iç güvenlik ve adalet gibi) piyasanın yapamayacağı işlerle sınırlayan, denk bütçe kuralını gözetken, KİT’leri özelleştiren, rekabetin kurallarını koyma, gözetim ve denetim fonksiyonu dışında iktisadî hayattan çekilen sınırlı ve etkin devlete doğru gidiş sürecidir. Kültürel küreselleşme, kültürel açıdan halkların kaynaşması, kültürlerin birbiri içine girmesi, hem fiziksel hem de enformatik ve sanal anlamda ülkeler arasındaki duvarlar yıkılırken birbiriyle teması hızlanan kültürler arasındaki etkileşim sürecidir. Ekonomik küreselleşme, dünyanın iktisadî yönden entegre hale gelmesini, ülke ekonomilerini birbirinden ayıran gümrük duvarları, tarifeler, kotalar ve sermaye kısıtlamaları gibi engellerin aşılmasıyla malların, hizmetlerin, işgücünün ve sermayenin ülkeler arasında daha hızlı ve daha rahat dolaşabilir hale gelmesini ifade etmektedir.

bölgelerin de kapsam alanında bulunduğu ve anında gerçekleşen elektronik iletişim dünyası yerel kurumları ve gündelik yaşamı sarsmaktadır. Artık ulus-devlet 'hayali' bir olgu konumuna gelmekte, yönetimler de varlıklarını yitirmekte midirler? Elbette hayır, fakat ulus-devlet yapısının bir değişim içerisinde olduğu bir gerçektir³.

Konuya iktisadî ağırlıklı bakış açısıyla yaklaşan ve özellikle yabancı sermayeye açık olmayı, kavramın kilit unsuru haline getiren görüşlere sahip Pranab Bardhan'a göre, küreselleşme, temel olarak uluslararası ekonominin entegre olması ve özellikle de dış ticarete ve yatırıma açık olmak anlamındadır [22]. Kevin O'Rourke de bu görüşlere yakın olarak, küreselleşmeyi ticarî engellerin giderek azaldığı, göçlerin önündeki engellerin kalktığı, sermaye akışının hızlandığı, doğrudan yabancı yatırımların serbest kaldığı ve teknoloji transferlerinin hızlandığı bir ortam olarak açıklamıştır [22].

Thomas Friedman ise küreselleşmenin ardındaki yön verici düşüncenin, serbest piyasa kapitalizmi olduğunu belirterek şöyle der: "Küreselleşme sistemi, statik Soğuk Savaş sisteminin tersine, süregiden dinamik bir süreç: Pazarların, ulus-devletlerin ve teknolojilerin karşı konulmaz biçimde, dünyanın daha önce hiç görmediği bir ölçüde bütünleşmesini içeriyor – bireylerin, şirketlerin ve ulus-devletlerin dünyanın dört bir yanına her zamankinden daha kolay, daha hızlı, daha derinden ve daha ucuza ulaşmasını sağlayacak ve aynı zamanda bu yeni sistem tarafından itilip kakılan ya da kenarda bırakılanlarda güçlü bir ters tepki yaratacak şekilde.⁴

Küreselleşme kavramı ile ilgili gerek popüler kültür eserlerine ve gerekse Giddens gibi sosyologlara eleştiriler getiren Philippe Legrain ise: "Lexus ve Zeytin Ağacı kitabında Thomas Friedman küreselleşmeyi Soğuk Savaş sisteminin yerine geçmiş bir sistem olarak adlandırıyor. Bunun 1989 civarında başladığını

³ Ayrıca Giddens küreselleşmenin boyutlarını da şu şekilde ortaya koymaktadır: "Dünya kapitalist ekonomisini küreselleşmenin sadece bir boyutu olarak görüyorum. Ulus-devlet sistemi ise ikinci boyuttur. Bu iki boyut birçok yönden bağlantılıysa da, hiçbiri tek başına diğerinin açısından açıklanamaz. Üçüncü boyut ise dünya askerî düzenidir [9].

⁴ "Küreselleşme, serbest piyasa kapitalizminin hemen her ülkeye yayılması demektir. Soğuk Savaş sisteminin tersine, küreselleşmenin kendine özgü başat kültürü vardır; sistemin homojenleştirme eğilimi buradan kaynaklanır. Önceki çağlarda bu tür kültürel homojenleştirmeler bölgesel ölçekte ortaya çıkmıştı –Yakındoğu'nun ve Akdeniz'in Yunanlılar tarafından Helenleştirilmesi, Orta Asya, Kuzey Afrika, Avrupa ve Orta Doğu'nun Osmanlılar tarafından Türkleştirilmesi veya Doğu ve Orta Avrupa ile Avrasya'nın bazı bölümlerinin Sovyetler tarafından Ruslaştırılması gibi. Kültürel açıdan, küreselleşme, tamamen değilse de büyük ölçüde Amerikanlaşmanın küresel ölçekte yaygınlaşması anlamına gelir- Big Mac'ten i-Mac'e ve Mickey Mouse'a kadar. Küreselleşmenin kendine özgü tanımlayıcı teknolojileri vardır: Bilgisayarlaşma, minyatürleşme, dijitalleşme, uydu iletişimi, fiberoptik teknolojisi ve internet. Bu teknolojiler de küreselleşmenin tanımlayıcı perspektifinin ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Soğuk Savaş'ın tanımlayıcı perspektifi 'bölünme' idiyse, küreselleşmenin tanımlayıcı perspektifi 'bütünleşme'dir. Soğuk Savaş sisteminin simgesi herkesi birbirinden ayıran bir duvardı. Küreselleşme sisteminin simgesi ise herkesi bütünleştiren dünya çapında bir iletişim ağı. Soğuk Savaş sisteminin tanımlayıcı belgesi 'Pakt'tı. Küreselleşme sürecinin tanımlayıcı belgesi ise 'İş Sözleşmesi'dir" [6, 30-31].

düşünüyor. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının 1990'larda küreselleşmeye ivme kazandırdığı doğrudur. Ancak küreselleşmeyi 1989'da başlayan bir sistem olarak değerlendirmesi doğru değildir. Dünya ekonomisinin büyük bölümü 1989'dan önce ticaret ve finans aracılığıyla zaten entegre olmuştu. Dahası, küreselleşme bir sistem değildir, Soğuk Savaş sırasında başlayan ve bugün de devam eden bir entegrasyon ve uluslararasılaşma sürecidir” [16, 11-12] demektedir.

David Held, Anthony McGrew, David Goldblath ve Jonathan Perraton'ın ortak düşüncesi de küreselleşme kavramını, dünyanın bir bölgesinde meydana gelen sosyal, politik ve ekonomik faaliyetlerin bir parçası olan olayların, alınan kararların, kürenin bir diğer tarafındaki bireyleri ve o toplulukları etkilemesiyle ilişkilendirmekte ve kavramın öncelikle bunu ifade ettiğini öne sürmektedir. Küreselleşme, sınırlar arasındaki ilişkinin tesadüfi veya düzensiz olmadığını, daha ziyade düzenlendiğini göstermektedir [11].

Stephen Castles'in tanımında küreselleşme, ekonomide, teknolojiye, politikada, medyada, kültürde ve çevrede meydana gelen değişim sürecinin dünyanın bütün bölgelerini etkilemesi olarak adlandırılmaktadır [2, 1]. Joseph Stiglitz ise küreselleşme ile ilgili başka bir tanım yapmıştır: “Nedir aynı zamanda hem bu kadar iftiraya hem de bu kadar övgüye maruz olan bu küreselleşme meselesi? Temelde, ülkelerin ve dünya halklarının bütünleşmesidir, ulaşım ve iletişim maliyetlerini inanılmaz ölçüde azaltacağı için ortaya konmuştur; ayrıca mallar, hizmetler, sermaye, bilgi ve (daha az ölçüde) insanların sınırları aşmasının önündeki yapay engellerin kaldırılması demektir” [20, 31].

Küreselleşme sadece postmodernizm tarafından entelektüel olarak ve bireyselleştirme tarafından politik olarak ileri sürülen şeyleri tamamlar: Yani modernitenin çöküşü. Bu teşhis, emeğin olmadığı, devasa bir boyutta işsizlik yaratacak bir kapitalizme işaret eder; piyasa ekonomisi, refah devleti ve demokrasi arasında tarihsel bir işbirliği, modernitenin ulus-devlet projesini yasallaştıran ve tamamlayan Batı modelinin böylece yıkılma kaderi belirlenir [1]. William Greider, küreselleşmeyi, neşeli bir kayıtsızlıkla önüne çıkan her şeyi tahrip edip biçerek, bütün sınırları hiçe sayarak ilerleyen, ardında muazzam bir servet kaybı ve insanlık trajedisi bırakan devasa bir makineye benzetiyor. Greider'a göre dünya devletlerin ve hükümetlerin denetiminden çıkan yeni bir küresel sanayi devrimini yaşamaktadır [10].

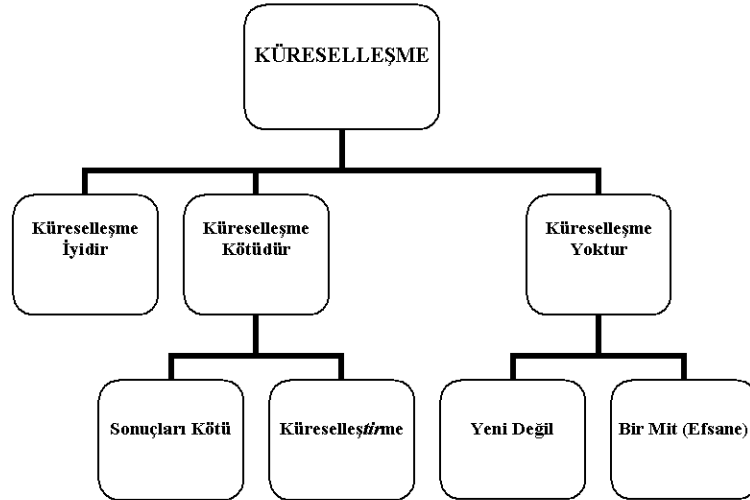
Uluslararası ilişkiler kuramcıları, tipik bir biçimde, Avrupa'daki kökenleri ve sonradan dünya yüzeyinde yayılmasını analiz ederek, ulus-devlet sisteminin gelişimi üzerine odaklanırlar. Ulus-devletler, uluslararası arenada birbirleri ile – ve ulusötesi diğer örgütlerle – ilişkili aktörler olarak görülürler. Bu literatürde farklı kuramsal pozisyonlar sunulmasına rağmen, yazarların çoğu küreselleşmenin gelişiminin analizinde oldukça benzer bir tablo çizerler [19].

Sistem analizi yapanlar da kendi içinde farklılık göstermektedir. Wallerstein'in “dünya-sistem yaklaşımı” ile William McNeill, Andre Gunder Frank, Barry Gills ve diğerlerinin “dünya sistemi yaklaşımı” arasında farklar

vardır. Başlangıçta ortak kaynaktan hareket eden bu grubun fikirleri daha sonraları ayrılmaya başlamıştır. Andre Gunder Frank ve diğerlerinin çoğul sistem anlayışı karşısında Wallerstein'ın tekil sistem anlayışı vardır. Frank grubu dünyaya tek bir sistemin hâkim olduğu fikrini savunurken Wallerstein, değişik dönemlerde değişik sistemlerin hâkim olduğunu, 16. yüzyıldan günümüze kadar hüküm süren ve hâlâ devam eden sistemin ise kapitalist dünya-sistem olduğunu savunmaktadır. 16. yüzyılda Avrupa'da, feodalitenin, kilisenin, senyörlerin ve Moğolların eşzamanlı olarak zayıflaması ile ortaya çıkan kapitalist dünya-sistem, günümüzde miadını doldurmakta ve yeni bir dünya-sisteme bırakmak üzeredir. Şu anda yaşananın küreselleşme değil, yeni bir dünya-sistemin ortaya çıkışı olduğunu ileri süren Wallerstein'a göre; feodalizm köleliğin uzun süreli krizi tarafından şekillendirilmiştir. Kapitalizm, feodalizmin 14. ve 15. yüzyıllardaki krizi sırasında oluşmuştur ve kapitalizmin 20. yüzyılda başlayan ve 21. yüzyılda sürüp gidecek krizinden de sosyalizm çıkacaktır.

William McNeill, Andre Gunder Frank, Barry Gills ve diğerlerine göre; bugünkü dünya sisteminin çekirdeği ilk kez MÖ 3000'de Güney Mezopotamya'da kök salmış hegemonya odakları zamanla gelişip değişerek günümüze dek ulaşmıştır. Sermaye birikimi olgusu dünya sisteminin yalnızca son beş yüz yıllık değil, beş bin yıllık tarihinin itici gücünü oluşturmuştur.

Andre Gunder Frank'ın, *ReOrient* kitabında ileri sürdüğü yeniden dünyanın merkezinin Asya olacağı yönündeki düşünceleri de küreselleşme ile ilişkilendirebiliriz. Zira Frank, 15. yüzyıl sonrasında yükselen batının 1800'ler sonrasında tekrar gücünü kaybetmesi ve günümüzde de küreselleşme ile tekrar Asya'nın, 5000 yıllık dünya sistemindeki birkaç yüzyıllık sapma sonrasında tekrar üstünlüğünü ele alacağını iddia etmektedir [5].

Bu farklı küreselleşme tanımlamalarından ve yaklaşımlarından da anlaşılacağı gibi, küreselleşmenin ne olduğu ve nasıl olduğu konusunda bir görüş

birliđi yoktur. Küreselleşme tanımlamalarındaki farklılıklar, küreselleşmeyi farklı algılamaktan kaynaklanmaktadır. Küreselleşme algılamalarını en genel haliyle üçe ayırabiliriz. Bunlar: (i) Küreselleşmenin iyi olduğunu söyleyenler ve küreselleşmeyi savunanlar, (ii) küreselleşmenin kötü olduğunu düşünenler ve (iii) küreselleşmenin olmadığını düşünenlerdir. Küreselleşmenin kötü olduğunu söyleyenleri de küreselleşmenin olmadığını söyleyenleri de kendi içinde ikiye ayırabiliriz. Küreselleşmenin kötü olduğunu düşünenler; (a) ya sonuçlarının kötü olduğu üzerinde durmakta⁵, (b) ya da küreselleşme değil bir küreselleştirme olduğunu ileri sürmektedir⁶. Küreselleşmenin olmadığını söyleyenler ise, (a) küreselleşme denen şeyin aslında yeni bir şey olmadığını⁷, (b) ya da

⁵ Küreselleşmenin varlığı ile ilgili tartışmaların ötesine geçip, sonuçlarının olumsuzluğu ile ilgili kaygıları dile getirmeye çalışanlar vardır. Bunlar küreselleşmenin olumsuz sonuçlar doğuracağı üzerinde durmaktadırlar: (i) Küreselleşme sonucunda, yani küreselleşmiş bir ekonominin yönetişiminin temel bir açmaz taşıyacağıdır. Düzenleyicilerinin etkin bir işbirliği yürüttüğü ve çıkarlarının örtüştüğü kabul edilse bile, toplumsal koşullarından soyutlanmış küresel piyasaları düzenlemek zordur. Başlıca zorluk, küresel piyasa güçleriyle başa çıkacak etkili ve bütünleşmiş uluslararası ve ulusal kamu politikası modelleri oluşturmaktır. Ülkelerin ve piyasaların sistematik ekonomik bağımlılığının zorunlu sonucu, dünya tüketicilerinin tamamen bağımsız ve verimli piyasa mekanizmalarından faydalandığı uyumlu bir bütünleşme olmayacaktır kesinlikle. (ii) Küreselleşen uluslararası ekonomi düşüncesinin ikinci sonucu, çok uluslu şirketlerin, dünya ekonomisinin as oyuncuları olarak ulusötesi şirketlere dönüşmesidir. Ulusötesi şirket, uluslararasılaşmış bir yönetimi olan, dünyada en güvenli ya da en yüksek kazancın olduğu yerlere yerleşmeyi veya taşınmayı en azından potansiyel olarak uman, özel bir ulusal kimliği olmayan gerçekten serbest olan sermayedir. Bu durum, finans sektöründe bir düğmeye dokunmakla ulaşılabilecek ve gerçek bir küresel ekonomide ulusal para politikalarına dayanılmaksızın tamamen piyasa güçleri tarafından kabul ettirilecek bir şeydir. Yani, Ohmae'nin ve Julius'un "gerçek ulusötesi şirketlerin oluşumu" olarak tanımladığı "devletsiz şirketler"dir. (iii) Üçüncü bir sonuç, örgütlü emeğin ekonomik pazarlık gücünün ve politik gücünün daha da azalmasıdır. Küreselleşmiş piyasaların ve ulusötesi şirketlerin yansımaları, açık bir dünya emek piyasası olacaktır. Bu piyasa asıl olarak ülkeden ülkeye gerçek emek hareketliliği ile değil, emek maliyeti ve arzı bakımından en uygun bölgeleri seçen hareketli sermayeyle işler. (iv) Küreselleşmenin, kaçınılmaz son sonucu ise uluslararası politik sistemdeki çok kutupluluğun artmasıdır. Şimdiye kadar hâkim durumda olan ulusal güç, kendi topraklarında da başka bir yerde de kendine özgü düzenini, artık zorla kabul ettiremez [12, 36-39].

⁶ Küreselleşmenin kötü olduğunu düşünenleri oluşturan iki grubu, sürecin neticeleri bakımından ve sürecin bizzatı kendisi bakımından kötü değerlendirenler şeklinde açıklayabiliriz.

⁷ Küreselleşmenin yeni olmadığını ileri sürenlerin delilleri de şöyledir: (i) Ülkeler arasındaki ticaretin ve sermaye akışının serbest olması bakımından bakıldığında küreselleşme 19. yüzyılda başlamıştı. Ülkelerarası ticaretin ötesinde kıtalararası piyasalar bile daha 1860'lı yıllarda denizaltı telgraf kabloları vasıtasıyla birbirine bağlanmıştı. (ii) Söz konusu uluslararasılaşmış bir ekonomiyse şayet, 1870-1914 yılları arasında ekonomi şimdiki durumundan daha fazla uluslararasılaşmıştı. O dönemin açıklık düzeyine hâlâ ulaşamamıştır. (iii) İthalat ve ihracat miktarının yoğunluğu ile ve bunun GSYH'ye oranı ile değerlendirildiğinde ise devletler o dönemin seviyesine daha yeni yeni ulaşmaktalar. (iv) Uluslararası ekonominin ve politikanın başlıca aktörleri bile değişmemiştir. O dönemde 8 askerî-ekonomik büyük güç vardı: İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, İtalya, Japonya ve ABD. Şimdi de G-8 diye adlandırılan ülkeler İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, ABD, Japonya, Kanada ve Rusya'dır. [12, 8-10].

küreselleşmenin aslında hiç olmadığını bir efsaneden ibaret olduğunu iddia etmektedir⁸.

Küreselleşmeye karşı çıkanlar veya küreselleşmenin kötü olduğunu söyleyenler daha çok küreselleşmenin kültürel yönünden hareket ederek, yerel kültürleri yok ettiği için böyle düşünmektedir. Oysa küreselleşmenin değil bir küreselleştirmenin olduğu ve bunun ekonomik açıdan da zararlı olduğu görülebilmektedir. Küreselleştirmenin önemli zararlarından bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz [4, 174-177]:

(i) Ekonomik büyüme ve küresel gelişme, doğal kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasını gerektirmektedir. Dünyanın artakalan hayvan ve bitki türleri şiddetli bir saldırıya maruz kalmakta, denizler ve karalar zehirli atık depoları haline gelmekte ve gezegenin yaşamını devam ettirme konusundaki doğal yeteneği yok edilmektedir. Şirketlerin kafasındaki düşünce ise ekonomik gelişme yolu ile ülkeleri daha zengin hale getirdikleri yönündedir. Bununla birlikte, yaratılan zenginlik az sayıda insana fayda sağlamakta ve genellikle çevre programlarına harcanmamaktadır. Teorik zenginlik yaratılana kadar yaşamın yok olması tehlikesi mevcuttur.

(ii) Batılı gelişmiş ülkeler artan bir işsizlik oranı ile karşılaştıkları zaman, ya göç akımları sebebi ile ya da düşük ücretle işçi çalıştırarak haksız rekabet yaptıkları gerekçesi ile üçüncü dünya ülkelerini suçlarlar. Asıl suçlu ise, sömürgeciliğin yeni ekonomik şeklidir. Göçlerin meydana gelmesinin sebebi bu sömürü olduğu gibi, üçüncü dünya ülkelerinin ekonomilerinin çok uluslu şirketlerin kontrolü altına girmesinin, kaynaklarının istismar edilmesinin ve Kuzeyin endüstrileşmiş zengin ülkelere götürülmesinin sorumlusu da bu süreçtir. Küresel ticaretin yeni kuralları üçüncü dünya ülkelerinin kendilerini korumaları veya alternatif ekonomik stratejiler üretmelerini engellemektedir.

⁸ Küreselleşmenin olmadığı veya bir mit olduğu yönündeki düşüncelerin kaynağında şu görüşler vardır: (i) Şu anki ileri derecede uluslararasılaşmış ekonomi, önceden görülmemiş bir şey değildir. Modern endüstriyel teknolojiye dayalı ekonominin 1860'lı yıllarda genelleşmeye başlamasından beri mevcut olan uluslararası ekonominin ayrı dönüm noktalarından ya da hallerinden biridir. Bazı açılardan mevcut uluslararası ekonomi, 1870'ten 1914'e kadar geçerli olan rejimden daha az açık ve daha az bütünlüştür. (ii) Gerçek anlamda ulus-ötesi şirketlerin sayısı çok azdır. Çoğu şirket, ulusal temellidir ve varlıklarının, üretiminin ve satışının yoğunlaştığı ana ulusal alandaki tesisinin gücüne dayanarak çokuluslu olarak ticaret yapmaktadır; gerçek anlamda uluslararası şirketlerin artırılması yönünde temel bir eğilim mevcutmuş gibi de gözükmemektedir. (iii) Sermayenin hareketliliği, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olanlara doğru yoğun bir yatırım ve istihdamın akışını sağlamıyor. Hatta, doğrudan yabancı yatırımlar, yüksek gelişmiş endüstriyel ekonomilerde yoğunlaşmış ve birkaç yeni endüstrileşen ülke dışında Üçüncü Dünya, hem yatırım hem de ticaret açısından marjinal konumdadır. (iv) Fanatik küreselleşme taraftarı olanlardan bazısının da kabul ettiği gibi, dünya ekonomisi gerçek anlamda 'küresel' olmaktan oldukça uzaktır. Bunun yerine ticaret, yatırım ve finansman akışı Avrupa, Japonya ve Kuzey Amerika üçlüsünde yoğunlaşmıştır ve bu eğilim devam edecek gibi görünmektedir. (v) Bu temel ekonomik güçler, yani G3, politikalarını koordine etmeleri halinde, mali piyasalara ve diğer ekonomik eğilimleri çok güçlü bir şekilde etkileyebilirler. Küresel piyasalar da bu güçlerin etki alanı içindedir. Düzenlenemez ve kontrol edilemez değildir [12, 27-28].

(iii) Küresel ekonomik yapı içinde hemen hemen tüm sektör ve endüstrilerde makineler hızla insanların yerini almaktadır. Küresel işsizlik 1930 Dünya Ekonomik Bunalımından beri en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Dünya çapında 800 milyondan fazla insan işsizdir ve bu rakam sürekli olarak yükselme eğilimindedir. Şirket yöneticileri ve kapitalist ekonomistler ise artan işsizliğin kısa vadeli ayarlamalardan dolayı olduğunu ve güçlü bir pazar ekonomisinin küresel ekonomiyi hızla iyileştireceğini düşünmektedirler. Yüksek teknoloji otomasyon ile yapılan üretim sonucunda küresel ticaretin canlanacağını ve görülmemiş bir maddi zenginliği hayal etmektedirler. Milyonlarca çalışan bu bağlamda şüphe içindedir. Hayvanların tarımsal üretimdeki rolleri traktörün ortaya çıkışı ile nasıl sona erdi ise, bilgisayar destekli yüksek teknoloji otomasyon da aynı şeyi insanlara yapıyor görünmektedir.

(iv) Küresel düzeyde kaynakların ve zenginliğin Güneyden Kuzeye akmasının söz konusu olduğu bir ortamda nüfus hareketlerinin de aynı rotayı takip etmek istemesine şaşırılmaması gerekir. Ülkeler arasındaki büyük gelir farkları insanların günümüzde kolayca yaşadıkları yerleri bırakıp, daha iyi bir iş ve daha iyi bir gelecek için zengin ülkelere göç etmelerine, deyim yerinde ise bir çeşit karanlığa gözleri kapalı olarak atılmalarına neden olmaktadır. Bununla birlikte, en yüksek refah seviyesine sahip ülkelerde dahi istihdam sorunları yaşanmaktadır. Uluslararası göçler göç alan ülkenin iç dengelerini sarsıcı bir niteliğe sahiptir. Söz konusu ülkelerdeki insanlar arasında yabancı düşmanlığı kolayca yayılmaktadır. Çünkü tanımadıkları insanlar gelip, çok daha düşük ücretler karşılığında çalışarak işlerini ellerinden almaktadırlar.

Küreselleşmenin beraberinde getirdiği ve küreselleşme ile daha fazla dikkat çeken, yapısı veya niteliği değişen bazı kavramlar ortaya çıkmıştır. Bunların belki de en önemlisi ve küreselleşme eğiliminin en önemli belirleyicilerinden biri Çok Uluslu Şirketlerdir (ÇUŞ).⁹ 1980 sonrası süreçte teknolojinin değişim hızının artması ve IMF, WB ve WTO gibi ulusüstü kuruluşların daha serbest bir dünya ekonomisi yaratma isteği, ÇUŞ'ları bu süreçten en çok etkilenen ve bu süreci en çok etkileyen aktörler konumuna sokmuştur.

Sermaye kapitalist sistem içinde sürekli olarak Uluslararasılaşma çabası içinde olmuştur. Kapitalist sistem öncesi elde edilen muazzam ticarî sermaye, endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkışında ana rolü oynamıştır. Sermayenin uluslararasılaşması çabası, üç ana hareket noktası ele alınarak analiz edildiğinde; öncelikle Merkantilist sistem çerçevesinde ticarî sermaye, ikinci olarak da 19. yüzyılda finans sermaye, Londra borsalarında uluslararasılaşma çabası içine girmiştir.

Bugünkü anlamda ilk modern çokuluslu şirketler 19. yüzyılda Avrupa merkezli olarak Belçika'da (S. A. Cockeril), Almanya'da (Bayer), İsviçre'de

⁹ BM Ekonomik ve Sosyal Meseleler Departmanı'nın (DESA), ÇUŞ'ların tanımını "iki ya da daha çok ülkede varlıkları, fabrikaları, madenleri, satış ofislerini vs. kontrol eden bütün girişimlerdir" şeklinde yapmaktadır.

M.S.Kafkasyali. Orta Asya'dan bakarak küreselleşmeyi yeniden...

(Nestle), Fransa'da (Michelin), İngiltere'de (Dunlop ve Lever Brothers) ve ABD'de (Singer, ITT, General Electric, White Westinghouse) ortaya çıkmıştır. Bu şirketler yüksek gümrük tarifeleri nedeniyle ihracattaki güçlükleri hafifletmek kaygısıyla yabancı ülkelerde yatırım yapma yoluna gitmişlerdir. 1990'ların başlarında, 170,000 bağlı organizasyonu kontrol eden tahminen 37.000 çokuluslu şirket vardı. Bunlardan 24.000'i (yaklaşık %70'i) 14 kalkınmış OECD ülkesindedir. Çokuluslu şirket merkezlerinin %90'ı da gelişmiş ülkelerdedir [12, 80].

2000 yılında yayımlanan Dünya Yatırım Raporu'na göre, en büyük yüz ÇUŞ, kökenleri açısından değerlendirildiğinde ilk 100 şirketin 28'i ABD, 17'si Japon, 12'si Fransız, 10'u İngiliz kökenlidir. İlk 50 şirket arasında ise daha çarpıcı sonuçlar görülmektedir: ilk 50 şirketin 12'si ABD, 9'u Japon, 7'si Fransız, 5'i İngiliz kökenlidir. Sonuçlar aslında gerçek anlamda hangi ülkelerin küreselleşme sürecinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. İlk 100 şirketin 67'si, ilk 50 şirketin ise 33'ü bu dört ülke kökenlidir¹⁰.

Görüldüğü gibi, Çok Uluslu Şirketlerden bahsederken aslında belli başlı bazı ülkelerin şirketleri anlatılmaktadır. Bu konuda Rus yazar Konstantin Pavloviç Petrov'un söyledikleri çok dikkat çekicidir. Petrov, dünyayı belli başlı 300-350 ailenin oluşturduğu bir elit tabakanın yönettiğini ve bu elit tabakanın dünyayı küreselleşme adıyla kendi istedikleri yöne götürmek istediğini söylemektedir. Bu elit tabakanın dünyayı küreselleştirmesi ise dünya ekonomisini elinde tutarak dünya doğal kaynaklarını kendileri için kullanmak içindir¹¹. Petrov, Rusya gibi G-8 üyesi olan gelişmiş bir devletin bile küreselleşmeden zarar gördüğünü ve küreselleşme değil bir küreselleştirme olduğunu düşünüyorsa, gelişmemiş veya az gelişmiş devletler ve bu bağlamda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için de bunu söylemek pekâlâ mümkündür. Zira bugün küreselleşmenin kurgusallığını en iyi anlayacak devletlerden birisi, elbette daha önce böylesine kurgular yapmış ve uygulamış olan Rusya olacaktır.

¹⁰ ÇUŞ'lerin dünya üzerinde etkisinin boyutlarını ifade etmek için kimi yazarlar, Soğuk Savaş'ın önemini kaybettiği 21. yüzyılda dünya iktidarının bu şirketlerin eline geçeceğini belirtmişler, dünya ölçeğinde bir ticari yapılanma yetisini sağlayan teknolojik yenilenme kapasitesine sahip olan ve şubeleriyle birlikte 38.000'i bulan ÇUŞ'in dünya ticaretinin 2/3'sini yönettiğinin altını çizmişlerdir. En güçlü 86 firmanın toplam satışları, neredeyse şu anki uluslararası toplumu oluşturan ulus devletlerin ihracatından fazladır. Sadece ABD, Almanya, Japonya, Fransa, İngiltere, İtalya, Kanada, Hollanda ve Belçika'nın sayılabileceği 9 sanayileşmiş gücün ihracatları, Shell, Exxon, Toyota, Ford, Mitsubishi, Hitachi, CNN gibi dev ÇUŞ'lerin toplam satışlarını geçebilmekte ve dünya ticaretinin %70'i bu girişimciler arasında gerçekleşmektedir. Günümüzde birçok ulusal ekonomi ve toplumun kaderine hükümetler veya parlamentolar değil, New York, Chicago, Londra, Singapur, Hong-Kong, Tokyo, Frankfurt ve Paris'teki uluslararası finans pazarlarında ve ÇUŞ'lerin yönetimlerinde karar verilmektedir. Uluslararası ticaret neredeyse ÇUŞ'ler arasındaki anlaşma, yatırım ve ittifakların bir alt ürünü haline gelmiştir [3, 42], [7, 99].

¹¹ Bu çerçevede Petrov'un küreselleşme konusunda yaptığı tanımlama da çok dikkat çekicidir: "Küreselleşmeyi anlamayanlar ve küresel politikayı kabul etmeyenler, küresel politikayı anlayanların ve hazırlayanların tutsağı olurlar" [18].

Kendiliğinden ve mecburî bir küreselleşmenin değil de kurgulanmış ve dayatılan bir küreselleştirmenin olduğu fikrini savunanlar ise küreselleşmeyi, modernizmin Batı dünyası dışındakilere “ideal olan” şeklinde lanse edilerek, Batılılığın yayılması mantığında olduğu gibi bugün bütün dünyaya Batı’nın (başta Amerika olmak üzere) değerlerinin bir ideal gibi¹² yayılmaya çalışılması olarak görmektedirler. Bu şekilde düşünenler için küreselleşme, Amerika’nın kendi ekonomik yapısını güçlendirmek, sahip olduğu gücü artırmak ve üstünlüğünü bütün dünyaya kabul ettirebilmek maksadıyla kurguladığı ve kabul ettirmeye çalıştığı bir sistemdir.

Küreselleşmenin kurgusallığını anlayabilmek için, kaçınılmaz bir kadermiş gibi gösterilen bu mevhum ve harekete Orta Asya’dan bakmak yardımcı olabilecektir. Zira başkaları için böylesine mahkûmiyet olarak sunulan cereyanlar Orta Asya için en belirgin tecrübelerden biridir. Kuzey Amerika için, Avrupa için veya daha dar bir alanı örnek göstermek gerekirse İskandinav bölgesi için küreselleşmeye kapılıp gitmenin rahatsız edici bir yanı olmayabilir veya bu bölgeler için kapılıp gitmek sakıncalı görülmeyebilir, lakin Orta Asya çok defa akıntıya salınmak istendiği için hem akıntının ne demek olduğunu hem de küreselleşme akımına kapılıp gitmenin neleri götüreceğini bilebilecek kadar tecrübelidir.

Orta Asya, yüzyıllar boyunca defalarca küreselleşme gibi kurgulanmış ve dayatılan hayat tarzı ve zihniyet değişimlerine/dönüşümlerine maruz bırakılmıştır. Orta Asya’da zihniyet değişiminin/dönüşümünün yaşandığı/yaşamaya zorlandığı ve buna bağlı olarak zihniyet merkezli politikaların önemli farklılıklar arz ettiği kırılmaları dört döneme ayırabiliriz: Birincisi, Orta Asya devletlerinin ve toplumlarının İslâm’ı kabul etmesi suretiyle yaşanan zihniyet değişimidir. İkincisi, İslâm’ın temsil kabiliyetinden mahrum kalmaya başladığı bir dönemde, bir taraftan Rusların, diğer taraftan İngilizlerin medenileştirme ve Batılılaştırma adı altında dayattığı zihniyet dönüştürme sürecidir. Üçüncüsü, Sovyetler Birliği’nin büyük bir baskı ve zorlama ile gerçekleştirmeye çalıştığı komünistleştirme dönemidir. Dördüncüsü ise, Soğuk Savaş sonrasında Batı’nın temsilcisi ABD’nin küreselleşme adıyla bölge devletlerinin liberal-kapitalist bir yapıyla serbest piyasa ekonomisine geçişlerini tamamlamasını ve Batı (daha çok Amerikan) kültürünün ve dilinin, ayrıca demokrasi, özgürlük ve insan hakları gibi Batı’ya aitmiş gibi gösterilen değerlerin bölge halklarına yayılmasını sağlamaya çalıştığı dönemdir [14].

Bağımsızlığının yirminci yılını dolduran Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bu süre içerisinde bir taraftan devlet (ulus-devlet) inşasını tamamlamak mecburiyetini hissederken bir taraftan da inşa edilmekte olan ulus-devlete uygun kültürel yapısını

¹² Meselâ Chalmers Johnson’a göre; Amerika Birleşik Devletleri 1945’ten bu yana dünyanın efendisi rolünü oynuyor. Bu rolü oynarken dayandığı iki temel var: Birincisi emperyalizm, ikincisi ise militarizm. Çağdaş Amerikan emperyalizmi klasik batılı sömürge mantığına göre değil, özgün bir müdahale felsefesine göre hareket ediyor. Amerikan emperyalizmine başlıca dayanak noktası, bütün dünyanın Amerikan önderliğine muhtaç olduğu düşüncesidir [13].

belirleyerek bu alanda yoğun faaliyetler yürüttü. Kültürel yapı ulus-devlet yapılandırmasını güçlendirirken, devlet kültürel yapıyı sağlamlaştırmak için çalıştı. Bu ikili mücadeleyle eş zamanlı olarak tam da bu devletlerin bağımsızlık dönemine rast gelen küreselleşme akımı yol almaktaydı.

Yaklaşık üç yüz yıl boyunca çeşitli dayatmalara ve zorlamalara maruz kaldıktan sonra, bağımsız devletler olarak devlet yapılanmalarını ve *kendi bilincini* sağlam bir şekilde inşa etmeye çalışan Orta Asya, bu inşa sürecinde geçmişe ait bir takım alışkanlıklardan ve *kendiye* ait olmayan özelliklerden arınmak isterken, *kendiye* ait olmayan değerlerle örülmüş başka bir şekle bürünmesi gerekliliği düşüncesiyle/dayatmasıyla karşı karşıya kalmıştır.

Rusların medeniyet götürmesi iddiasıyla işgal etmesinden beri kendi zihniyetinden uzaklaştırılmaya çalışılan Orta Asya için küreselleşme, avantaj sağlayacak gelişmelerden çok daha öte anlamlar ifade etmekteydi. Hem bu toplumların hem de bütün dünyanın kurtulmasını ve mutluluğa ermesini sağlayacak en iyi sistem olarak anlatılan sosyalizm-komünizm uygulamasından sonra şimdi yine insanlığın eriştiği en iyi sistem olarak gösterilen ve mutluluğun, refahın tek yolu olarak sunulan liberal-kapitalist sistemin kendilerine benimsetilmesi ve dahası bir taraftan da evrensel bir kültürün, hayat tarzının da bu benimsemenin mütemmim cüzü olduğu düşüncesinin kabul ettirilmesi anlamına gelmekteydi.

Burada hatırlanması gereken en önemli husus, Orta Asya'yı "medenileştirmek" için işgal eden Rusya'nın da kısa bir süre önce Avrupa'da ortaya çıkan Aydınlanmanın etkisiyle "aydınlanmış" ve Batılılaşmış olmasıdır [21]. Yani Orta Asya'yı işgal eden Rusya, Orta Asya'ya zaten kendisine ait olmayan, Batı'dan aldığı değerleri götürmeye çalışmıştı¹³. Bugün, küreselleşme adı altında Orta Asya'ya Batılı değerlerin benimsetilmesi düşünüldüğünde, esasen bu dayatmanın eskisinden farklı bir yönde olmadığı, hatta şimdi sonradan Batılılaşmış değil özünde Batılı olanlar tarafından yapıldığı görülecektir.

KAYNAKLAR

1. Beck, Ulrich: "What is Globalization", The Global Transformations Reader (Ed: David Held, Anthony McGrew), Malden/USA: Polity Press, s. 99-104.
2. Castles, Stephen: "Development, Social Transformation and Globalisation", Centre for Asia Pacific Social Transformation Studies, University of Wollongong Paper, Australia, 2000.
3. De Rivero, Oswaldo, Kalkınma Efsanesi, 21. Yüzyılın Bağımsız Yaşayamayan Ekonomileri, çev. Ömer Karakurt, Çitlenbik Yayınları, İstanbul, 2003.
4. Dikkaya, Mehmet, Fatih DENİZ: "Ekonomik Küreselleşmenin Yol Açtığı Problemler: Teorik Bir Bakış", Zkü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, 2006, s. 163-181.
5. Frank, Andre Gunder: ReOrient: Global Economy in the Asian Age, University of California Press, Berkeley, 1998.
6. Friedman, Thomas L.: Lexus ve Zeytin Ağacı: Küreselleşmenin Geleceği, Boyner Yay., 3. Baskı, İstanbul, 2003, s. 30-31.

¹³ "Londra'dan bakıldığında Batı medeniyetine karşı meydana okuma hazırlığı gibi algılanan Orta Asya'daki Rus ilerleyişi, Buhara ve Hive'yi bizzat teslim alanların gözünde ülkelerini Avrupalı kılacak adımlardan ibaretti" [17, 16].

7. Gedikli, Ayfer, “Çok Uluslu Şirketler ve Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınması Üzerine Etkileri”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2011, s. 96-146.
8. Giddens, Anthony: Üçüncü Yol, İstanbul, Birey Yay., 2000.
9. Giddens, Anthony: “The Globalizing of Modernity”, The Global Transformations Reader, (Ed.: David Held, Anthony McGrew), Polity Press, Cambridge, 2003.
10. Greider, William: Tek Dünya: Küresel Kapitalizmin Manik Mantığı, İmge Yay., Ankara, 2006.
11. Held, David, Anthony McGREW, David GOLDBLATH, Jonathan PERRATON, “Rethinking Globalization”, The Global Transformations Reader, (Ed.: David Held, Anthony McGrew), Polity Press, Cambridge, 2003, s. 92-98.
12. Hirst, Paul; Grahame THOMPSON, Küreselleşme Sorgulanıyor, (çev. Çağla Erdem, Elif Yücel), Dost Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2003.
13. Johnson, Chalmers, Amerikan Emperyalizminin Sonbaharı, (çev. Hasan Kösebalaban), Küre Yay., İstanbul, 2005.
14. Kafkasyalı, Muhammet Savaş, “Orta Asya’da Güç ve Zihniyet”, Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ed.), Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Türkistan-Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., 2011.
15. Kafkasyalı, Muhammet Savaş, Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerinden Farklı Bir Yaklaşım, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
16. Legram, Philippe, Open World: The Truth About Globalisation, Abacus, London, 2002.
17. Okur, M. Akif, Yeni Çağın Eşiğinden "Avrasya'nın Kalbi"ne Bakmak: Tarihten Geleceğe Orta Asya'nın Jeopolitiği Üzerine Değerlendirmeler, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., 2011.
18. Petrov, K. P.: “Глобализация”, <http://www.gejzer.ru/global.php>.
19. Rosenau, James N.: The Study of Global Interdependence, Londra: Pinter, 1980.
20. Stiglitz, Joseph E.: Küreselleşme, Büyük Hayal Kırıklığı, Plan B Yay., İstanbul, 2002.
21. Walicki, Andrzej, Rus Düşünce Tarihi 1760-1900: Aydınlanmadan Marksizme, çev. Alâeddin Şenel, Ankara, V Yayınları, 1987.
22. Zengingönül, Oğul: “Küreselleşme Kavramı Üzerine Bir deneme”, Piyasa, C. 3, S. 12, Güz 2004, s. 15-29.

REZUME

M.S. KAFKASYALI (Turkistan) RETHINKING GLOBALISATION BY LOOKING FROM CENTRAL ASIA

This study investigates the voluntary mentality transformations witnessed by the Central Asian Turkic Republics as well as the involvement of other factors which force such mental/ideational changes in these ex-Soviet countries. Secondly, the paper scrutinizes the changes that have occurred within the context of globalization in the Central Asian region.

Д.Ж. МОЛДАБАЕВА

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ KEЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

В данной статье автор попытался проанализировать факты связанные с государственной структурой тюркских народов в древности и средневековье, а также выделил титулы и наименования связанные с государственной структурой, и дал пояснение на такие слова как: кенгес-той(совещание), каган, билге, аюки и.т.д. Автор хотел обратить внимание на особую методику и умелость тюркских народов создавать и править государством с древнейших времен. И тем самым заложили основу государственности всех последних народов Средней Азии.

Makalede Türk halklarının devlet bünyesindeki bulunan ünvan, rütbe, sıfatları analize edilmektedir.

Түркі халықтарының тарих сахнасына шығуы, мемлекет құрып, ел билеуі туралы түрлі зерттеулер мен еңбектер жазылып келеді.

Отан тарихын ұлттық тұрғыдан зерттеп зерделеу бүгінгі таңның өзекті мәселесі болып отыр. Тарихты тұтастай алып қарасақ, ежелгі заманан бастап адамдардың бір байрақ астына бірігуі, мемлекет, халық, ұлыс, ұлт қағидаларының қалыптасуы бір-бірімен тығыз байланысты әрі бірін-бірі толықтыратын түсініктер екені анық. Яғни тарихи тамырластықтан келіп туатын ұлттың қалыптасуы үшін, әуелі бір мақсатқа бағытталған, белгілі территориясы, ортақ мүддесі, мәдениеті бар халықты бір мемлекеттік құрылымға біріктіру қажет. Тарих бойынша осы міндетті үздік орындағандар ғана күшті мемлекет құрып, өз саяси биліктерін өзгелерге мойындата білген. Өткенімізге көз салсақ Түркі мемлекеттерінің «ұзақ уақыт тарих оқулықтарында» жазылып келгеннен өзгеше, әлдеқайда күрделі құрылымы болған тәрізді.

Бүгінгі таңда тәуелсіздіктің жиырма жылдығы қарсаңында, барымызды бағалап, жоғымызды түгелдеп жатқан жағдайда, отан тарихының ерте және орта ғасырлық тарихының кемшін тұсын айтпасқа болмас. Тұтастай алғанда, тарих саласы дамып, жаңа зерттеулер жасалып, жаңғырып жатқаны шындық. Десек те, қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан, оның қалыптасу кезеңі мен ерте тарихына қатысты, тарихты бөле жарып емес, тұтас халықтық тарих жазатын уақыт келді. Біздің ерте және орта ғасырлық тарихымыз Қаңлылар тарихы, Үйсіндер тарихы немесе басқа да жекелеген ұлыстардың тарихы тұрғысынан жазылған. Бұл, әрине, негізінен қазақ халқының тарихы. Яғни халықтың қалыптасу, мемлекеттік құрылымының қатаю кезеңі. Осы ерте дәуір мемлекеттері туралы жетік ғылыми мағлұматтарымыздың жоқтығы, оларды қарапайым көпшелі мемлекеттер, ұлыстар ретінде қарастыруға жол ашып келді. Қазақ елінің ерте

және орта ғасырлық тарихының жете зерттелмеуінің бір себебі, дерек көздерінің аздығы және олардың шет тілдерде (қытай, арап, парсы) болуы, бұл салада ұзақ жылдар ұлттық кадрлардың дайындалмауы салдарынан орыс шығыстанушыларының аударма-зерттеулерімен шектелуге және солар қалыптастырған пікір төңірегінен шыға алмауға алып келді.

Ал енді бүгін тәуелсіз қазақ зерттеушілері үшін барлық жол ашылғанымен, сол тіл білімі қиындықтары әлі де кедергі болуда. Орта Азия тарихының атасы В.В.Бартольд та атап көрсеткендей, орта ғасырлық тарихты зерттеу үшін әрі тарихшы, әрі тілші, әрі шығыстанушы болу қажет. Десек те, осы орта ғасыр бойынша түркі халықтарының ортақ тарихы бүгінгі Түркия Республикасында жете әрі жан-жақты зерттеліп келеді. Деректерді оқу әрі тарихи талдау жасауда түрік әріптестерімізбен тәжірибе алмасуға әбден болады.

Әсіресе орта ғасырлық мемлекеттердің құрылымы туралы тиянақты әрі дәйекті зерттеулер қажет. Өйткені қазақ халқының мемлекеттік тарихын жазу үшін, олардың сонау ежелгі дәуірден бастап түркі тайпаларының мемлекет құру және басқару дәстүрін жалғастырушы халық екенін дәйекті зерттеулермен дәлелдеуіміз қажет. Шындығында қарапайым көпшелі мал шаруашылығымен айналысып, соғыс саясатының арқасында шығысы Қытай, батысы Шығыс Европа, оңтүстігі Қаратеңіздің солтүстігіне дейін, ал солтүстігі Сібірге дейін созылған ұлан-байтақ территория мен осы территорияны мекен еткен этникалық жағынан әр түрлі халықты бір биліктің астында біріктіру, қарапайым халықтың қолынан келер іс емес тәрізді.

Әрине, соғыс орта ғасырда саяси күшпенді мойындатудың, территорияны кедейтудің басты тәсілі болуы мүмкін. Яғни күштінің әлсізді бағындыруы тәрізді. Десек те, құрылған мемлекетті басқару, байлығын асыру тек соғыстың күшімен болмасы анық. Ал, түркілер сонау Ғұн, Үйсін, Қаңлылардан бастап, Түркі, Түркеш, Қарлұқ, Оғыз, Қыпшақ, Қарахан дәуірінде мемлекеттік құрылымды қалыптастырып ғана қоймай, үздіксіз дамытып отырған. Осы мемлекетті басқару біліктілігінің арқасында Түркілер ғасырлар бойы Евразия сияқты алып территорияны билеп келді [1, 22].

Мемлекеттік құрылым айтар ауызға оңай болғанымен, қыр-сыры көп күрделі жүйе. Себебі, сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен тарихы бар Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келген. Бүгінгі таңда Қазақ елі тәуелсіздігіне бар болғаны жиырма жыл болғанына қарамастан, әлемдік деңгейде мемлекеттермен жоғары дәрежелі қарым-қатынастар қалыптастыра білуі де осы мемлекет басқару дәстүрі мен құндылықтарға ие болып келуінде болса керек.

Төменде осы мемлекеттік құрылымдарға жалшы шолу жасап, олардың негізгілеріне тоқталамыз. Ежелгі дәуірде қалыптасқан алғашқы мемлекеттік бірлестік Ғұн мемлекеті. Ғұн мемлекетінен бастап Түркі қағанатына дейін

ерте дәуір мемлекеттерінің құрылымына шолу жасар болсақ, олардың ортақ тұстарын көру қиын емес.

Мемлекеттік құрылымда маңызы жағынан ең бірінші – Мемлекеттік Мәжіліс «Той» келеді. Көне түркілерден Ғұн мемлекеті тарихына қатысты деректерде Мөде (Мете) хан тұсында (б.з.б. 209-174жж.) діни және мемлекеттік істерге байланысты Үш түрлі жиын сөз етіледі. Бірінші жиын жылдың бірінші айында Танхудың (билеушінің) сарайында өткізілсе, екіншісі көктем мезгілінде, жылдың бесінші айында өткізілетін болған. Ал соңғысы малдың семіріп, жетілген күз мезгілінде өткізілген [2, 45]. Осы үш жиын-тойдың ішінде маңызы жағынан жоғары тұратыны деректердің жазуына қарағанда, екіншісі, яғни көктем мезгілінде өткізілетіні болса керек. Осы жиында жердің, елдің жаңаруына, ата-баба рухына құрбан шалынып, бәйге салып, сайыс ұйымдастырып қана қоймай, мемлекеттік маңызы бар мәселелер мысалы: тақ мұрагерінің жариялануы, таққа отырғызу, заң жариялау немесе өзгерістер енгізу, елдің ішкі-сыртқы мәселелері туралы шешімдер осы той-жиында талқыланатын болған. Түркі халықтарындағы осы той-жиын дәстүрі Европа Ғұндарында да болғаны туралы Византия тарихшысы Прискос жазады. 448 жылы Византия елшілерімен бірге Аттианың қабылдауында болған бұл тарихшы, Ғұндардың Византия ұсыныстарын талқылау үшін «қалаулылардың мәжілісі» (Logades) шақырылғанын жазады [3, 247].

Осы сияқты жиындардың Табғаштарда «уәзірлер жиыны», Хазарларды «ақсақалдар мәжілісі» ал, Печенектерде мемлекеттік мәселелер «Мәжіліс–Коменто»да қаралатын [4, 136-180].

Махмұт Қашқари Оғыздарда тойдың болмағанын олардағы мемлекеттік істер «Тірнек-дернек»терде талқыланатынын айтады (Қашқари ДЛТ: 477) [5, 30].

Оғызхан дастанында да той сөзінің мағынасы жиын, кездесу, мәжіліс дегенді білдіреді. Сонымен қатар «Той» сөзі көне түркі жазба ескерткішінде (Тонькөк) үш жерде; «той-гун» (toy-gun) түрінде кездеседі. Бұл сөзді В.Томсоннан бастап бірнеше зерттеушілер «жоғары дәрежелі мемлекет пенеуінігі» түрінде аударуға тырысты [6, 24].

Бірақ, түрік ғалымы И.Кафесұлы «той-гун» сөзінің тіркесіндегі гун сөзі «бірлік, ұйым немесе ұйымның мүшесі» дегенді білдіреді, демек той-гун сөзін тойға мүше, тойға қатысушы деп аударған жөн» деген тікір айтады [3, 249].

Қытай жылнамаларында «той-гун» сөзі «Та-куан» түрінде кездеседі. Қытай деректері осы «Та-куанға» кіретін адамдардың титулдарын көрсетіп жазады. Оладың арасында: Текин, Кулчор, Апа, Еркин, Иен-хунг-та, Тудун, Елтебер, Тархан т.б болған [6, 21]. Осы титулдағы адамдар мемлекеттің әскери-азаматтық істерін басқаратын және мемлекеттік мәжіліс-тойға қатысуға құқылы тұлғалар болған. Демек, Той-гун немесе Той-гүн сөзі тойға-мәжіліске қатысушы мағынасына келеді.

Мұндай мемлекеттік мәжілістің басқарушысы елдің билеушісі – Қаған болған. Дегенмен қандайда бір себеппен қаған немесе қаған уәкілі тойға қатыса алмаған жағдайда мәжілісті қазіргі мағынасында «үкімет басшысын» білдіретін, билеушінің әулетіне жатпайтын «Айгуджы» немесе «Өге-үге» басқарған (Тоныкөк жазуында 10, 21, 29, 49 қатарларда Айгуджы түрінде айтылады). Атқаратын қызметіне қарағанда орта ғасырлық Айгуджылар бүгінгі үкімет басшысы – премьер-министр қызметінде болған (Түркдоған 1993: 85).

Мемлекеттік құрылымдағы келесі маңызды орган бұл – Үкімет, орта ғасырлық атауы – Айюки. Жоғарыда баяндалған той-мәжіліс мемлекеттің саяси-әскери және мәдени мәселелері қаралатын ең жоғарғы орган екенін көрдік. Мұндай мәжіліс-құрылтайлар жылда бір рет шақырылып, маңызды мәселелер талқыланады. Ал мемлекеттің өзге де кезек күттірмейтін ірілі-ұсақты мәселелері, маңызы жағынан «Тойдан» шағын «уәзірлерден құрылған үкімет» кейінгі орта ғасырлардағы атауымен «*Диуан – диван*» мәжілістерінде қаралатын [3, 251].

Қытай деректерінде Ғұндардан бастап түркі мемлекеттерінің түгелінде дерлік «билікті жүйелеуші, сыртқы байланыстарды қадағалаушы қызметін атқаратын **бұйрықтар** (уәзірлер) туралы» мағлұматтар баршылық.

Үкімет сөзі көне түрікшеде **Айюки** немесе Айюкі деп аталатын [3, 252]. Орхон жазбаларында бұл сөз «Түрүк Білге қаған айюкыка інім Күлтегін күзедү отуртым» яғни (мен) Түрік Білге қаған, үкіметке інім Күлтегінді күзетуге отырғыздым [3, 251].

Түркі мемлекеттерінде үкімет мүшелерінің саны әр уақытта әр түрлі болып өзгеріп отырған. Дегенмен, қытай деректеріне қарасақ, Ұйғыр қағанаты мен Түркі қағанаттарында үкімет мүшелерінің саны тоғыз бұйрықтан тұратын [7, 4]. Деректердегі мағлұматтарға қарағанда, осы тоғыз бұйрықтардың алтауы «сыртқы бұйрықтар» ал үшеуі «ішкі бұйрықтар» болып жіктелген сияқты.

Ибрахим Кафесұлы өзінің «Түрік Ұлттық Мәдениеті тарихы» атты еңбегінде Лиу Мау-тсайдың (Liu Mau-tsai) қытай деректері негізінде жазылған еңбегіне талдау жасай келе «бұйрық-бақан-министр» атқаратын қызметтері тұрғысынан алғанда бір-біріне өте жақын түсініктер делінген. Орта ғасырлық түркі мемлекеттеріндегі әлеуметтік жіктелу және титулдар туралы қытай деректері олардың атауларын жеткізгенімен, осы титулдағы адамдардың нақты атқаратын қызметтері туралы жітік мағлұмат бермейді.

Орхан Түркдоған «Түркі тарихының социологиясы» атты еңбегінде осы әлеуметтік жіктелу тақырыбын зерттей келіп, көне түркі жазбаларынан бұл сұрақтарға жауап табуға болатынын айтады. Жазба ескерткіштерге сөздік талдау жасай келіп, төмендегі әлеуметтік титулдарды анықтайды: а) қаған; б) қаған уәкілі; в) жабғу; г) шад; д) билеуші әулетінің мүшелері – текиңдер; жоғарғы дәрежелі мемлекет шенеуніктері: е) тудун, чор, буйрык, тархан, бектер, ж) халық – будун (Түркдоған 1993: 93). Осы титулды

қызметкерлерден Чор мен елгеберлер жаулап алынған жерлерді қағанның әскери уәкілі ретінде басқарып отырған. Ал, тудуңдар салық жинау ісімен айналысқан.

Мемлекетті басқарушылардың басында билеуші – қаған тұрады. Билеушілердің әр түрлі титулдары мен лақап аттары болған: түркі мемлекеттерінің билеушілері V ғасырға дейін әсіресе а) Танху, б) шан-юү титулдары жиі қолданған. V–VI ғасырлардан бастап қаған(хакан), хан, жабғу, иди-кут, елгебер, еркін (күл еркін – ұлы еркін) сияқты титулдар деректерде жиі кездеседі. Бұлардың арасында кеңінен таралғаны және қолданылғаны «қаған» яғни «император» титулы болса керек [8, 44]. Қағанан кейін мемлекет ісінде маңызды орын қағанның бәйбішесі – Хатундікі еді. Одан кейін тақ мұрагері ханзада– Елик–бек келеді [9, 119].

Түркі мемлекеттерінде сыртқы байланыстар мен қатынастарды қалыптастыру мен дамыту ісі тұрғысынан «сыртқы істер уәзірлігі» маңызды орынға ие болатын. Көне түркі мемлекеттерінде елшілік–дипломаттық қызметтерді атқарушылар – Білгелер деп аталатын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы, Алматы:Білім. 1997.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, Москва, 1969
3. Kafesoğlu Ibrahim. Türk Mili Kültürü. Ankara, 1996.
4. Kurat Akdes Nimet. Peçenek Tarihi, Istanbul. 1937.
5. Şeşen Ramazan. İslam Coğrafıyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri Ankara. 2001.
6. Bombacı A. On the Ancient Turkish Title Eltabar. 1970.
7. Rasony Laszlo. Tarihte Türklük, Ankara:TAKE yay. 1991.
8. Grousset Rene, Bozkır İmparatorluğu Tarihi, Istanbul. 1996.
9. Togan Zeki Velidi. Bugünkü Türkilli Türkistan ve Yakın Tarihi, Ankara. 1981.

REZUME

D. MOLDABAEVA (Almaty)

SOME PROBLEMS OF STATE STRUCTURE OF TURKIC PEOPLES IN THE ANCIENT TIME AND MIDDLE AGES

The article deals with the facts concerning the state structure of Turkic peoples in the ancient time and middle ages, as well as the titles and names, such as: kengestoy (meeting), kagan, bilge, ayuki and etc. Turkic peoples have had a special method and skill to form and rule the state since the ancient time and established the basis of state system of all Central Asian peoples.

М.ДАВЛЕТЯРОВ

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РОДСТВЕННЫХ ГРУПП В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ
КАРАКАЛПАКОВ

Мақалада автор қарақалпақтар өмірінде маңызды орынға ие туыстық қарым-қатынастар жөніндегі этнографиялық зерттеу нәтижелерін ұсынады, мысалдар келтіре отырып оған ғылыми талдау жасайды.

Makalede Karakalpakların akraba ilişkileri ve bu ilişkileri adlandırma süreci araştırılmış ve analize edilmiştir.

У каракалшаков, как и многих других родственных народов, до сих пор сохраняется, особенно в аулах приверженность к традиционному быту – привязанность к своему кругу родственников, привычная соседская и родственная обстановка, повседневная забота о престарелых родителях и родственниках. Данная работа актуальна тем, что без изучения таких родственных групп, и их связей нельзя правильно понять общую историю народа.

В начале взглянем в недалекое прошлое, где родовые подразделения «*көше*» имели огромное значение в хозяйственной, и социально-экономической жизни общества. Родовое отношение в прошлом и в некоторых местах сейчас определяет тип расселения каракалшаковского населения. Жители каждого каракалшаковского аула принадлежат к определенному *уру*. В свою очередь каждый *уру* делится на части, образующие группу близкородственных семей, мелкое родовое подразделение – *көше*, которую в этнографии принято называть семейно-родственной группой. Если внутри *уру*, реальные родственные связи отсутствовали, то в небольших *көше* объединялись действительно близкие кровные родственники, состоящего из трех-четырех поколений, представители которого называют друг друга *туұысқан, жақын туұысқан* - родственник. Родственники после трех-четырех поколений (в зависимости от родственных отношений разных групп) считаются дальними родственниками. Но независимо от этого все они потомки одного примечательного человека, от имени или прозвища которого получает свое название данная родственная группа. Вместе с тем, по отношению ко всем родственникам применяется термин «*аталас*», так как каракалшакам свойственно определять родство по отцовской линии.

Но, несмотря на существование семейно-родственных связей, на сегодняшний день термин *көше* по отношению к ним не употребляется. Если сопоставит с прошлым временем (примерно XIX – начало XX вв.), то семейно-родственные группы, входящие в определенное *көше*, в настоящее время не находятся на одной территории, в обязательном порядке как в прошлом. Если в прошлом, семейно-родственные группы расположились по соседству на определенной территории и иногда составляли целый аул, то в

настоящее время в зависимости от разных факторов, та структура, то есть расселения данных групп в вышеуказанном порядке уже разрушена. Несмотря на разбросанность этих групп, в настоящее время все же сохраняются родственные связи. Смешанность и разбросанность, родственных групп связана с разными факторами. В прямом смысле, слово «*көше*» в настоящее время не имеет кровно-родственный характер как раньше, а имеет территориально-соседский. То есть это означает что, данное понятие утратило свое прежнее значение. Кроме того, это связано тем, что со временем родственники одного «*көше*» считавшиеся в прошлом близкими родственниками становились дальними, отделялись друг от друга.

В последнее время независимо от того, насколько эти родственные группы отделялись друг от друга территориально, стараются придерживаться родственные отношения. Есть семьи, которые придерживают родственные отношения с большим количеством родственников, стремятся, не отдалятся от дальних родственников, так как считают, что они все же являются потомками одного предка, и в интересах поддержки друг друга в разных жизненных ситуациях. Для этого предпринимаются, разные меры, например, когда сын женится, то для него по традиции должны назначать «*мурындық ата, мурындық ене*» (означает, второй отец, мать), которые в дальнейшем становятся наставниками и покровителями молодоженов. Такие, новые родственные связи обновляют, укрепляют ранее постепенно разрушившиеся родственные отношения. Члены таких групп стараются участвовать во всех мероприятиях устраиваемые в доме того или иного родственника, связанные со свадьбой, похоронами и т.д.

Есть различные мнения, воззрения в отношении к родственным связям, что можно увидеть из реальной жизни людей, из их рассказов. В целях укрепления родственных отношений, родственные семьи стараются, не упустить ни одного мероприятия друг у друга, связанные с разными событиями. Информатор Гулаш из Кегейлинского района, *уру Кенегес, Ақ тоғыш*, рассказывала примеры из своей жизни. «Недавно в нашем ауле – рассказывает она – у соседа женился сын, его зовут, сам он живет в городе Нукусе. В честь этого там, в Нукусе его родители устраивали *шашыұ*. Они наши дальние родственники со стороны моего мужа. На этот *той* пригласили и нас. В народе есть такая поговорка «*Ысытқан суўдан қалдырмайды*», (букв. «Не оставляют попусту и от горячей воды»). Несмотря на дальнюю родственность, мы держим тесные связи, и поэтому мы часто приглашаем, друг друга к себе в гости независимо от значимости мероприятия» [1].

Здесь информатор говорит о том, что несмотря на дальнюю их родственность их приглашали на маленький *той* - «*шашыұ той*» (*шашыұ*, букв. – разбрасывание), на котором обычно участвуют самые близкие родственники, и соседи (без помощи которых устраивать всякие мероприятия, имеющие общественный характер невозможно), вместе с тем

отмечая, что все эти угощения, и участие в нем в некотором роде влияют на экономику семьи. Обычно, в настоящее время на такие мероприятия как, «*шашыў той*», «*бесик той*», «*сүннет той*», «*садақа: қырқы, жүзи*» и др. приглашают гостей выборочно, желательнее только близких, так как все эти мероприятия по значимости считаются небольшими по сравнению с другими.

После этого, информатору Гулаш был задан вопрос: наверное, вам трудно приходится, каждый раз участвовать в таких мероприятиях родственников и соседей, так как на каждое из таких мероприятий идете с подарками, на что она ответила так: «раньше наши родители держали со всеми родственниками тесные связи, участвовали во всех их угощениях. И чтобы никто не говорил, что мы после смерти наших родителей прерывали отношения со всеми родственниками, стараемся поддерживать связи, хотя бы с теми, которые были близко знакомы с нашими родителями. Кроме того, мы живем в доме родителей (*улкен үй* – букв. большой дом, дом родителей), наследовавшим всем, что осталось от родителей, так как мой муж самый младший среди сыновей, и кроме того, могут, сказать что я, его жена плохая, которая заставила его отречься от их родственников» [1].

Регулирующую роль в родственных отношениях, которые делают его более крепким, являются родственные мнения. Высказывания, критика и др. со стороны родственников управляют, и контролируют поведение и действия их членов. «Трудно, ну что поделать», – рассказывает наш следующий информатор Ниятуллаев Бегдулла, 1958 г.р., уру Кенегес, Ақ тоғын, Кегейлинский район, отвечая на аналогичный вопрос с первым. «Если не участвуешь, когда приглашают, неудобно перед ними. Например, у моего зятя семь братьев, и я должен на каждом из их мероприятий принимать участие, если к некоторым не приеду, они будут моим сестрам предьявлять свои недовольства, за что обидятся мои сестры на меня»[2].

Когда информаторам задали вопрос нужна ли на самом деле данная традиция, сохранять родственные отношения, они обычно отвечают: «*булда өрис* (*өрис, ен жайыў* – букв. «распирение», в прямом смысле слова, данный термин применялся по отношению к скотоводческому хозяйству, означало «пастбище» для скота, в данном случае означает *ен жайыў* – «распирение»). Никакой пользы от этого нет, только ради уважения к своим родителям сохраняем отношения с родственниками, принимаем участие во всех их празднествах, то есть, так делали наши родители, и мы делаем также»[3].

По мнению большинства информаторов, лучше, когда родственников много, они ими гордятся, что в трудные моменты получают от них хотя бы моральную поддержку [4]. Информатор Хожанов Сатбай, 1942 г.р., уру Кенегес, *Өмир*, Кегейлинский район, говорит, что «если не сохраняешь взаимоотношения с родственниками, то отделяешься от них, не участвуешь в 2-3 мероприятиях родственника, на следующий раз тебя не будут приглашать, и все остальные родственники» [5].

Много интересного рассказала информатор Хожамуратова Жишекгул, 1937 г.р., *уру Кенегес, Араншы*, Кегейлинский район. Она говорит, что она иногда, несмотря на свою старость сама ходит на приглашения родственников, что ее сыновья еще не хотят участвовать в них, так как они с ними не знакомы. Для этого она старается, что бы на все эти приглашения ходили ее сыновья, чтобы познакомились, и строили отношения, с сыновьями родственников. Она остерегается того, что если она не поедет на их угощения, то может быть, никто не придет на ее похороны, на свадьбы ее внуков и т.д. «Если пропустишь 2-3 мероприятия у родственников, - говорит информатор Хожамуратова Жишекгул – то на следующий раз не приглашают, и постепенно становишься отделенным от них. Родственники скажут, не надо его приглашать, все равно он не придет и другие высказывания в таком роде. И чтобы этого не случилось, ради своей же чести постарайтесь иметь взаимоотношения с родственниками. В крайнем случае, останетесь без родственников». «В Нукусе – продолжает свой рассказ Хожамуратова Жишекгул – живет наш сородич, *уру Кенегес, Ақтоғын*, по профессии композитор. Он родился здесь, в нашем ауле. Сейчас живет там, в Нукусе. С *аулом*, где он родился, то есть с нами не имеет никаких отношений. Недавно он женил своего сына, и пригласил на *той* весь наш *аул*. В конце приглашительной бумаги – *патек қағаз*, (бумажка, в котором написаны дата, место, имя устраивающего угощения и имена гостей, приглашенных на мероприятие) он написал: «до сегодняшнего времени я не участвовал ни в одной из ваших мероприятий, с этого времени постараюсь с вами укрепить отношения. Если сможете, приходите. Но никто из нас не поехал» [6]. Добавляя к этому, она с уверенностью говорит, что родственники нужны, во всех случаях жизни.

В городе по сравнению с сельской местностью, преданность к традициям, не часто проявляется в быту, не часто считаются с обычаями, что в большинстве случаев исходят из требований времени. Данный фактор, в свою очередь влияет на деятельность института родственных групп. Например, в рассказе информатора Хожамуратова Жишекгул, ясно видно сравнение сельской местности с городом. Она говорит: «когда я по делам была в городе Нукусе, случайно проходило мимо одного дома, где проводили *той*, увидев это, я удивилась, что перед домом никого из гостей, или танцующих почти не было. А когда мы празднуем *той*, перед нашим домом всегда будет полно людей, каждого гостя обязательно встречаешь с открытой душой, с танцами, чтобы гость был доволен, все это ради их чести, и ради своей. Вместе с тем, сам становишься довольным всем, что дошел до этого дня» [6].

Информатор Жуманиязова Угылхан, 1938 г.р., *уру Кенегес, Әмир*, Кегейлинский район, говоря о необходимости в родственниках привела интересные примеры из своей жизни. «Когда дети вырастут и женятся, - говорит информатор Жуманиязова Угылхан, - тогда сторона невесты от

других людей будут спрашивать о тебе, есть ли у тебя родственники, кто они. Если у тебя нет мужа, то это тоже будут осуждать. Когда устраиваешь той, все родственники приходят, при знакомстве со сватами будут по отдельности каждого спрашивать, интересоваться кто он такой, кем работает и т.д. Они оценивают по количеству родственников. Если родственников мало, сваты подумают, что ты не склонный иметь взаимоотношения с родственниками, по их мнению, это означает, что со сватами в дальнейшем строить родственные отношения будет не легко и т. п. высказывания» [7].

Было интересно узнать, как относятся, и как усваивают данную традицию молодое поколение. На данный вопрос, дала свое мнение, информатор Хожамуратова Жишекгул, которая сказала, что «если каждый раз не будешь говорить о традициях, обычаях, не приведешь из него примеры в быту, не узнают. На приглашения родственников, которые я сама не смогу поехать, отправляю своих сыновей. А там скажут, что я не смогла приехать, на первый раз познакомятся с родственниками, на следующий раз уже привыкнут. Таким образом, постепенно укрепляются родственные взаимоотношения. Туда я обычно отправляю сына вместе со своей женой, чтобы познакомил и свою жену. Большинство людей на такие приглашения до старости лет едут сами. В результате сыновья, не познакомившись, не узнают друг друга и, следовательно, родственные взаимоотношения между этими родственниками постепенно прекращаются» [6].

В данной работе сделана попытка, выявить роль родственных групп в быту каракалпачков. Наши полевые этнографические исследования показали, что роль родственных групп в быту каракалпачков очень огромна, оно как социальный институт, регулирующий родственные отношения, является важным фактором в укреплении целостности общества в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Полевая запись автора за 2010 г., №69.
2. Полевая запись автора за 2010 г., №70.
3. Полевые записи автора за 2010 г., №45, 46-54, №60, 61....
4. Полевые записи автора за 2010 г., №72, 74-79.
5. Полевая запись автора за 2010 г., №74.
6. Полевая запись автора за 2010 г., №77.
7. Полевая запись автора за 2010 г., №78.

REZUME

M. DAVLETYAROV (Nukus) FAMILY TIES IN KARAKALPAK'S LIFE

The article deals with the ethnographic research results concerning the family ties in Karakalpak's life which is very important.

Ш.КАЛЛЫКЛЫШЕВ

ИСТОРИЯ КАРАКАЛПАКСКОГО ДЕКОРАТИВНО-
ОРНАМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Мақалада қарақалпақ халқының ұлттық ою-өрнек түрлері және олардың осы күнге дейінгі даму тарихына талдау жасалған.

Maқalede Karakalpak halkının milli nakış türleri ve bunların gelişme tarihi söz konusudur.

История каракалпакского орнаментального искусства уводит нас в далекое прошлое. Каракалпакский народ не был в изоляции, постоянно приходил в соприкосновение с другими народами, знал не только кочевой образ жизни, но также земледелие и ремесла, ставшие для него жизненной необходимостью. Этой темой заинтересовались в свое время Т.А.Жданко, И.В.Савицкий, Л.И.Ремпель, А.А.Алламуратов и др.[1]. Попытаемся дополнить сокровенные мысли и идеи предшественников на основе последних достижений искусствоведческой, историко-археолого-этнографической наук. [2].

Предками каракалпакцев, то есть теми племенами, из которых сложилось в дальнейшем этническое ядро каракалпакцев, следует считать древних апасиаков. Особенно отчетливо вырисовывается связь каракалпакского искусства с наследием племени апасиаков (VI - IV вв. до н.э.). Архаический орнамент эпохи степной бронзы (II тысячелетие - середина I тысячелетия до н.э.) был той средой, в которой зародился “бараньи рога” (“муйиз”). Роль муйиза в каракалпакском народном искусстве очень значительна. “Муйиз” - это символ производительной деятельности скотовода и еще шире - образ-понятие почти универсального значения. Бараньи рога означали священный атрибут царей Хорезма, венчали голову обожествленного на Востоке Александра Македонского (Искандера Зулкарнайна). Крупные чеканного золота нашивные бляшки в виде заоваленного на концах креста или четырехлепестковой розы с валиком по краю и ложной зернью, подвески со тканым орнаментом и бахромой из золотой проволоочки, образующий ряд S-образных завитков - все эти мотивы на ювелирных изделиях из золота и серебра из Чирик-рабата можно относить к прототипам каракалпакского орнамента.

Исторические обстоятельства приводили отдельные группы каракалпакцев то в южнорусские степи, то в бассейны рек Урала и Волги, то снова возвращали их в родное Приаралье, в низовья Сырдарьи и Хорезм; они двигались далее в Ферганскую долину, в районы среднего и нижнего Зеравшана. Искусство каракалпакцев, приходя в близкое соприкосновение с искусством других народов, - не только степных, но и с развитой городской

цивилизацией, стало многослойным в историческом и этническом отношении.

Предметов художественного ремесла и искусства предки-печенеги нам не оставили. Поэтому в “Очерках истории СССР” (Москва, 1959.-т.II.-С.731) был довольно скептический вывод относительно того, что “у них не было ни развитого ремесла, ни самобытной культуры”. Однако область обитания этих выходцев из степного Востока оказывала определенное влияние на искусство Древней Руси.

Сердцевидные пальметты с роговидными завитками на фресках Софийского собора в Киеве (XI в.) и Георгиевского собора в Старой Ладоге (XII в.) близки каракалшакскому узору. Это означает, что в русский орнамент вошли элементы тюркского степного узора.

Касаясь истоков искусства каракалшаков, будет правильнее сосредоточить свое внимание на широком древнем пласте степных культур Восточной Европы и Азии. Из него-то и выкристаллизовался орнамент каракалшаков.

Наиболее древние, архаизированные орнаменты каракалшаков сохранились в узорных кошмах (ромбы, зигзаги, крючки), в ковровых изделиях, составляющих убранство юрты, в вышивках и резьбе по дереву. Дальнейшим элементам орнамента принадлежат зигзаги, елочный рисунок, ступенчатые зубцы и ромбы, треугольники квадраты с пересекающимися диагоналями и дужками. Крайне архаичны также рассеченные круги с вписанными в ромб или овал с крестами. К ним примыкают фигуры, напоминающие след животного, здесь же и различные S-образные и Z-образные фигуры, а также скобки, завитки и другие знаки, частью возникшие под влиянием других мотивов, в том числе и нестепного происхождения; они были восприняты из искусства тех народов, с которыми каракалшаки находились в общении и близком взаимодействии.

Резной и штампованный орнамент карлукского времени (VIII–X вв.) из Отрарского оазиса непосредственно подводит нас к резьбе каракалшаков. Изображения арочек, круглый солярный рисунок, розетки, лунницы, овалы и другие элементы сырдарьинского узора VIII–X вв. можно считать типичными и для современного народного искусства каракалшаков. “Сердечки” как разновидность пальметты, принятой в греко-восточном, иранском и среднеазиатском искусстве поздней античности и раннего средневековья в результате переработки тоже превратились в разновидность муйиза. Сердечки у каракалшаков состояются из расщепленного внизу парного муйиза, половинки которого перемещены местами.

Бутоны, фигурный лист, цветок с усиками - мотивы типичные для узбеков и таджиков подверглись каракалшакскими мастерами основательной переработке и придавалось значение фигурного силуэта, часто отвлеченного и далекого от реальных форм органической природы.

Розетки и медальоны XI-XVI вв. мастеров Мерва, Бухары, Самарканда, Ургенча у каракалпаков наполнялись совершенно новым смыслом, имея лейтмотивом все тот же муйиз. Многие мотивы каракалпакского орнамента восходят к тем временам в истории тюркоязычных народов, когда каждое племя имело свое священное животное и свою тамгу, то есть свой герб.

Естественно, в каракалпакской резьбе по дереву немало мотивов, наблюдаемых в архитектурном декоре памятников позднего средневековья, особенно Хивы. Здесь и характерный вьюнок “ислими”, узкий с отгибом лист с выкружкой или ягодой - “маргуля”, бутон или цветок - “гуль”. Особенно поражает в каракалпакском резном узоре полное тождество комбинации фигур, известные еще в резном ганче XI-XII вв. из комплекса Хаким ат -Термези в Термезе или на портале XII в. мечети Магоки Аттори в Бухаре. Повторяются мотивы резного ганча и резных кирпичиков XII в. типичные для мавзолея Санджара в Мерве и других памятников архитектуры Южной Туркмении преимущественно XII в.

Многие мотивы каракалпакского узора восходят к орнаменту У-Х вв. тканей Согда, Ирана, Сирии, Византии, Египта, тканям Средней и Передней Азии XI-XII вв. Посредником были бухарские, гиссарские, маргеланские и другие абовые шелка и узорный бархат. Каракалпакские народные мастера перерабатывали их самым решительным образом в соответствии с собственной традицией степного узора.

У каракалпакского орнамента есть свои темы, главные из них - природа степей и труд. Ярко выраженное чувство ритма, любовь к повторности мотивов, замедленность мерных темпов, симметрия и уравновешенность - эти общие черты народного искусства спрят в нем с живым воображением.

Таким образом, “каракалпакский народ имеет древнюю и богатую историю. Он известен всему миру своей национальной культурой, своеобразным искусством, классической литературой, духовными ценностями, обычаями и традициями” [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Москва, 1959.-Т.3.-С.383-423; Его же. Изучение народного прикладного искусства каракалпаков // Советская этнография. Москва, 1955. №4; Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва. 1948; Его же. По следам древнехорезмийской цивилизации.-Москва. 1948; Его же. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва. 1952; Его же. К вопросу о происхождении каракалпакского народа // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Москва, 1947. Вып. 2.- С.69-75; Савицкий И.В. Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. Ташкент, 1965; Его же. Каракалпакстаннын сууретлеу искусствосы // Амударья, 1968.-№3.-С.106-119; Ремпель Л.И. К изучению каракалпакского народного искусства. Предисловие к книге И.В.Савицкого “Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. Ташкент, 1965.-С.5-25; Его

же. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961; Его же. Архитектурный орнамент южного Туркменистана X-начала XIII вв. и проблема "сельджукского стиля" // Труды ЮТАКЭ. Ашхабад, 1963. Т. XII; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. - Москва, 1965; Алламурастов А. Каракалпакская народная вышивка. Нукус, 1977; Фахретдинова Д. Народное искусство Каракалпакии // Декоративное искусство СССР. - Москва, 1963. - №8; Аведова Н., Волков В. Каракалпак халык коркем онери хаккында // Совет Каракалпакстаны, 1960, 9 январь.

2. Камалов С.К. Каракалпаклардын халык болып келип келиши хэм онын мамлекетлигинин тарийхынан. Нукус, 2001; Алламурастов А. Ак отау // Каракалпакстан маданияты, 1993, 1-15 январь; Горшенина С.М., Хакимов А.А. История искусств Средней Азии. Вторая половина XIX-XX вв. Изобразительное и декоративно-прикладное искусство. Ташкент, 1995; Горшенина С.М. Первые опыты художественной критики в Туркестане в конце XIX в начале XX в // Актуальные вопросы истории Узбекистана. - Ташкент, 1996. - С.73-78; Его же. Становление и развитие системы изучения истории искусств Средней Азии в Узбекистане. Конец XIX века-первая половина XX века. (Историографические аспекты). Автореф. дисс. ... канд.ист. наук. Ташкент, 1996; Культура Среднего Востока: развитие, связи и взаимодействия с древнейших времен до наших дней. Изобразительное и прикладное искусство. - Ташкент, 1990; Тлеубергенова Н.А. Традиционное жилище каракалпаков XIX-начала XX вв. - Автореф. дисс... канд. ист. наук. - Нукус. 1996;

REZUME

SH. KALLYKLYSHEV (Nukus) HISTORY OF KARAKALPAK DECORATIVE ORNAMENTAL ART

The article deals with the history of the national Karakalpak decorative ornamental art.

М.Қ.ТҰЯҚБАЕВ

XVI – XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЕР АСТЫ МҮРДЕХАНАСЫ

В статье рассматриваются особенности архитектурного решения неизвестного ранее в науке подземного семейного склепа, расположенного на южной стороне мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, вскрытого в 2000 г.

A.Yesevi Türbesi çevresinin güneyinde 2000 tarihinde keşfedilen aile mezarının mimari özellikleri araştırılmıştır.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің айналасында әр жылдары жүргізілген жер қазу, тегістеу жұмыстары кезінде бірнеше жер асты құрылыстарының кездейсоқ табылғаны мәлім. Бір бөлмеден тұратын бұл құрылыстардың үстіне кесенелер салынбағаны қызықты жәйттердің бірі. Әдетте, мұндай жер асты құрылыстары бір отбасына, не бір атаның өкілдеріне арналып салынады және бірнеше ғасыр бойы сол адамдардың қайтыс болғандарының мәйітін кіргізіп қоюға пайдаланылады. Мысалы, Рабия Сұлтан Бегім кесенесінің астындағы осындай құрылыста бес адамның мәйіті қойылған, ал 1975 ж. табылған жер асты құрылысынан жеті адамның сүйегі табылған. Бір қызығы олар көмілмей, ашық күйінде бастары-солтүстік-батысқа, беттері «құбылаға» бағытталып шалқасынан жатқызылған және барлығының дерлік табыт сияқты ағаш жәшікке (беті жабылмай) салынғаны анықталды [1] (1-сурет, 8).

Кейде бір ғана адамға арнап салынған жер асты құрылысы да кездеседі. Мысалы, 1985 ж. «Халуат» мешітінің оңтүстік жағынан осындай құрылыс табылды. Ұзындығы екі, ені бір метрдей құрылыс жерден бір метрдей көтерілген соң төбесі қырлы маяжон (арка) етіліп қышпен өріліп шыққан. Ішінде бір адамның мәйіті мұсылман ғұрпымен қойылған болып шықты; бұл да «лахатқа» жатқызылғандағыдай топырақпен көмілмей ашық жатқызылған. Яғни, осы құрылыстың өзі бұл мәйітке «лахат» қызметін атқарып тұр (1-сурет,15). Олай болса, мұндай жер асты құрылыстарын қалай атаған дұрыс болар еді. Осы уақытқа дейін археологиялық есептерде оларды «подземный склеп» деп атап келді, ал қазақ тілінде жазылған мақалаларда - «жер асты сағанасы» деп атап жүр. Біз, 1997 ж. Ахмет Ясауи кесенесінің солтүстік-шығыс бұрышынан 5-6 метр жерден аршылған тап осындай құрылысты «жер асты мүрдеханасы» деп атауды ұсынған болатынбыз (1-сурет, 11), себебі орысша «склеп» сөзінің ең жақын баламасы «мүрдехана» не «мәйітхана» болып шығады. Әрине, бұл сөз атқарған қызметіне қарай алынып отыр, өйткені «склеп» сөзі әртүрлі мағынада қолданыла беретіні айқын. Ал, «жер асты сағанасы» деген атаудың да бұл құрылысқа мүлде сәйкес келмейтіндігі айқын. Себебі, «сағана» деп құрылымы тік төрт бұрышты кірпіштен, не кесектен, не пахсадан тұрғызылған мола үстіндегі қоршауды айтады. Ал «склеп» деп мүрде қойылатын жер астындағы бөлмені атайтыны белгілі,

яғни, біздің қарастырып отырған құрылыстарымызды да «жер асты мүрдеханасы» деп атаған ләзім [2].

Ахмет Иасауи кесенесінің айналасындағы мұндай мүрдеханалар әзірге алтау, олардың екеуінің үстінде мавзолей-кесенесі бар (Рабия Сұлтан Бегім, Есім хан) (1-сурет, 2, 4), тек сегіз бұрышты кесене астында мүрдехана салынбағаны белгілі.

Егер архивке үңілсек, 50-ші жылдары кесенені қалпына келтіру жұмыстарымен Өзбек ССР-нің Мемлекеттік құрылыс басқармасының арнайы ғылыми реставрациялық шеберханасы айналысқанын көреміз. 1954 ж. кесене айналасын екі метрден аса қалыңдықта басып жатқан мәдени қабаттардан тазарту кезінде, ғимараттың солтүстік-шығыс бетінен екі жер асты мүрдеханасы табылады. Құрылыстарға алғашқы зерттеу жұмыстарын археолог (1-сурет, 10, 11) Н. Усманходжаев жүргізеді де қайта көміп кетеді. Ол кездері барлық күш Ахмет Иасауи кесенесіне жұмсалып жатқандықтан мұндай кішігірім құрылыстарға мойын бұруға мұрша болмаған. 1958 ж. археолог Н.Б. Немцева кесененің қас бетінің оңтүстік жағынан тағы бір құрылыс қалдығын аршып зерттейді. Мұның да астында мәйіттер қойылған жер асты мүрдеханасы бар екендігі анықталады [3]. 1960 ж. бұл құрылысты археолог Г.И. Пацевич Есім хан кесенесі деп жобалайды (1-сурет, 2).

1975 ж. кесененің оңтүстік батыс бетіндегі 40 метрдей жердегі XIX ғ. салынған құрылыс қалдықтарын сырып жатқан кезде тағы бір жер асты мүрдеханасы табылды. Құрылысты ғалымдар Л.Б.Ерзакович, Б. Нұрмұханбетов пен А.Ордабаев зерттеп шықты, қазіргі күні бұл ескерткіш «Белгісіз мазар» деген атпен белгілі (1-сурет, 8).

1954 ж. табылған екі жер асты мүрдеханасының біреуін (1-сурет, 11) біз 1997 ж. аршып зерттеп, қорытындысын ғылыми баспасөз беттерінде жариялаған болатынбыз. Өкінішке орай, осы беттегі екінші құрылыс (1-сурет,10) әлі күнге зерттелмей келеді. 70-ші жылдардағы қазба жұмыстарының планына қарасақ бұл жер асты мүрдеханаларының ең үлкені болып табылады (2-сурет, 2). Үлкен және Кіші Ақсарай тұстарынан салынған бұл мүрдеханалар Қазақ хандығы тарихымен тығыз байланысты болуы мүмкін.

Енді негізгі тақырыбымызға көшейік. Жоғарыда кесененің оңтүстік-батыс бетінен 1975 ж. табылған мүрдехана жайлы айтып өттік. Осы құрылыс жайлы «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштерінің шежіресі» атты көп томдық жинақтың алғашқы томында қысқаша анықтама берілген. Анықтаманы дайындаған белгілі реставратор-ғалымдар А.Н.Проскурин мен Б.Т.Тұяқбаева тағы бір құрылыс жайлы хабарлайды, олар «К югу от безымянного мавзолея в трех метрах зафиксированы руины еще одного небольшого мавзолея»-деп жазады [4]. Осы хабарды негізге алған Түркістан археологиялық экспедициясы, Мемлекеттік құрылыс-жөндеу және қалпына келтіру басқармасы және «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі біріге отырып,

аталған ескерткішті аршып, зерттеп, бұзылған жерлерін қалшына келтіріп қорық құрамындағы ескерткіштердің қатарына енгізуге шешім қабылдады.

2000 жылдың наурыз айының соңында анықтамада көрсетілген жерде көлемі 45 кв метрлік археологиялық қазба жұмыстары басталды. Айналадағы жер бедерінен 70 см төмен түскен соң-ақ күмбездің ұшар басы көрінді. Сонымен бірге, күмбезді қоршаған жер бетіндегі құрылыс қабырғаларының ізі де байқалды. Бұл, бір кездері жер асты мүрдеханасының үстіне салынған тік төрт бұрышты сағана құрылысының қалдығы сияқты. Сірә, қабырғаларының жоғары жағы саз кесектен қаланып ұзаққа шыдамаған болуы керек. Мұндай қоршаудың ізі екі метр тереңдіктен де (оңтүстік - шығыс беттен) табылды, бірақ бұл күйген кірпіштен тұрғызылған болып шықты (3-сурет). Әйтсе де, бұл екі қоршаудың да төменгі жағы мүрдехана қабырғаларымен байланыспайды, осыдан-ақ олардың жер асты құрылысының дәл орынын белгілеу және адам аяғы баспауынан сақтау мақсатымен тұрғызылғаны көрініп тұр. Негізінде мұндай жер асты мүрдеханаларының үстіне үлкен кесене тұрғызылуы тиіс (Есім хан, Рабия кесенелері сияқты) болатын, бірақ 1954, 1975 жж. табылған үш мүрдехана үстінен де ондай кесененің ізі де табылмады. Соған қарағанда, түрлі себептермен (саяси, экономикалық, діни) бұл мүрдеханаларға кесене мүлде салынбаған да болуы керек. Бір кездері үстінде сағана тамдары (немесе төрткүлақ там) болған да шығар, бірақ бізге дейін жетпегені анық. Біз қарастырып отырған жаңа мүрдехана үстінен табылған сағана құрылысының іздері осыған меңзейді. Байқауымызша, арнайы қазылған шұқырға мүрдехананы салып болған соң жартылай көміп, үстіне алғашқы сағана тұрғызылған. Уақыт тезінен ол сағана қираған кезде күмбездің ұшына дейін қайта көміп, екінші сағананы тұрғызған сияқты. Құрылысты толық ашу мақсатымен бұл сағана қалдықтарын бұзып алуға тура келді, сол пақта ғана мүрдехананың толық көрінісін көріп, өлшеп, зерттеуге мүмкіндік туды (4, 5-суреттер). Мұнда да әлі толық аршылмаған құрылысты көресіздер. Құрылыстың төрт бұрыш болып келген негізгі бөлігі әлі жер астында, аршыған соң оның биіктігі, қалыңдығы, және көлемі дәл анықталды (8-сурет).

Күмбес осы төрт бұрыштың үстіне «балхи» әдісімен қаланып 25-28 қатардан соң шеңберлеп қалау әдісіне ұластырылған. Төрт бұрышты бөлменің биіктігі 65-68 см ғана (9 қатар кірпіш), оның қабырғаларының өлшемі 360 см-н 410 см-ге дейін құбылады. Қалыңдығы бір жарым қатар, бірақ солтүстік батыс бетінен басқа жақтары тағы да бір, екі қатарлармен нығайтылған. Алдыңғы беті Ахмет Ясауи кесенесіне қаратып қаланып, күмбездің осы жақ бетінен есік өріліп шығарылған. Мұндай күмбезден есік шығару тәсілі тұңғыш рет кездесіп отыр. Мұнан бұрынғы 1975 жылғы және 1997 жылғы мүрдеханаларда есік төрт бұрышты бөлме қабырғасынан өріліп шығарылған болатын (Есім хан, Рабия кесенелерінің мүрдеханаларында да солай). Сонымен бірге, «балхи» әдісімен қаланған күмбездер «Халуат» жер

асты мешітінің «Ғар» бөлмесінде, Шығыс моншасының дәлізінде және 1975 жылы аршылған мүрдеханада (1-сурет, 13, 14, 8) кездеседі, бірақ оларда күмбез ұшар басына дейін осы әдіспен қаланған. Ал, мына жаңа мүрдеханада 28 қатар «балхи» әдісінен соң тағы да 13 қатар шеңберлеп қалау әдісі пайдаланылған. Ортағасырлық діни сәулет құрылыстарында кездесіп отырған бұл да бір жаңалық болып табылады. Мүмкін, Орта Азияның сәулет өнерінде бұл белгілі әдіс те шығар, әйтсе де Түркістан құрылыстарын зерттейтін сәулетші ғалымдардың есінде ұстайтын жаңалықтардың бірі екендігі даусыз (6, 7, 8-суреттер).

Күмбез көп бұрышты шеңбер түріндегі тесікпен бітіп, үстінен жалпақ тастармен (топырақ түспес үшін) жабылған. 1997 жылғы мүрдехана күмбезінің ұшар басындағы тесік те осылай жабылған болатын. Бұл тесік мүрдехана ішіндегі сыз бен ылғалдың аз да болса кемуіне әсер етері даусыз. Күмбездің жалпы биіктігі 190 см, ал төрт бұрышты қабырғамен қосып есептегенде 255-260 см-дей болады. Егер төрт бұрышты болып келетін күмбез іргесінің ұзындығын есептесек оның жақтары 360-410 см аралығында ауытқитынын байқаймыз.

Күмбезден өріп шығарылған есіктің биіктігі - 110 см, ені - 70 см. Оның табалдырығы төрт бұрышты бөлменің үстінен басталып, 10 қатар кірпішпен екі жақтауы өріліп шығарылған және 8 қатар кірпіш ішке қарай бірте - бірте жылжыта қаланып маяжон (арка) құрайды да оның үсті тағы да төрт қатар кірпішпен бастырыла қаланып жабылған. Құрылысты қалаған кірпіштердің өлшемдері 24,5 x 24,5 см-ден 26,5 x 27 см дейін құбылады. Бұл көрініс құрылысты салуға көне заманғы қираған құрылыстар кірпіштерімен қоса жаңа (XVI – XVII ғғ.) кірпіштер де пайдаланылғандығын көрсетеді.

1975 жылы бұл құрылыс тұрған жерді трактормен тегістеп, экскаватормен топырақ алғаны анық. Сол кезде құрылыстың төрт бұрышты бөлмесі мен күмбездің шығыс бұрышына үлкен зақым келген. Экскаватор қалағы бұл бұрышты опырып жіберіп, биіктігі - 170 см, ені - 70 см болатын «тесік» пайда болған. Соңынан ол жерді өз кірпішімен балшық араластырып бітеген болыпты, бірақ, қайта қалшына келтірмесе болмайтыны көрініп тұр (6-сурет).

Мүрдехана есігі де сол кездері ашылған сияқты, әдетте мұндай есіктерді саз кесекпен қалап тастайды, мұнда ағашпен және топырақпен жаба салғаны көрініп тұр. Ішке енгенімізде бұл жобамыздың шындыққа жақын екендігіне тағы да куә болдық. Жоғарыда – мүрдеханаларға мәйіттер көмілмей, еденіне қатарластырылып қойылатынын айтқанбыз, мұндағы көрініс басқаша - төрт бұрышты төменгі бөлік күмбез іргесіне дейін топырақпен толтырылыпты, ол аздай төбедегі тесіктен де жарты тоннадай топырақ құйылып, ортада үйіліп жатты.

Ақылдаса келе топырақты аршып көруге ұйғардық, бірақ бір қарыстай топырақ алынған соң-ақ бұл жұмысты тоқтатуға мәжбүр болдық. Себебі, осы деңгейге дейін көптеген адам мүрделері қалай болса солай топырақпен араластырылып көміле салған болып шықты. Бес-алты бас сүйек пен басқа да

сүйектер ешбір жүйесіз көміле салғандығына қарап, сол - 1975 жылы бұл мүрдехана айналадағы құрылыс, жер қазу кезінде кездейсоқ ашылып қалған мәйіттерді жинайтын орын болған-ау деп жобаладық. Сол жылдары Ахмет Ясауи кесенесінің айналасы екі метрге дейін төмендетіліп, көптеген мүрделер ашылып қалғандығын сол тұстары істеген жұмысшылар әлі күнге айтады. Скреперлердің соңынан жүрген жұмысшылар сүйектерді теріп алып, қазылмайтын жерлерге қайта көміп отырған. Кездейсоқ табылған бұл мүрдехана да сондай орынға айналған болуы керек.

Ал, осы мүрдехана құрылысы арнайы салынған және осында жерленген адамдар мәйіттері төменде - төрт бұрышты бөлменің еденінде жатқанында күмәніміз жоқ. Алайда, біз кейінен көмілген адамдар мүрдelerini тағы да қозғап қиянат жасамауға шешім қабылдап, сол жатқан күйінде беттерін топырақпен қайта жаптық.

Құрылыстың салынған мерзімін табылған заттарға қарап анықтауға болады. 1997 жылы Ахмет Ясауи кесенесінің осы бетінен түсірілген стратиграфиялық шурф, қала тұрғындарының бұл жерлерге XV ғасырдың басында қоныстана бастағанын көрсеткен болатын. Кейіннен XVI–XVII ғғ. бұл бетке діни құрылыстар түсе бастайды (Кіші Халуат, отбасылық мүрдеханалар, Тааратхана т.б.). XIX ғасырдың ортасында бұл жерлерге қайтадан тұрғын үйлер түскенін 1864 жылғы орыстар жасаған қала картасынан көруге болады.

Біздің аршып алған мүрдехананы қоршаған мәдени қабаттардың орналасуы да 1997 жылғы қазбаның құрылыс қабаттарының көрінісін қайталайды, яғни, XV ғ. бастап XX ғ. басымен бітеді, бірақ бұл жерлерден экскаватормен, трактормен жоғарғы мәдени қабаттар сүріліп тасталған. Сондықтан, ең жоғарғы мәдени қабат XVIII ғасырға тән болып шықты. Ал, мүрдехананың арнайы қазылған шұқырға салынып, қайтадан көміліп және оны қоршай алғашқы сағана тұрғызылғанын еске алсақ, осы сағана орналасқан мәдени қабаттар құрылыстың салынған мерзімінен хабар беретінін жобалауға болады.

Алғашқы сағана IV-яруста (2-метр тереңдік) орналасқан, бұл қабаттардан табылған керамикалық ыдыс-аяқ сынықтары мен су құятын шылашпын, екі дана мыс тиыңдар құрылыс салынған уақытты дәл көрсетеді деп есептейміз.

Түссіз және көгілдір шыңылтырмен қапталған көптеген ыдыс-аяқ сынықтарында қарамен, көкпен ақ фонға өсімдік тектес өрнектер салынған. Шылашпынның іші-сырты да осылай сәнделген, сыртында анар жемісі мен оның сабақтары, жашырақтары қарамен, көгілдір түспен салынған. Мұндай ыдыс-аяқ түрлерін Отырар және Ескі Түркістан қалаларының XVI–XVII ғғ. тән табыстарынан көптеп кездестіреміз [5]. Сонымен бірге, осы деңгейден табылған екі мыс тиыңды нумизмат ғалым Р.З. Бурнашева зерттеп, олардың XVI–XVII ғғ. жататындығын анықтады. Яғни, біз қарастырып отырған жер асты мүрдеханасы да осы кездері салынып, XVIII ғ. аяғына дейін үстінде сағана құрылысы сақталып келген. Кейінен, XIX ғ. басында әбден тозған

сағана құрылысы бұзылып, үстіне үйлер салынып кеткен сияқты. Сірә, бұл кездері мұнда кімнің жерленгені жайлы тұрғындардың есінде ештеңе қалмаған да болуы мүмкін.

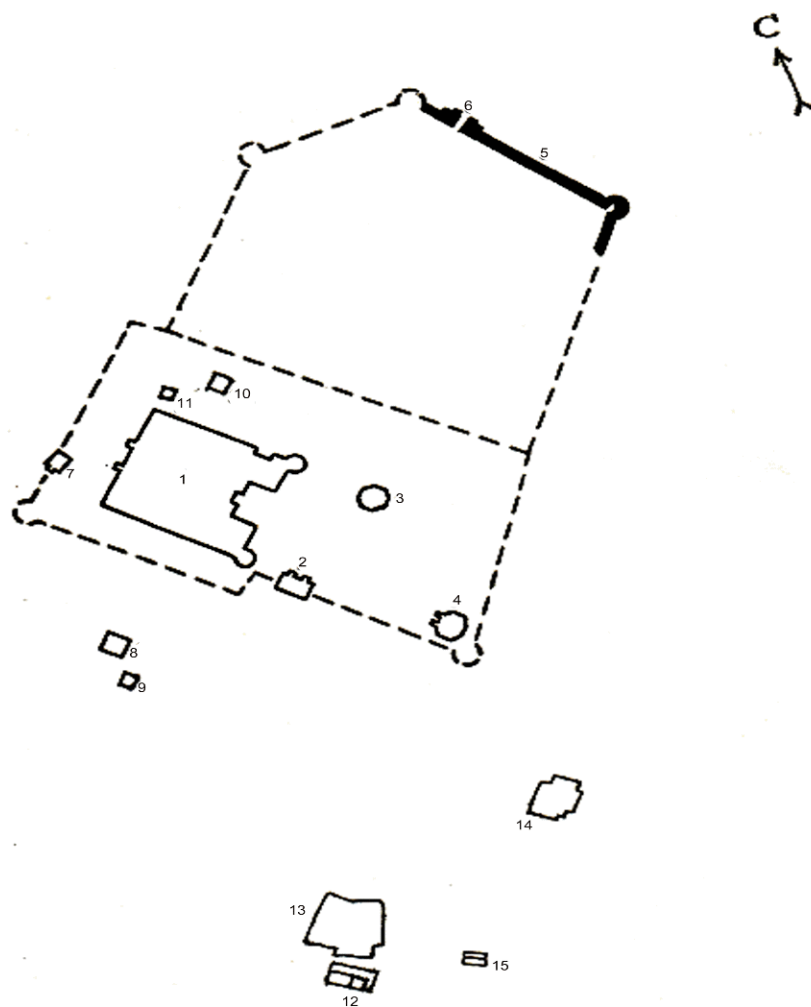
ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ермакович Л.Б., Нурмуханбетов Б., Ордабаев А. Подземное погребальное сооружение в Туркестане // Археологические исследования в Отраре. А-Ата, 1977. С.59-72.
2. Туяқбаев М. Тағы бір жер асты құрылысы жайлы // Известия МН НАН РК, №1. 1999. С.111-115.
3. Немцева Н.Б. Археологические раскопки у комплекса Ходжа Ахмеда Ясави (1958 г.)//Известия АН Каз ССР. Сер. ист. арх.и этн. 1961 Вып.1(15).С. 90-104.
4. Проскурин А.Н., Туяқбаева Б.Т. Мазар безымянный. // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Алматы, 1994. Т.1. С.297. №590.8.
5. Туяқбаев М.К. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). Алматы, 2009. С.169-174.

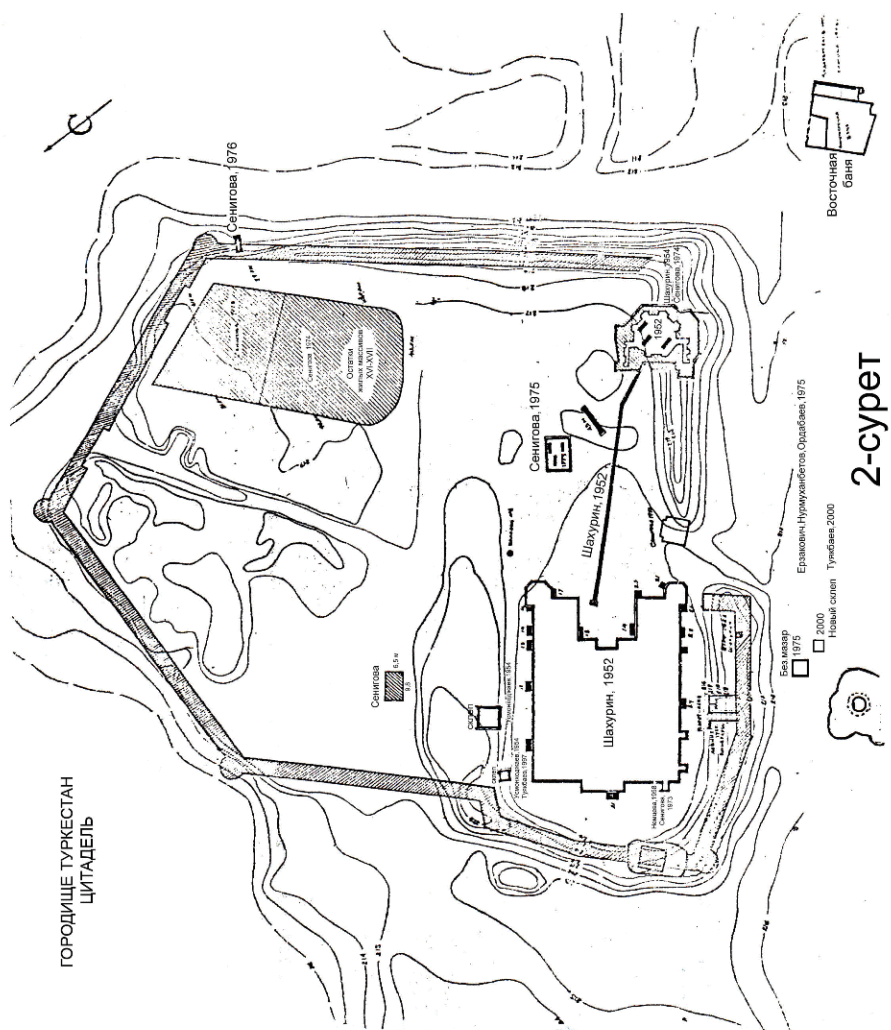
REZUME

M.K.TUYAKBAYEV (Turkistan)
UNDERGROUND GRAVES OF 16-17 CENTURIES

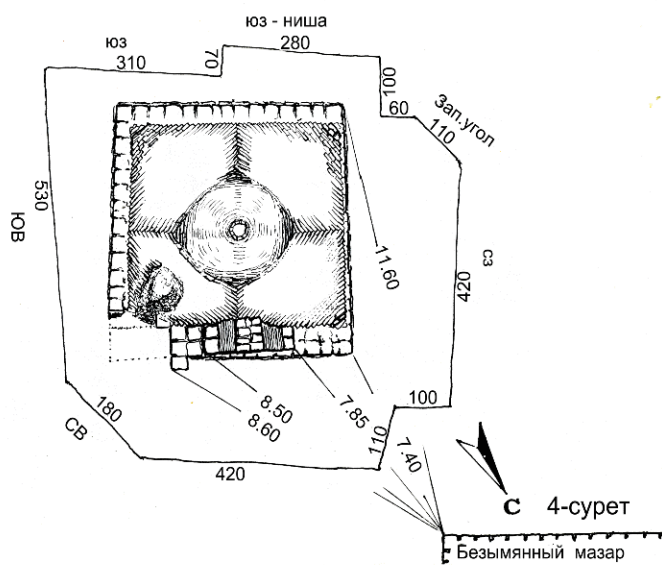
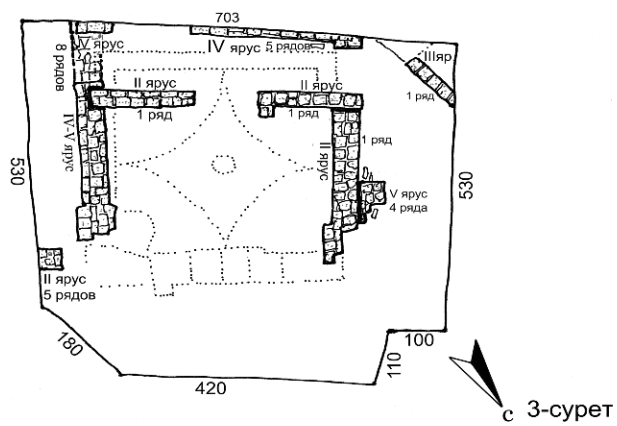
The article deals with the peculiarities of architectural decisions of earlier unknown underground family grave, which is located in the southern part of Hoja Ahmed Mausoleum, discovered in 2000.

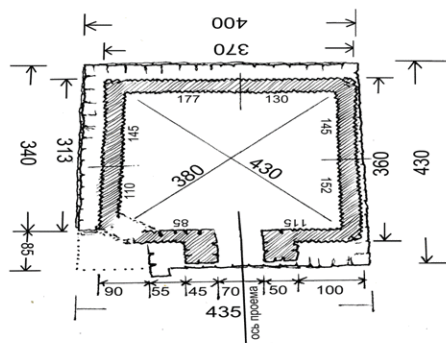

1 - сурет

М.Қ.Тұяқбаев. XVI–XVII ғасырлардағы жер асты мүрдеханасы.

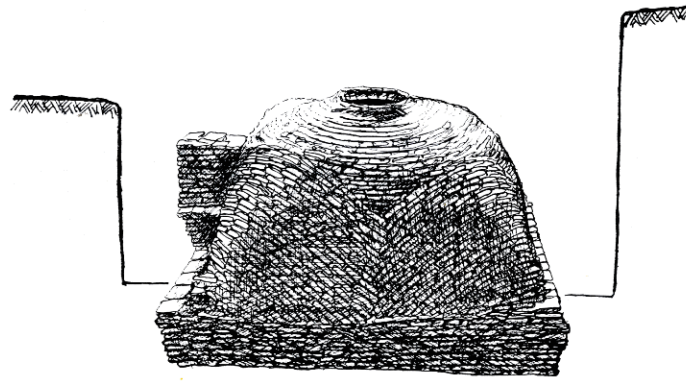

с 5-сурет

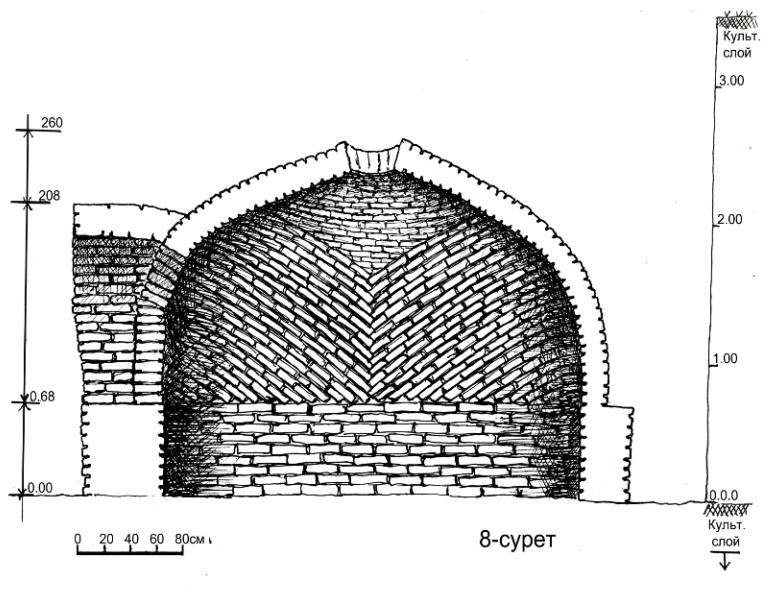

6-сурет

0 1м

7-сурет

8-сурет

М.К. АЛДАБЕРГЕНОВА

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ
ДАМУЫНА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРТАНЫҢ ӘСЕРІ

Находящиеся на территории Южного Казахстана средневековые города всячески подвергаются влиянию географической среды. Прежде чем начать разговор об этом, в начале надо описать географические условия региона. Охватывая огромные территории, Южный Казахстан делится отличающиеся друг от друга специфическими условиями на несколько археологических и исторических комплексов. Исследуя эти комплексы мы изучаем развитие городов (функцию городов, аграризацию городов, жилищные условия горожан и в целом, социально-экономическое развитие городов).

Makalede Güney Kazakistanın Orta Çağ şehirlerin gelişimine coğrafya çevresinin etkisi söz konusudur.

Қалалардың пайда болуы мен дамуына географиялық ортаның қалай әсер ететіндігін айтпастан бұрын ең алдымен аймақтың табиғи-географиялық жағдайына аз-кем көңіл аударған жөн. Оңтүстік Қазақстан өзінің көлемі бойынша үлкен территорияны қамтиды және соған сәйкес онда өзіне тән ерекшеліктері бар археологиялық мәдениет пен тарихи-этнографиялық комплекс қалыптасқан. Бұл үлкен аймақты біртұтас ретінде қарастыратын бірден-бір фактор бұл территорияда пашылған інжу секілді әр жерде пайда болған және қалыптасқан қалалар мен елді-мекендер. Оңтүстік Қазақстанның географиялық жағдайын зерттеу қарастырған аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын, дәстүрлі шаруашылығының қалыптасуын және ең алдымен қалалардың пайда болуы мен дамуын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Территорияның оңтүстік-шығысын және орталық бөлігін Талас Алатауының батыс сілемдері, Қаржантау және Өгем жоталары және Қаратау қамтиды. Жазық өңірі солтүстігінде Бетпақдала мен Мойынқұм, оңтүстік-батысында Қызылқұм, оңтүстігінде Мырзашөл, Шардара далаларынан құралады. Аймақ сонымен қатар өзінің табиғи жағдайларына байланысты бірнеше физико-географиялық территориялық комплекстерге бөлінеді. Бұл комплекстерді бөлу барысында тек аймақтың табиғи белгілері бойынша біріктіріп қана қоймай, сонымен қатар мұнда мекендеген тұрғындардың айналысатын шаруашылығы да есептеледі. Өйткені тек адамдар ғана аймақтың ландшафты мен шаруашылығының дамуын қамтамасыз ете алады. Әрине, тарихи қалыптасқан бұл территорияда табиғи жағдайлар мен адамдардың қалыптасқан өмір сүру салтын бөлек-бөлек қарастыруға болмайды. Қалалардың дамуы жайлы қарастырғанда аймақтың климатын зерттеу өте орынды құбылыс. Аймақтың жер беті ағын суы Сырдария және Шу алаптарына жатады. Табиғат жағдайларының Орта Азиямен ұқсастығына қарамастан, температураның тез әрі жиі өзгеруімен ерекшеленеді. Аймақтың климаты тым континентальды, қысы қысқа әрі қар

жамылғысы жұқа әрі тұрақсыз болады. Жазы ыстық әрі қуаң. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері 150-160 мм, солтүстігіне ойысқан сайын бұл мөлшер кеми түседі, тауда 1000 мм-ге көбейеді. Адам өмір сүруі үшін теңіз деңгейінен 500-1000 м биіктікте орналасқан тау алды белдеу қолайлы. Тау алды аймақтар өзінің қара және қара-қошқыл топырағымен ерекшеленіп, суармалы егіншілік, жеміс-жидек, жүзімдік өсірумен айналысуға өте қолайлы [1].

Оңтүстік Қазақстанның территориясының көпшілігі дала, шөлейт және шөлді белдеуде орналасқан. Сондықтан суару жүйесі арқылы іске асқан егіншілік көп өнімнің түсуіне себеп болады. Осы ерекшелікті ескере отырып, ежелден егіншілік өзен бойларында жақсы дамыған.

Географиялық мәліметтерді тарихи жағынан анализдеу мақсатында аймақтың табиғи-географиялық сипаттамасын жазба деректерден іздесек, мынадай мәліметтер түседі. Оңтүстік Қазақстан территориясының жайлы климаттық ортасы және ондағы орналасқан қалалар жайлы ежелгі жазба деректерде де жазылып кеткен. Мәселен, «Михман-наме-йи Бухара» шығармасының авторы Сырдария маңы мен Сауран, Сайрам вилайеттерінде болып, онда климаттың таңғажайып жайлы екендігін хабарлаған [2]. Аймақта егінді суаруға арналған су көздерінің көптігі, өңдеуге ыңғайлы жерлердің барлығы, сонымен қатар қала іргесінде қала қолөнершілері жасап шығарған бұйымдарды қолданушы қауымның болуы – осы себептердің барлығы Қазақстанның оңтүстігінде қала мәдениетінің өркендеп дамуына әкеліп соқтырды. Қала өркендеуіне себеп болған жағдайларды талдап қарар болсақ, ең алдымен су көздерінің молдығы. Ірі өзендері Сырдария және оның салалары Келес пен Арыс. Территорияның солтүстік бөлігін Шу өзенінің төменгі ағысын қамтиды. Отырар оазисі жайлы ортағасырлық авторлар көптеген деректер қалдырған. Мәселен, Рузбихан Сырдария жайлы мынадай мәлімет айтады: «Өзен 300 тап қашықтықта ағып өтіп, Қарақұмның құмдарына сіңеді. Өзеннің бойы дерлік әр түрлі шөптер мен қамысқа толы. Дариядан егінді суару мақсатында пайдаланылатын көптеген арықтар тартылған. Әлемде мұндай өзенге тең келер өзен жоқ. Сонымен қатар кішігірім өзендер жеткілікті, олардың көпшілігі таулардан бастау алып, егін суаруға қолданылады» [3].

Қалаларда жүргізілген археологиялық зерттеулер қала тұрғындарының шаруашылығы, өмір сүру деңгейі, тұрғын үйлері жайлы көптеген мәліметтер береді. Осы мәліметтердің арқасында географиялық ортаның қалалардың дамуына әсерін байқауға болады. Қала тұрғындарының өмірінде егіншілік маңызды орынға ие болды. Егін шаруашылығын мынадай түрлерге бөлуге болады: 1) адамның шаруашылық әрекетінің нәтижесінде қалыптасқан суармалы жерлер және 2) табиғи суландырылатын жерлер. Біз қарастырып отырған аймақта көбінесе суармалы егіншілік үлкен маңызға ие. Суарудың өзін екі түрге бөлуге болады: табиғи, жасанды. Суармалы

егіншілік сол аймақтың табиғат жағдайларының әсерімен қалыптасқанымен, ол ең алдымен қалалар дамуының жоғарғы деңгейінің бірден-бір көрсеткіші болып табылады [4]. Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қалаларда суармалы егіншіліктің екі түрі де қолданылады. Қала тұрғындардың қала сыртында жазда қоныс аударатын өңдейтін жер үлескісі болған. Бұл жайлы ең алдымен жазба деректерде жақсы баяндалған. Сырдария бойында орналасқан қалаларды жеке-жеке сипаттай келе, олар егістерді және халықты сумен қамтамасыз ететін каналдар жайлы жазған. Өзен сулары қолданылмайтын ортағасырлық қалалар да баршылық. Мәселен, Сауран қаласы және оның төңірегіндегі бау-бақшалар кәріз арқылы суландырылған. Кәріз қалдықтары басы Мыртөбе төңірегінен басталып, соңы Сауран төңірегіндегі усадьбаларға дейін жеткен. Құдықтар нашар сақталған, оларды құдықты қазу және тазарту кезінде шыққан топырақ (құдықты айналдыра төгілген) жалы арқылы анықтауға болады. Васифидің айтуына қарағанда, кәріздерді қалаға Мір-араб (Мир-араб) деген жергілікті дін өкілі сыйлап, кәріздің қайнарына қамал салдырған. Шамасы, сол қамал Міртөбе қаласы болса керек, Мір (Мир) аталуында Мір-арабтың аты сақталған. Зайн Ад-дин Васифидің айтуы бойынша, «Кәріздің басы қаладан фарсах қашықтықта орналасқан». Кәріздер басында су қоймасы жайласқан. Кәрізбен суарылатын жер үлескілерінде жүзімдіктер мен шаруашылық құрылыстар, бақшалар бар саяжай-шарбақ орналасқан. Егіншілік Оңтүстік аудандардың көпшілігінде суармалы болған [5]. Сырдарияға жақын жатқан аудандардың егіс алқаптарында каналдар мен арықтар тармақталған жүйе ретінде қалыптасқан. Археологиялық қазба жұмысы көрсеткендей, XV-XVII ғғ. Отырар оазисі бас құрылысы Арыста орналасқан, қашықтығы 40 км-ге жететін Темір-Арық жүйесінің суымен жабдықталатын. Вақфтық грамоталарға сәйкес, Түркістан ауданының жерлері бұлақтар мен тау өзендерінен пығарылған каналдармен суарылатын [6]. Сығанақ маңында, Ибн Рузбиханның баяндауы бойынша, егістіктер Қаратаудан бастау алатын және Сырдариядан ағып пығатын өзендердің арықтарымен суарылатын. Сыгнак грамоталарында олардың аттары аталған: Қызылгал, Чикил-Торғай, Ордакент, Жолақ, Арсланды және бастаулар Тоқтамыс, Харап, Хисаршық. Тау алды аймақтар егістікті суару мақсатында тау өзендерінің сулары пайдаланылған.

Сайрам маңында жыртатын егін алқаптары болған. Оларды суару үшін Ақсу, Сайрамсу, Бөген өзендерінен су алынған. Жазба деректерде Сайрамда бидай, сұлы, арпа өсірілетіндігі жайлы деректер кездеседі. Рузбихан атап көрсеткендей, Сайрам Мұхаммад Шейбани-ханның әскерін бидаймен қамтамасыз етіп отырған [7].

Қалалардың Оңтүстік Қазақстан территориясында көптеп жайласуына тағы бір себеп ол өңделмелі шаруашылыққа ыңғайлы жерлердің көптеп кездесуі еді. Бұл жайлы ортағасырлық авторлардың көпшілігі айтып кеткен. Ибн Рузбихан, Васифи, Хафиз Таныш та Ясы, Сығанақ, Сайрам, Сауран кең егіншілік вилайеттерінің орталығы болып, оларды азық-түлікпен, бидаймен

қамтамасыз етіп отырғандығын өз шығармаларында сөз еткен [8]. Сырдария маңы қалаларының жартылай аграрлы сипаты жайлы тек онда кең егіншілік алқаптарының бар болғандығы ғана емес, сонымен қатар қала тұрғындарының ауыл шаруашылығымен айналысқандығы да дәлел бола алады. Ал-Макдисидің айтуы бойынша: «Джувикаттан Таразға дейінгі аралық адамдар мекені мен жайылымдар болып табылады.» Сонымен қатар Тараз қаласы жайлы ол былай дейді: «Тараз саялы бақтарға толы, Талас өзенінің бойында орналасқан Атлах қаласының аймағын бақпалар мен жүзімдіктер алып жатыр», - деген деректер қалдырған. Сюань-Цзянь Сайрам қаласы жайлы мынадай деректер келтіреді: «бұл аймақтың жері өте құнарлы әрі бай. Онда әр түрлі бақтар мен ормандар жайқалып өседі». Сайрам жайлы деректер Рузбиханның да жазбаларында кездеседі: «Бұл қала көркем әрі жанға жайлы. Ол жазық далада орналасқан, сондықтан ауасы таза әрі жан сергітеді. Оның маңында жабайы ешкілер жайылып, әр түрлі ағаштар өседі. Қала аумағы берік қамалмен қоршалып, онда өмір сүретін тұрғындар өзінің кеңпейілділігімен ерекше көзге түседі», - деген деректер келтіреді. Ал-Макдиси Испиджаб қаласын суреттей келе, былай дейді: «Мұнда әр түрлі жемістер өседі және бұл қала тұрғындары жердің өнім бермеуі жайлы тіпті білмейді», ал географ Якут Испиджаб жайлы «Алланың ең көркейген әрі көркем елінің бірі, онда ағаштар, ағынды бұлақтар мен тамаша бақтар көптеп кездеседі», - дейді. Арыс өзенінің орта ағысында орналасқан Субаникен қаласы жайлы «Худуд ал-Алем» географиялық шығармасында мынадай мәліметтер келтіреді: «Субаникет жайлы әрі көркейген бай қала» [9]. Рузбихан XVI ғасырдағы Сауранды суреттей келіп, былай дейді: «...таң каларлық сүйкімді қала. Ол ашық, тегіс жерге салынған. Қала көңілді, жарық, ауасы жайлы, жұмсақ, жанға қуаныш пен күш береді... бүкіл аймақта әр түрлі көрікті ағаштар өсіп тұр. Қаланы биік қамал қоршаған... оның сыртында оры бар» [5]. Осы келтірген мәліметтердің барлығы Қазақстанның оңтүстігінің тарихи географиясының қашан да болмасын күрделі өзгерістерге тап болмағандығын көрсетеді. Жергілікті тұрғындардың айналысатын шаруашылығы жайлы деректі сонымен қатар тұрғындарға салынған жер салығы харадж арқылы анықтауға болады. Қала тұрғындары төлейтін салықтардың қатарында «мардигар (суару жүйелерін салу және сол қалшында сақтап қалу үшін алынатын салық)», «тағар (әскерге азық-түлік түрінде алынатын салық түрі)» салықтары болған [7]. Қалалардың аграрлық сипаты мен тұрғындардың шаруашылығының айқындала түсуін олардың мекендеген тұрғын үй құрылысындағы өзгерістерден байқауға болады. Тұрғын үй құрылысында мал ұстайтын қораларға орынның бөлінуі, сонымен қатар бидай және ауыл шаруашылық өнімдерін сақтайтын қамбалардың болуы қаланың аграрлық сипатының тереңдей түскендігі жайлы мәліметтер береді [10].

Географиялық орта аймақтың шаруашылық, экономикалық немесе әлеуметтік жағынан болмасын дамуының маңызды факторларының бірі. Сондықтан біріншіден, географиялық орта мен шаруашылықты, географиялық орта мен қалалардың пайда болуын, қалыптасуын, дамуын бөле жарып қарау мүмкін емес. Қай кезеңде де болмасын олар бірін-бірі өзгеріске түсіріп немесе бірін-бірі толықтырып тұратын жүйе болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Семенова М.И. Природа и хозяйства Южно-Казахстанской области. Алма-Ата, 1959, 121-122 с.
2. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XI-начале XVI вв.: (Вопросы политической и социально-экономической истории). А-Ата, 1977, 456 с.
3. Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV-XVII вв. // Казахстан XV-XVII вв.: (Вопросы социально-политической истории). Алма-Ата, 1969. 214 с.
4. Рассудова Р.Я. Естественные условия и система хозяйственно-социальных отношений в позднефеодальный период истории народов Средней Азии. // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ. Л., 1984. 262 с.
5. Байпаков К.М., Елеуов М.Ортағасырлық Сауран. Средневековый Сауран.-Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университетінің Тұран баспаханасы, 2004. 50 б.
6. История казахской ССР. Изд. Наука. Алма-Ата. 1979.
7. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К., Жумаганбетов Т. Археология Казахстана. Алматы. 1993. 362 с.
8. Пищулина К.А. Письменные восточные источники о Присырдарьинских городах Казахстана XIV-XVII вв. // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. А-Ата.: Наука Каз ССР. 1983. 210 с.
9. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Труды института истории археологии и этнографии АН Каз. ССР. Т 5. Алма-Ата. 295 с.
10. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Акылбек С.Ш., Антонов М.А., Сорокин Д.В. Историческая география Отрара и Отрарского оазиса: основа сохранения и защиты.// Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының хабарлары. Серия Общественных наук. Отв. Ред. А.З.Камалиденова. 2006.

REZUME

M.K. ALDABERGENOVA (Turkistan) INFLUENCE OF GEOGRAPHIC ENVIRONMENT TO MEDIEVAL TOWNS IN THE SOUTH KAZAKHSTAN

Medieval towns in the South Kazakhstan are exposed to influence of geographical environment. There are many archaeological and historical complexes in the large territory of the South Kazakhstan. We study the development of these complexes (functions of towns, agriculture, living conditions, and social- economic development on the whole).

M.SHAHJOUEI

ABU NASR AL-FARABI, THE FOUNDER OF ISLAMIC PHILOSOPHY

Автор мақалада ұлы мұсылман философы, «екінші ұстаз» ретінде танымал, Әбунасір әл-Фараби (259-339) еңбектері арқылы кейбір шығыстанушылардың ислам философиясы грек философиясының кешірмесі деген тұжырымдарының терістігін, жалғандығын ғылыми тұрғыдан дәлелдейді.

Makalede, El-Farabînin felsefesi hakkında çeşitli görüşler verilmektedir.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Tarkhan ibn Awzalagh (Uzlugh) (259-339), referred to as Alfarabius or Avennasar in Medieval Latin texts, is one of the most outstanding and renowned Muslim Philosophers. He became known as the "second teacher", the first being Aristotle. Al-Farabi, as Richard Walzer (1900-1975) has written, was of Turkish origin. He was born in Turkestan at Wsidj in the district of the city of Farab and is said to have died at the age of eighty or more in 339/950 in Damascus [1, 778]. From the lists of writings provided by the medieval biographers, al-Farabi's philosophical output appears to have been enormous with over one hundred works being credited to him. The largest part of al-Farabi's writings is dedicated to logic and the philosophy of language [2, 179].

Unfortunately the modernist writers of history of Islamic Philosophy, of which most are Orientalists or their followers, have desired to determine the Greek sources of Islamic Philosophy. They evaluate Islamic Philosophy as a merely copy, imitation, borrowing, eclecticism, commentary and extension of Greek one [3, 14]. From their perspectives, it is meaningless to speak about establishing of Islamic Philosophy, because if a philosophy is imitative, the speaking of its establishment or investigation will not make much sense.

In this article, I try to demonstrate that this idea is especially incorrect in regard to al-Farabi as the founder of Islamic Philosophy (Accordingly Orientalists' claim will be false with regard to the rest of Islamic Philosophers who are al-Farabi's students.). My effort will be based on determining al-Farabi's status in relation to Greece and on a deep comprehending of Islamic Philosophy. In present investigation, I am mainly indebted to the two great figures: Reza Davari Ardakani, Iranian Scholar and head of Iranian Academy of Sciences and Henry Corbin, French philosopher. As a result of their research, Farabiology has progressively entered into its new period in Iran.

Sometimes philosophy is regarded as a collection of metaphysical problems and the movement from them to principles is neglected. Deep inquiry of Islamic Philosophy presupposes this movement. The discussion about "if Islamic Philosophy has its own specific principles or it takes a share in them with Greek philosophy?" also necessitates the mentioned movement. If we stop in problems and say that Muslim thinkers merely entered some new problems into philosophy, or that they resolved problems better than their predecessors, then they can not be called philosophers, but they will be named commentators. If Islamic Philosophers would be only the translators of Greek ones and had not their independent research, as Orientalists and their followers have said, then

philosophy could not have any position in Islamic civilization and its teaching together with other Islamic sciences like jurisprudence, traditions, exegesis, etc would be impossible.

Those who are concerned with philosophy are briefly divided to four groups: learners, scientists, researchers, and philosophers. The first are only who quote philosophers' words, the second are legatee of philosophers and researchers, the third are able to transform problems in the light of their movement from problems to principles, and the fourth are those who question wonderingly of existence, they are awestruck of this problem. They becomes the teacher of others, because of the answer have found and the new plan have introduced. Among this group there would be a spectrum of different rankings and grades. For example, Islamic Philosophers' attitude to existence differs from Greek ones.

Al-Farabi established a philosophical system, considering all sciences of his age based on his philosophical principles. In philosophy, he was capable of independent judgment and personal reasoning. It is impossible to speak of his place in the history of philosophy without drawing any attention to this point. He is considered as the founder of Islamic Philosophy, because he has innovated in many special principles in philosophy, and his successors have extended his philosophical principles and problems. His work and the work of his followers were not only to learn and teach Greek philosophical opinions. They were not merely the imitators of Greek philosophers, however they are the students of Plato (429 BC-347 BC) and Aristotle (384 BC-322 BC) just like other well known philosophers [4, 15].

What I want to say in the present paper is that, particularly based on the ideas of al-Farabi as the founder of Islamic Philosophy, it is incorrect to claim that Islamic Philosophy is an eclecticism of Greek metaphysics, however the former is not entirely independent of the latter.

Al-Farabi has established some new principles, deducing some conclusions, and using the results on religious sciences. In al-Farabi's usage of philosophical judgments concerning religious rules, philosophy was essential and true religion was secondarily follower. al-Farabi's philosophical principles indicate the originality of his philosophical views compared with the Greek ones.

The main problem of philosophy is the question of existence, and existent qua existent. Different schools of philosophy and various periods of the history of metaphysics have been established based on the answers to this fundamental question. Aristotle has responded to the question, his response is not the same as Plato's one, however the two answers are similar. Al-Farabi's response to the problem is completely different from the two great masters of Greek philosophy, Aristotle and Plato. For him, existence is the same as God, and He is someone who gives existence to created beings.

This is al-Farabi that divides all existents to the two mental parts, existence and quiddity (and all essences to the categories of substance and nine accidents), for the first time in the history of philosophy whereas Aristotelian ten categories were the categories of existence, not of quiddity. It has been said that this thesis marked a turning-point in the history of metaphysics. This way of division is not an immaterial thing, not a small change in one part of wisdom, but has resulted in declaring several fundamental problems in Islamic Philosophy.

The emerging of other meanings of truth and causality is due to this idea. As a result of accepting the principle of Divine causality and the legitimacy of God, philosophical problems and the deductions of metaphysical research by Islamic Philosophy

scholars and philosophers, are distinguishable from the conclusions of Greek philosophy. Moreover al-Farabi is likely the first philosopher that divides existence to necessary and contingent (possible) in the history of metaphysics [5, 46].

For Greek metaphysicians, truth is factually *aletheia*, namely being unconcealed. Al-Farabi says that truth is the same as God and its other meanings relate and return to this idea. Because when he defines truth as the correspondence of knowledge with object, he holds that all existents stay in Divine Knowledge, and what have existed in Divine decree has descended to Divine destiny. This is also the case when he defines truth as an eternal being. Moreover the notion of causality has signified agent causality. We find none of these concepts in Greek philosophical works.

After fifth century, al-Farabi has been described as the second teacher in the history of Islamic Philosophy. The prior and recent historians and researchers have stated diverse justifications about this description all of them may be right. Al-Farabi has been the best Sages after Aristotle and really a highly proficient expert of logic, composing it in Arabic in a cleaned form. He also has corrected and commentated many themes of Greek philosophy which had been meaningless and misunderstood because of the mistakes have occurred in translators' understandings. He is, therefore, the founder of a new remarkable field of philosophy.

Descriptions such as second teacher, demonstrate a type of wonderment and admiration, as when Plato called his student, Aristotle as "the intellect of scientific school" of academy, he did not mean anything but the admiration of his student. If it has been said that Aristotle has established and composed logic, classifying human sciences and determining their subjects and problems, it may be said also that al-Farabi has the same position in Islamic World. Aristotle is the teacher of intellectual knowledge, al-Farabi also classifies human knowledge, entering Islamic sciences in his classification. He gives a logical and rational form to human sciences.

On Islamic sciences, al-Farabi says that they should be placed under philosophy and secondarily follow it. All of Islamic Philosophers are the students of second teacher and has extended his metaphysical points of view. He has really resurrected rational science in Islamic World and established it. Consequently it is completely wrong to say that al-Farabi's speculative philosophy is an Aristotelian one or a merely eclecticism of the opinions of Aristotle, Plato, Plotinus (204/5-270 C.E.), Stoicists and Alexandrian philosophers. The eclecticism has been done more or less and its impacts can be seen in all works of Islamic Philosophers. However one topic has been neglected: the transformation occurred in Islamic and Christian world in the history of philosophy. Until al-Farabi's age, the conditions of this transformation were not provided. No one of his predecessors could dispute about principles.

Here it is necessary to make a distinction between a philosopher and a scholar of philosophy. Al-Farabi introduces a new scheme in philosophy, going over the interpretation of Greek philosophers. The ideas of God, cosmos, human being and truth in Greek philosophy completely differ from those of in Medieval Islamic or Christian philosophy. Greek philosophy discussions circle around the theme of cosmos while in whole medieval philosophy, God is a unique axis, this topic has never been declared by Plato and Aristotle.

In *Timaeus* Plato holds that it is Demiurge ("Creator" not in the sense of Abraham Religions) that produces all things in accordance with Archetypes. It does not manufacture things from non-existence [6, 238]. Aristotle also knows God (unmoved mover) as the final cause of cosmos, he does not attribute qualities such as knowledge, omnipotence, life,

audition, vision, etc to it whereas God is the agent cause of cosmos in Islamic Philosophy (Ibid Part 2,1983: 405). Hence we can say that Islamic Philosophy, whose founder is al-Farabi, is a new form of metaphysical thought.

In modern philosophy also the notions of substance and accident, matter and form, essential and accidental, etc are spoken of, but it can not be said that modern philosophy is merely a repeat of Greek one, although this philosophy is an extension of that one. In a similar way, the similarity of Islamic Philosophy to Greek one should not be attributed to the purely imitation of former from latter. Even natural science in Islamic Philosophy is fundamentally different from Aristotelian physics, for Muslim thinkers were viewing to natural things as God's creatures.

After learning Greek philosophy and Islamic sciences of his age, al-Farabi aimed at strengthening the status of philosophy and proving that the truth can be attainable only via metaphysics and intellectual knowledge. He made a special effort to demonstrate that philosophy is actually one, and the differences between philosophers are merely in exoteric aspect of their sayings, whereas they have had the same objective. His plan was the harmonization of all ways towards truth in philosophy.

Al-Farabi's seminal work is *Harmony between the views of Plato and Aristotle* [7, 110]. However it is less questioned that why did he attempt to harmonize between diverse metaphysical ideas? He was not the first one who tried to harmonize the view of philosophers. Before him, Plotinus's students particularly Prophyry of tyre (233-301) had composed such works, but that of al-Farabi is not comparable with its predecessors in depth. For he has found a criterion by which examines the views, unifying them. That yardstick is his own receiving of metaphysics. So the above mentioned book is not only a simple philosophical study aimed at designating Greek masters' thought, but also the beginning of establishing Islamic Philosophy. In the process of harmonizing the views of Plato and Aristotle, al-Farabi prepares the ground for declaring its own doctrine as an absolute metaphysics which religion, theology, jurisprudence, and other forms of knowledge should follow it.

Al-Farabi regarded speculative philosophy as real and original knowledge, situating the rest as the secondary and follower. He tried not only to make various philosophies coherent and harmonized, but also to unify religion and philosophy, and to remove essentially the difference between the two. Al-Farabi's try in this regard relates directly to the specific principles of Islamic Philosophy. None of Aristotle's commentators, if they were purely Aristotelian, could attribute philosophy to all forms of knowledge and thought, including religious thought. This aim would be attained only after some transformations in philosophical principles.

Al-Farabi's effort to harmonize metaphysics and religion is not a reason of the identification of the two, but his fundamentals require the try which has occurred by virtue of historical position of thought. In other words, his effort to harmonize religion, theology and Sufism with philosophy is, in fact, the result of a new answer to the principal question of philosophy and derives from establishing Islamic Philosophy.

Another distinctive al-Farabi's doctrine, is the theory of the Intelligence and of the procession of Intelligences, enjoined in al-Farabi by the principle *ex uno non fit nisi unum* (The unit does not emanate from it but the unit). The emanation of the First Intelligence from the first Being, its three acts of contemplation which are repeated in turn by each of the hierarchical Intelligences, and which engender each time a triad composed of a new Intelligence, a new Soul and a new Heaven, down to the Tenth Intelligence. The first divine

Essences, Aristotle's star-gods, become 'separate Intelligences' in al-Farabi. In his whole theory of the Intelligence, as well as in his theory of the Sage-Prophet, al-Farabi is someone more than a 'Hellenizing philosopher'.

Al-Farabi's theory of prophetism is the crowning glory of his work. His theory of the 'Virtuous City' bears a Greek stamp in virtue of its Platonic inspiration, but it fulfils the philosophical and mystical aspirations of a philosopher of Islam. It is often spoken of as al-Farabi's 'politics'. His 'politics' depends on his whole cosmology and psychology, and is inseparable from them. Thus his concept of the 'perfect City' encompasses all the earth inhabited by man, the *oikoumen*. It is not a 'functional' political program. His so-called political philosophy could be better designated as a prophetic philosophy.

However many of the themes of al-Farabi's Politics can be found in Plato and Aristotle works, his politics can not be identified with what the two philosophers have said. Several differences are visible, including the difference qua subject, qua objective, qua the ways provided to attain that goal, and also qua the system and hierarchy considered in the scheme of Utopia. Farabi's political view is inclined to establish utopia according to revelation and intellect and to express the essence of ideal city. He held that the head of such a city should be a philosopher who receives his knowledge from the origin of revelation. Factually the philosopher chief of al-Farabi's utopia is the same prophet, and real religion, according to him, is very metaphysics.

The explanation of al-Farabi's politics and the comprehension of the concept of city and civilization he means, depend on conceiving his fundamentals of theoretical philosophy and the relation of this philosophy to religion. For him, political debates are permanently the conclusions of speculative knowledge.

For al-Farabi, union with the active Intelligence can be effected by the intellect. This is what happens in the case of the philosopher, because this union is the source of all philosophical knowledge. The union can also be effected by the imagination, in which case it is the source of revelation, inspiration and prophetic dreams. It can be shown how prophetic philosophy give rise to an entire theory of the Imagination, which vindicated imaginative knowledge and the world perceived by such knowledge. It is significant that in al-Farabi the theory of the imagination likewise plays a crucial role.

The gnosiology which derives from this prophetic philosophy is established essentially as a function of the degrees of vision or audition of the Angel, whether in dream, in a state of waking, or in the intermediary state. For al-Farabi, the Sage is united with the active Intelligence through speculative meditation; the prophet is united with it through the Imagination, and it is the source of prophetism and of prophetic revelation. This conception is only possible because the Muhammadan archangel-Gabriel, the Holy Spirit-is identified with the active Intelligence. This is in no way rationalization of the Holy Spirit-rather, the contrary is the case. The identification of the Angel of Knowledge with the Angel of Revelation is actually demanded by a prophetic philosophy: this is the orientation of all al-Farabi's doctrine.

The ideal City, perfect as it is, does not constitute an end in itself for al-Farabi. It is a way of bringing men closer to supraterrrestrial happiness.

In fact, al-Farabi's true spiritual posterity is found in Hossein ibn Abd Allah ibn Sina (Avicenna) (980-1037), who acknowledged him as his master. He was influential in Andalusia (especially for Ibn Bajjah) and for Shahb al-din Yahya Suhrawardi (1155-1191). This influence can also be perceived in Sadr al-din Mohammad (Mulla Sadra) Shirazi (1571-1640) [8, 165].

What al-Farabi was seeking in his time, is significant for us in present period. So attention to his ideas is not a mere formality. We need to our ancient thinkers and should talk them with empathy, read their works charitably and be familiar with the thinking. Then we will be the lovers of science and thought. Since no nation has a future without any dependence on science, our civilization also depends on the past and its thought. Perhaps it is not necessary for us to resurrect philosophy, but at least we are seriously needed to metaphysics in the future.

BIBLIOGRAPHY

1. Walzer, Richard. *Encyclopedia of Islam*, Volume 2, al-Farabi, pp. 778-781, 1965.
2. Nasr, Seyyed Hossein & Leaman, Oliver. *History of Islamic Philosophy*, Part 1, London and New York, 1996.
3. Rosenthal, Franz. *The Classical Heritage in Islam*, London: Routledge, Kegan Paul, 1975.
4. Davari Ardakani, Reza. *Al-Farabi, The Founder of Islamic Philosophy*, Tehran: Second Edition: Iranian Academy of Philosophy, 1977; Forth Edition: Institute for Humanities and Cultural Studies, 1998.
5. Davari Ardakani, Reza. *Al-Farabi, The Philosopher of Culture*, Tehran, Saghi Publication, 2004.
6. Copleston, Fredrick. *A History of Philosophy*, Volume 1 (Greece and Rome), Part 1 (Pre-Socratic Philosophy, The Socratic Period, Plato) & Part 2 (Aristotle, Post-Aristotelian Philosophy), Translated into Persian by Seyyed Jalal al-din Mujtabavi, Tehran, Center for Scientific and Cultural Publications, 1983.
7. Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Philosophy from its Origin to the Present*, New York, 2006.
8. Corbin, Henry. *History of Islamic Philosophy*, Translated into English by Liadain Sherrard, London 2003.

РЕЗЮМЕ

М. ШАХДЖУЕЙ (Тегеран)

АБУ НАСР АЛЬ-ФАРАБИ – ОСНОВАТЕЛЬ ИСЛАМСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Автор в статье с помощью трудов великого мусульманского философа Абунасра ал-Фараби (259-339) доказывает заблуждения некоторых востоковедов концепции о том, что исламская философия это копия греческой философии.

МАЗМҰНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
<i>Ермекова Т.Н.</i> (Алматы)	Түркі тілдеріндегі сәлемдесу этикетіне қатысты тілдік бірліктер Языковые единицы, выражающие этикет приветствия в тюркских языках	3-8
<i>Ermekova T.N.</i> (Almaty)	Türk Lehçelerindeki Selamlaşmayla İlgili Dil Birimleri Language units expressing greeting etiquette in Turkic languages	
<i>Жолшаева М.С.</i> (Алматы)	Түркі тілдеріндегі аспектология мәселесі Вопросы аспектологин в тюркских языках	9-15
<i>Zholshaeva M.</i> (Almaty)	Türk Dillerindeki Dil Kategorileri Meseleleri Problems of Aspect in Turkic Languages	
<i>Нурумбетова Г.А. Опаева Р.</i> (Нукус)	Семантика и структура сложных слов в современном каракалпакском языке Қазіргі қарақалпақ тіліндегі күрделі сөздердің семантикасы және құрылымы	16-19
<i>Nurumbetova G.A. Opaeva R.</i> (Nukus)	Karakalpak Dilindeki Kelimelerin Onlam ve Yapısı Semantic and structure of compound words in modern Karakalpak language	
<i>Ерімбетова А.Х.</i> (Алматы)	Түркі тілдеріндегі тектес дауыссыз дыбыстардың сәйкестіктері Соответствие родственных согласных в тюркских языках	20-23
<i>Erimbetova A.H.</i> (Almaty)	Türk Dillerindeki Aynı Kökenli Sessizlerin Uyumluluğu Cognate Consonants in Turkic Languages	
<i>Зарипова И.</i> (Уфа)	Принципы выделения и систематизации видов подчинительной связи в тюркологии Түркі тілдеріндегі бағыныңқылық байланыстың түрлерін бөлу және жүйелеу негіздері	24-29
<i>Zaripova I.</i> (Ufa)	Cümle Öğelerinin İlişkileri ve Çeşitleri Forms of Subordinate Links in Turkic language	
<i>Елчиева С.Н.</i> (Шымкент)	О служебных именах и послесловах, выражающих пространственные отношения в «Опыте словаря тюркских наречий» академика В.В.Радлова Академик В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегіндегі кеңістік қатынастарды көрсететін көмекші есімдер туралы	30-34
<i>Elchieva S.N.</i> (Shymkent)	Akademik V.V.Radlov'un "Türk Lehçelerinin Sözlüğü" Çalışmasındaki Yardımcı İsimler Hakkında Auxiliary Parts of Speech Expressing the Spatial Relations in "Dictionary Experience of Turkic Adverbs" by Academician V.V. Radlov	
<i>Әбдірахманова М.С.</i> (Қарағанды)	Түркі тілдеріндегі сөйлем мүшелерінің даму тарихы Историческое развитие членов предложения в тюркских языках	35-44
<i>Abdirakhmanova M.S.</i> (Karaganda)	Türk Dillerindeki Cümle Öğelerinin Gelişim Tarihi Historical Development of Parts of Sentence in Turkic Languages	

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
<i>Әбдіғашарова Ж.</i> (Түркістан)	Түрік халықтары поэзиясындағы нәзира дәстүрінің Шәді шығармаларындағы көрінісі Проявление традиций назирь в тюркской поэзии в произведениях поэта Шади	
<i>Abdigapparova Zh.</i> (Turkistan)	Türk Halkları Şiirindeki “Nazire” Desturunun Şadi Eserlerindeki Yeri Nazira tradition of Turkic poetry in the works of Shadi	45-51
<i>Габбасова К.А.</i> (Уфа)	Время и пространство как составляющие образного мира в поэзии Габдуллы Тукая Габдолла Тоқай поэзиясындағы уақыт пен кеңістік жайы	
<i>Gabbasova K. A.</i> (Ufa)	Gabdolla Tokay Eserlerindeki Zaman ve Mekan Time and Space as the main concepts of image world in the poetry of Gabdulla Tukay	52-56
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ		
<i>Әбушәрип С.</i> (Түркістан)	Этностың табиғаты мен тарихын зерттеудің теориялық-методологиялық аспектілері Теоретико-методологические аспекты исследования природы и истории этноса	57-76
<i>Abusharip S.</i> (Turkistan)	Halkın Tabiatı ve Tarihini Araştırmanın Teorik-Metodolojik Çeşitleri Theoretical and methodological research aspects of ethnos nature and history	
<i>Кавказиялы М.С.</i> (Түркістан)	Орта Асуа’дан Бакарак Күресілеңмеуі Yeniden Düşünmek Орталық Азия тұрғысынан жаһандануды түсіну	
<i>Кавказиялы М.С.</i> (Түркістан)	Понятие глобализации со стороны Центрально-Азиатских республик Rethinking Globalisation by Looking From Central Asia	77-88
<i>Молдабаева Д.Ж.</i> (Алматы)	Ежелгі және орта ғасырлардағы түркі тайпаларының мемлекеттік құрылымы туралы кейбір мәселелер Некоторые проблемы о государственной структуре тюркских народов в древности и в средневековье	
<i>Moldabaeva D.</i> (Almaty)	Eski ve Orta Asırlardaki Türk Boylarının Devlet Yapısı Some problems of state structure of Turkic peoples in the ancient time and middle ages	89-93
<i>Дәвлетияров М.</i> (Нүкус)	Взаимоотношения родственных групп в представлениях каракалпаков Қарақалпақтар түсінігіндегі туыстық топтардың қарым-қатынастары	94-98
<i>Davletiyarov M.</i> (Nukus)	Karakalpakların Akrabalık İlişkileri Family ties in Karakalpak’s life	
<i>Каллыкльшев Ш.</i> (Нүкус)	История каракалпакского декоративно-орнаментального искусства Қарақалпақ ұлттық ою-өрнек өнерінің тарихы	99-102
<i>Kallyklyshev Sh.</i> (Nukus)	Karakalpak Milli Nakışlarının Tarihî History of Karakalpak decorative ornamental art	
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
<i>Тұяқбаев М.К.</i> (Түркістан)	XVI–XVII ғасырлардағы жер асты мүрдеханасы Подземный склеп XVI–XVII вв.	103-113
<i>Tuyakbayev M.K.</i> (Turkistan)	XVI-XVII. Asırlardaki Yer altı Mezarlıkların Underground Graves of 16-17 Centuries	

<i>Aldabergenova M.K.</i> (Türkistan)	Оңтүстік Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың дамуына географиялық ортаның әсері Güney Kazakistan'daki Orta Asır Şehirlerinin Gelişmesindeki Coğrafik Ortamın Tesiri	114-118
<i>Aldabergenova M.K.</i> (Turkistan)	Influence of geographic environment to medieval towns in the South Kazakhstan	
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ДІН		
<i>Shahpuei M.</i> (Tehran)	Abu Nasr al-Farabi, The Founder of Islamic Philosophy Әбунәсір Аль Фараби – ислам философиясының негізін қалаушы	119-125
<i>Шахджуей М.</i> (Тегеран)	Al-Farabi Ünlü İslam Filozofu Абу Наср аль-Фараби – основатель исламской философии	

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ғылым Орталығы, Н.Назарбаев көшесі, 8^а
“Түркология” журналының редакциясы, 4-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01

Е-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс.